

Asəf Qənbərov

**AZƏRBAYCANDA
DÖVLƏT-DİN
MÜNASİBƏTLƏRİ**

**Dünyəvilinin
nəzəri və hüquqi əsasları**

BAKI –2019

*Anam Fərəbanunun
əziz xatirəsinə ithafən...*

*Kitab Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının
28 sentyabr 2018-ci il tarixli (Protokol № 6) iclasının qərarı
ilə çapa məsləhət görülmüşdür.*

Rəyçilər:

**i.f.d. Ceyhun Məmmədov
f.f.d., dos. Anar Qafarov**

Ədəbi redaktorlar:

**R.İ.Həsərova
E.Ə.Ağaoğlu**

Asəf Qənbərov

**Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri:
dünyəviləyin nəzəri və hüquqi əsasları.**

Bakı, "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2019, 216 səh.

Bu monoqrafiyada Azərbaycan da dövlət-din münasibətləri tarixi, nəzəri və hüquqi aspektlərdən tədqiq edilir. Xüsusilə, Azərbaycan da dünyəvilik prinsipinin tarixi kökləri araşdırılır, müasir dövrdə dünyada mövcud dövlət-din münasibətləri modelləri ilə müqayisə edilir. Monoqrafiyada həmçinin, müstəqillikdən sonra Azərbaycan Respublikasında din siyasətinin prioritetləri, əsas amilləri və bu siyasətin dinamikası müəyyənəldirilir.

Monoqrafiya sosial və siyasi elmlər sahəsində çalışan tədqiqatçılar, sosioloqlar, tarixçilər, dinşünaslar, habelə geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN: 978 - 9952 - 8370 - 8 - 7

© Asəf Qənbərov, 2019

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	9
Giriş	11
1. Dövlət-din münasibətləri elmi tədqiqatların aktual problemi kimi.....	11
2. Tədqiqatın predmeti və nəzəri-metodoji əsasları.....	14
3. Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.....	15

BİRİNCİ HİSSƏ DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİ NƏZƏRİ ASPEKTDƏ

I Fəsil. Din və siyasət institutunun qarşılıqlı əlaqəsi

1. Din və siyasət: ziddiyyət, yoxsa əməkdaşlıq?	18
2. Dövlət-din münasibətlərinin müqayisəli təhlili.....	20
3. Din-dövlət münasibətlərinin müxtəlif modelləri.....	21

II Fəsil. Dünyəvilik prinsipinin əsasları

1. Dünyəvilik – sekulyarizasiya prosesinin nəticəsi kimi	28
2. İctimai sferada din və dünyəvilik	32
3. Müxtəlif siyasi rejimlərdə dünyəvilik və din siyasəti	36
4. Siyasi transformasiya prosesində din siyasəti: keçid dövrü	38
5. Hibrid siyasi rejimlərdə din siyasəti.....	46

İKİNCİ HİSSƏ
AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT-DİN
MÜNASİBƏTLƏRİNİN
TARİXİ KEÇMİŞİ

I Fəsil. Azərbaycan dövlətçilik ənənəsinin yaranması və din

1. İslamın Azərbaycana gəlişi və yayılması..... 52
2. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması 55
- 2.1. Səfəvilər dövründə Azərbaycanda
dövlət-din münasibətləri..... 56

II Fəsil. Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri

1. Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda din siyasəti 60
2. Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda din və təhsil 66
3. Azərbaycanda milli oyanış dövrü
və maarifçilik hərəkatı 71
4. Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda din-siyasət
münasibətləri 77

III Fəsil. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində dövlət-din münasibətləri

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920)
yaranması 86
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində dövlət-din
münasibətləri 89
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində din-siyasət
münasibətləri 91

IV Fəsil. Sovet dövründə Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri

1. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması və din siyasəti.....	101
2. II Dünya müharibəsinə qədər davam edən ateizm siyasəti.....	102
3. Dinin instrumentallaşdırılması siyasəti (1941-1985) ...	108
4. SSRİ Konstitusiyasında dövlət-din münasibətləri.....	112
5. Yenidənqurma prosesində dini islahatlar (1985-1991).....	114
6. Müstəqilliyə gedən yolda dinin rolu.....	117

ÜÇÜNCÜ HISSƏ MÜSTƏQİLLİKDƏN SONRA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DİN VƏ DÖVLƏT MÜNASİBƏTLƏRİ

I Fəsil. Dövlət-din münasibətlərinin konstitusional əsasları

1. Konstitusiyada dünyəvilik prinsipi	122
2. Konstitusiyada dinlərarası bərabərlik prinsipi	125
3. Konstitusiyada dini etiqad və vicdan azadlığı.....	127
4. Konstitusiyada dini ayin və ibadət azadlığı	128
5. Konstitusiyada din və təhsil münasibətləri	131
6. Dövlət və dini qurumlar	133

II Fəsil. Azərbaycanda dini fəaliyyətin tənzimlənməsi və din təhsili

1. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi	139
2. Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi	143
3. Din xidmətlərinin maliyyələşdirilməsi	149

4. Azərbaycanca din təhsili: reallıqlar və perspektivlər	153
--	-----

III Fəsil. Azərbaycanda dini konfessiyalar: ənənəvi dinlər və azlıqlar

1. Ənənəvi dini konfessiyalar və dindarlıq.....	161
2. Dini azlıqlar	168

IV Fəsil. Azərbaycanda din-siyasət münasibətlərinin dinamika

1. Siyasi islam və radikalizm təhlükəsi	171
2. Ənənəvi din konsepsiyası və onun əsas elementləri .	175
2.1. <i>Dini mərasimlər</i>	176
2.2. <i>Dini və milli bayramlar</i>	178
2.3. <i>Yas mərasimləri</i>	180
2.4. <i>Ənənəvi dinin təmsilçiləri</i>	182
3. Dini dözümlülük – din siyasətinin əsas amili kimi....	184
3.1. <i>Dözümlülük ənənəsinin islami mənbələri</i>	185
3.2. <i>Azərbaycanda dini dözümlülük ənənəsi</i>	189
4. Multikulturalizm - din siyasətinin əsas istiqaməti kimi.....	192
NƏTİCƏ	198
ƏDƏBİYYAT	202

ÖN SÖZ

Müasir dövrdə dövlət-din münasibətlərini sosioloji nəzəriyyələr əsasında tədqiq edən araşdırmalar böyük əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edək ki, Qərbdə din-dövlət və din-siyasət münasibətlərinin araşdırılmasına həsr edilən geniş elmi ədəbiyyat mövcuddur. Qloballaşan dünyada din-dövlət münasibətlərinin düzgün anlaşılması, zaman-zaman meydana çıxan çağırışların və problemlərin həlli məhz dolğun tarixi-nəzəri tədqiqatların aparılmasını zəruri edir. Bu baxımdan, dövlət-din münasibətləri modellərinin müqayisəli təhlili, bu sahədə müxtəlif yanaşmaların qarşılıdırılması, dünyəvilik prinsipinin hüquqi əsaslarının göstərilməsi və s. mövzular müasir sosiologiyanın, siyasət elminin, beynəlxalq münasibətlərin aktual problemlərindən hesab edilir.

Son dövrlərdə postsovet ölkələrində, həmçinin Azərbaycanda da din-dövlət münasibətləri sahəsində aparılan tədqiqatların sayı artmışdır. Qarşınızdakı monoqrafiya məhz bu sahəyə həsr edilmişdir. Monoqrafiyada müstəqillikdən sonra Azərbaycanda din və dövlət münasibətləri tarixi, hüquqi və nəzəri cəhətlərdən araşdırılır. Monoqrafiyanın elmi-nəzəri əhəmiyyəti din və dövlət münasibətlərinin çoxyönlü istiqamətlərdən (tarixi, nəzəri, hüquqi) araşdırılmasında özünü göstərir. Həmçinin, tədqiqatda dünyəvilik prinsipinin nəzəri əsasları geniş təhlil olunur, Azərbaycanda mövcud dövlət-din münasibəti modeli dünyada müxtəlif dövlət-din yanaş-

maları ilə müqayisə edilir, dövlətin din siyasətinin əsas amilləri tədqiqat obyektinə çevrilir. Eyni zamanda, monoqrafiyada Azərbaycanda din-dövlət münasibətlərinin tənzimlənməsini təmin edən qanunlar şərh olunmaqla yanaşı, bu qanunların tətbiqi məsələlərinə də geniş yer verilir.

Monoqrafiya Giriş, üç hissə və Nəticədən ibarətdir. Birinci hissədə dövlət-din münasibətləri ilə bağlı bəzi nəzəri mövzular – dövlət-din modelləri, sekulyarizasiya prosesi, dünyəvilik prinsipinin əsasları, müxtəlif siyasi rejimlərdə din və dövlət münasibətlərinin tənzimlənməsi məsələləri araşdırılır. İkinci hissədə Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin tarixi təcrübəsi təhlil edilir. Sonuncu hissədə isə müstəqillikdən sonra Azərbaycan Respublikasında dövlət-din münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi, dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən rəsmi qurumlar, ölkədə dini durumla bağlı statistik məlumatlar, nəhayət, dövlətin din siyasətinin prioritetləri və digər mövzular ətrafı araşdırılır.

Monoqrafiyadan Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin tarixi, nəzəri və hüquqi aspektlərdən öyrənilməsi məqsədi ilə din sosiologiyası və siyasi sosiologiya sahəsində ixtisaslaşmış tədqiqatçılar, tarixçilər, magistrantlar və doktorantlar elmi-nəzəri mənbə kimi istifadə edə bilər.

*s.f.d. Asəf Sədaqət oğlu Qənbərov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun
baş müəllimi
25 oktyabr, 2019-cu il*

GİRİŞ

1. Dövlət-din münasibətləri elmi tədqiqatların aktual problemi kimi

Müasir beynəlxalq aləmdə dövlət-din münasibətlərinə dair aparılan müzakirələr həm nəzəri, həm də praktik baxımdan aktuallığını daim qoruyur. Dövlət-din və siyasətin arasındakı əlaqələr, demək olar ki, insanın tarixi təşəkkülünün ilk dövrlərindən etibarən başlanır. Cəmiyyət həyatının bərqərar olması və davam etməsi üçün zəruri olan siyasət institutu (dövlət) və onun din institutu ilə qarşılıqlı münasibətləri qaçılmazdır. Buna görə də hər bir siyasi iqtidar din ilə bağlı müəyyən siyasət fəlsəfəsi mənimsədiyi kimi, dinlər də öz növbəsində, cəmiyyətin siyasi, ictimai və iqtisadi nizamının tənzimlənməsinə dair bir çox qayda-qanunlar təqdim etmişdir. Beləliklə, dövlət və din arasındakı sıx münasibətlər nəticəsində, hər cəmiyyət öz tarixi təcrübəsinə müvafiq olaraq, bu iki ictimai institutun qarşılıqlı əlaqələrini özünəməxsus formada tənzimləmiş, nəhayət, bir-birindən fərqli dövlət-din münasibətləri modelləri meydana gəlmişdir.

Müasir dövrdə din amilinin global siyasətdə çəkisinin və rolunun artması, dinin ictimai həyatda əhəmiyyətini itirməsini və fərdi məsələ halına gəlməsini nəzərdə tutan sekulyarizasiya nəzəriyyəsinin özünü doğrultmaması, həmçinin digər məsələlər dövlət-din münasibətlərinin aktuallığını daha da artırmışdır. Beləliklə, günümüzdə bu mövzu-

da yeni-yeni tezislər və nəzəriyyələr irəli sürülməkdədir. Qərb dünyasının elmi dairələrində bu sahədə, xüsusilə geniş ədəbiyyat yaranmışdır. Təqdirəlayiq haldır ki, artıq ölkəmizdə də dövlət və din münasibətləri elmi tədqiqatların, dissertasiyaların və bir çox monoqrafiyaların aktual probleminə çevrilmiş, dövlət-din münasibətləri nəzəri, hüquqi və s. aspektlərdən araşdırılmağa başlanmışdır.

1991-ci ildə Sovet İttifaqının süquta uğraması nəticəsində, yetmişillik əsarətdən qurtularaq müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Respublikası üçün din və dövlət münasibətləri aktual mövzulardan birinə çevrilmişdir. Azərbaycan xalqı XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Çar Rusiyasının xristianlaşdırma, XX əsrin 1920-ci ilindən sonra isə Sovet Rusiyasının ateizm siyasətinə məruz qalmışdır. Butün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz dinini və milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamışdır. Doğrudur, sovet hakimiyyətinin ateist siyasətinin təsiri altında İslam öz dini rituallarını və ayinlərini olduğu kimi saxlaya bilməsə də, xalq mədəniyyəti, adət-ənənələr, milli mentalitet müstəvisində varlığını davam etdirmişdir. Nəhayət, Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini qazandıqdan sonra, dövlətimizin hər sahəsində olduğu kimi, din-dövlət münasibətlərində də yenidənquruluş prosesi başlandı. Milli-mənəvi dəyərlərinə sahib çıxmaqla yanaşı, ictimai-siyasi cəhətdən sekulyar bir cəmiyyət modelini nümayiş etdirən cəmiyyətimizdə müstəqillikdən sonra dini dəyərlərin sürətli yayılması heç də təəccüb doğurmadı. Digər tərəfdən, xarici dini təşkilatlar və konfessiyaların təsiri ilə cəmiyyətin dini strukturu get-

dikcə plüralizmə doğru inkişaf etməyə başladı. Bu situasiya müstəqil Azərbaycan Respublikasına yeni çağırış idi.

Müstəqillik təcrübəsini inkişaf etdirməyə çalışan Azərbaycan dövləti dini təhlükəsizliyi milli təhlükəsizlik siyasətinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirib, ölkənin hüquqi, dünyəvi və unitar bir respublika olmasında qətiyyətli addımlar atdı. Nəhayət, 1995-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dövlətin dünyəvilik prinsipinə sadıq qalacağını ümumxalq referendumu ilə təsdiqlədi. Bununla belə, dövlət-din münasibətlərinin daimi və dinamik inkişaf xətti bu mürəkkəb əlaqələrin nəzəri və hüquqi aspektlərdən yenidən təhlil olunmasını zəruri edir.

Müstəqillikdən sonra Azərbaycanda dini və milli dəyərlərin dirçəlişi prosesi sürətlənmişdir. Qeyd edək ki, müstəqiliyin ilk illərində dindarlaşma prosesi ilə yanaşı, dini konfessiyaların sayında və miqyasında da əhəmiyyətli dərəcədə artım müşahidə edilməyə başlanmışdı. Bəzi radikal dini qrupların təsiri altında bu proses dini tolerantlıq mühitinə mənfi təsir göstərirdi. Statistik məlumatları nəzərdən keçirdikdə isə görürük ki, dindarlaşma prosesi nisbətən sabit xarakter almış və dövlətin din siyasəti nəticəsində dinlərarası və konfessiyalararası tolerant mühit təmin edilmişdir.

Azərbaycanda dini mühitin inkişaf istiqamətinin təhlil edilməsi üçün həm tarixi-nəzəri yanaşmalara, həm də empirik-statistik tədqiqatlara ehtiyac hiss olunur. Belə tədqiqatlar cəmiyyətdə tolerant və multikultural münasibətlərin əsas amillərinin təsbit edilməsi, ictimai-siyasi, iqtisadi və digər sahələrdə dinamik dəyişikliklərin dini tolerantlıq

mühitinə təsirlərinin təhlili, dini radikalizmin, dinin siyasiləşməsinin və fundamentalizmin qarşısının alınması istiqamətində işlərin aparılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

2. Tədqiqatın predmeti və nəzəri-metodoji əsasları

Monoqrafiyanın obyektini tarixi, nəzəri və hüquqi baxımdan, Azərbaycanda din-dövlət və din-siyasət münasibətləri təşkil edir. Azərbaycanda din-dövlət münasibətləri din-siyasət münasibətlərinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Tədqiqatın predmetini isə müstəqillikdən sonra Azərbaycan Respublikasında din və dövlət münasibətlərinin ümumi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi, dini qurumların dövlətlə qarşılıqlı münasibətləri, dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən qanunlar, bu mövzuda qanunvericilikdə meydana gələn dəyişikliklərin mahiyyətini tədqiq etmək təşkil edir. Bundan əlavə, Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənmə modeli, cəmiyyətdə din sahəsində meydana gələn yeniliklər və çağırışların həlli yolları, dövlətin din siyasətinin istiqamətini müəyyənləşdirən amillərin aydınlaşdırılması tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarının formalaşmasında tədqiqatın predmeti ilə bağlı mənbələr üzərində ənənəvi mənbəşünaslıq metodologiyasından, tipoloji təhlil üsulundan və tarixi-müqayisəli yanaşma metodundan istifadə edilmişdir. Azərbaycanda din və dövlət münasibətlərinin ən müasir problemləri isə bu sahə ilə bağlı rəsmi məlumatların, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin verdiyi

sərəncamların, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin (DQİDK) qərarlarının və digər rəsmi mənbələrin təhlili, şərh edilməsi metodu ilə tədqiq olunmağa çalışılmışdır.

3. Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri

Tədqiqatın əsas məqsədi müstəqillikdən sonra, Azərbaycanda din və dövlət münasibətlərinin tənzimlənməsinin nəzəri və hüquqi prinsiplərini müəyyənləşdirməkdir. Bundan əlavə, müasir dövrdə din və dövlət münasibətlərinin tənzimlənməsində tarixi təcrübənin rolunun göstərilməsi də tədqiqatın məqsədlərindən biridir.

Tədqiqat işində qarşıya aşağıda göstərilən vəzifələr qoyulmuşdur:

- Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin tarixi perspektivdən nəzərdən keçirilməsi;
- Çar Rusiyası və sovet dövründə Azərbaycanda din və dövlət münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin əsas prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə din-dövlət, din-siyasət münasibətlərinin tədqiqi;
- müstəqillikdən sonra, Azərbaycanda din və dövlət münasibətləri modelininin müqayisəli təhlili;
- dövlət-din münasibətlərinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunlarında əks olunmuş maddələrinin şərhli;

- müstəqillikdən sonra Azərbaycan dövlətinin din siyasətinin dinamikasını təşkil edən amillərin müəyyənləşdirilməsi;
- dini tolerantlıq və multikulturalizm siyasətinin qanunvericilikdəki bazasının göstərilməsi;
- dini qurumların maliyyələşdirilməsinin və onların dövlət ilə qarşılıqlı münasibətlərinin hüquqi əsaslarının müəyyənləşdirilməsi.

BİRİNCİ HİSSƏ

**DÖVLƏT-DİN
MÜNASİBƏTLƏRİ NƏZƏRİ
ASPEKTDƏ**

BİRİNCİ FƏSİL

DİN VƏ SİYASƏT İNSTİTUTUNUN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

1. Din və siyasət: ziddiyyət, yoxsa əməkdaşlıq?

Siyasət ictimai bir institut kimi hakimiyyəti əldə etmək istiqamətində həyata keçirilən fəaliyyətlərin məcmusundan ibarətdir. Hakimiyyət bir sinif, partiya, yaxud qrup tərəfindən əldə edildikdən sonra isə siyasət hakimiyyətin bərqərar edilməsi üsullarını, o cümlədən cəmiyyəti meydana gətirən müxtəlif birliklər, təşkilatlar və qruplar arasında yaranan ziddiyyətlərin və münaqişələrin həlli yolları ilə bağlı məsələləri də ehtiva edir.¹ Siyasət institutunun əsl məqsədi ictimai birlik və bərabərliyi təmin etmək, cəmiyyətin ümumi mənafeyini qorumaqdır.²

Din və siyasət institutunun qarşılıqlı münasibətlərinin müxtəlif istiqamətləri vardır. Bu, ilk növbədə, dinin mahiyyəti və məqsədinə bağlıdır. Dinlərin müqayisəli təhlili onu göstərir ki, inanc bir tərəfdən, insanların mənəvi dünyalarını tənzimləyir, digər tərəfdən, insanın fərdi və ictimai davranışlarını tənzimləyən normativ qaydalar təqdim edir. Beləliklə, dinlərin ictimai münasibətlərinin tənzimləyici və normativ mahiyyəti nəzərə alındıqda, məlum olur ki, din və

¹ Haynes J. Religion in Global Politics. London: Pearson Longman, 1998, s. 6.

² Köktaş E. Din ve Siyaset: Siyasal Davranış ve Dindarlık. Ankara: Vadi Yayınları, 1997, s. 38.

siyasət institutları çox mürəkkəb əlaqələr şəbəkəsinə malikdir. Bu münasibətlərin mahiyyəti, həmçinin siyasi sistemin xarakterinə görə müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edir. Yuxarıda sadaladığımız amilləri nəzərə aldıqda, din və siyasət münasibətlərini “qarşılıqlı nüfuz”, “ziddiyyət” və “vəzifə bölgüsü” şəklində fərqləndirə bilərik.³

Din və siyasət institutunun qarşılıqlı münasibətləri - dinin siyasətə təsiri və siyasətin dinə nüfuzu aspektindən təhlil edilmişdir.⁴ Bu baxımdan, din və siyasət dialektik əlaqələrə malikdir: onların hər biri digərini şərtləndirir, eyni zamanda, qarşılıqlı təsirlənirlər.

Tarixi təcrübələr göstərir ki, bəzi hallarda din siyasi fəaliyyətin bilavasitə mənbəyini təşkil edir. Bu, əsasən, dini cərəyanların qurucuları və reformistlərin fəaliyyətində aydın nəzərə çarpır. Belə hallarda din ictimai institut kimi, siyasi həyatda fəal rol oynayır, cəmiyyəti dini prinsiplər əsasında təşkilatlandırır. Dinin cəmiyyətdə hakim rol oynaması, əsasən, teokratik siyasi rejimlərdə meydana gəlmişdir. Dinin mütləq hakimiyyətinə əsaslanan teokratik rejimlər, bir çox hallarda, dinlərarası və konfessiyalararası münaqişələr, fərqli dinə mənsub olanların təqib edilməsi ilə yadda qalmışdır. Qeyd edilməlidir ki, müasir dövrdə modernləşmə və dünyəviləşmənin təsiri altında dinin siyasi həyatı tənzimləmə potensialı əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşmışdır.

³ Köktaş E. Din ve Siyaset. s. 40.

⁴ Haynes J. Religion in Global Politics. s. 7.

2. Dövlət-din münasibətlərinin müqayisəli təhlili

Din və siyasət əlaqələrinin xüsusi bir istiqamətini də din və dövlət münasibətləri təşkil edir. Din və dövlətin qarşılıqlı münasibətləri həm təbii, həm də zəruri haldır. Dinlərin əksəriyyəti insanların ictimai həyatını tənzimləyən qayda-qanunlar təklif etmişdir. Digər tərəfdən, dövlətin əsas vəzifəsi də məhz ictimai həyatı tənzimləmək, asayışın təmin olunmasına nail olmaq və onu davam etdirməkdir. Deməli, bəzi hallarda din və dövlət maraqları ortaq hədəflərinə görə kəşişir. Dinlər və dövlətlər, sadəcə, mücərrəd ideyaları deyil, eyni zamanda, cəmiyyətin ictimai reallığını tənzimləməyə xidmət göstərən fəaliyyətlər həyata keçirir.⁵ Bu mürəkkəb münasibətlərin nəticəsi olaraq, din və dövlət institutları arasında bəzən dialoqa, bəzən də ziddiyyətə gətirib-çıxaran münasibətlər yaranır. Tarixi prosesdə bu qarşılıqlı münasibətlərdən müxtəlif din-dövlət modellərinin yarandığı nəzərə çarpır. Dövlət-din münasibətləri modellərinin müxtəlifliyi bir tərəfdən, dinin dünyaya və ictimai həyata münasibəti, digər tərəfdən, dövlət quruluşunun mahiyyəti, məsələn, monorxiya, yaxud respublika olması, siyasi rejimin demokratik, avtoritar və ya totalitar olması kimi amillər tərəfindən şərtləndirilir.

Dünya həyatından çəkinməyə çağırış edən, asketizmə və insanların sırf mənəvi həyatına yönəlmiş dinlər dövlətlə nisbətən uzlaşan münasibətlərə malikdir. Hinduizm, budizm və ya konfutsiçiliyi buna nümunə gətirmək mümkündür.

⁵ Casanova J. *Public Religions in The Modern World*. Chicago: The University of Chicago Press, 1994, s. 15; Hammond P.E., Machacek D.W. "Din ve Devlet" *Din Sosyolojisi: Yaşadığınız Dünya*. Ankara: İmge Kitapevi, 2012, s. 146.

dür. İctimai həyatı tənzimləməyə meyilli olan dinlərin isə bir çox hallarda, dövlətə qarşı ziddiyyətli mövqe tutduğu aydın nəzərə çarpır.⁶ Ümumiyyətlə, din-dövlət münasibətləri, digər ictimai institutlarda olduğu kimi, cəmiyyətin həm tarixi ənənələrinin, həm də rəasional-hüquqi müstəvidə təşkil olunmuş və demokratik cəhətdən legitim dövlət ənənələrinin ayrılmaz komponentidir.⁷

3. Din-dövlət münasibətlərinin müxtəlif modelləri

Dövlət-din münasibətləri modellərinin müqayisəli təhlili mövzusunda müxtəlif təsnifatlar mövcuddur. Bu təsnifatların birində dövlət-din münasibətləri “dinə bağlı dövlət”, “dövlətə bağlı din” və “dövlət-din ayrılığı” kimi fərqləndirilir.⁸ Dinə bağlı dövlət modelində dinin dövlət üzərində mütləq hakimiyyəti (teokratiya); dövlətə bağlı din modelində, əksinə olaraq, dövlətin din üzərində mütləq hakimiyyəti (hətta dinin teoloji məsələlərini tənziqlənməsi) və dövlət-din ayrılığı modelində isə din və dövlətin hər birinin digərindən müstəqil olduğu (dünyəvilik) nəzərdə tutulur.

Başqa bir yanaşmada dövlət-din münasibətləri dörd qrupda təsnif edilir: *teokratiya*, *bizantinizm*, *konkordat* və *dünyəvilik*.⁹ Teokratik dövlət siyasi hakimiyyət ilə dini hakimiyyət

⁶ Hammond P.E., Machacek D.W. “Din ve Devlet”. s. 148.

⁷ Madeley J., Enyedi Z. Church and State in Contemporary Europe: The Chimera of Neutrality. London: Frank Cass, 2003, s. 212.

⁸ Günay Ü., Güngör H., Ecer V. Laiklik, Din ve Türkiye. Ankara: Adım Yayınları, 1997, s. 12-13.

⁹ Yəne orada.

yətin eyni şəxsə və ya qrupda birləşdiyi dövlətlərə deyilir. Ali dini rəhbərin və ya hər hansı bir kilsə başçısının, eyni zamanda, dövlətin də başçısı olduğu hallarda teokratik dövlət meydana çıxır. Bu baxımdan, Vatikan dövlətini teokratik siyasi sistemlərə misal kimi göstərmək olar.¹⁰ Teokratik dövlətlərdə hakim təbəqənin dininə (əsasən, çoxluğun dini) rəsmi status verilir. Rəsmi status qazanmış din, dövlət dini olmaqla, digər azsaylı dinlərə verilməyən bir çox imtiyazlara malik olur.¹¹

Bizantinizm modeli dövlətin müəyyən bir dini rəsmi olaraq tanımadan onu himayəyə almasını ifadə edir. Bizantinizmdə dövlətin din siyasəti himayə edilən dini ənənə istiqamətində həyata keçirilir. Konkordat modelində dövlət və dini qurumlar arasında qarşılıqlı müqaviləyə əsasən, hər birinin səlahiyyət sahələri müəyyənləşdirilir. Bu model din ilə dövlətin müstəqil olmalarına baxmayaraq, birlikdə fəaliyyət göstərmələri (*union*) ilə səciyyələnilir.¹² Dünyəvi dövlət isə din və dövlətin konstitusiyada müəyyən edildiyi qayda-da ayrıldığı, dövlətin din siyasətinin konfessiyalararası bərabərlik, din və vicdan azadlığı prinsiplərinə görə həyata keçirildiyi siyasi rejimlərə deyilir.¹³

D.Uesterland və K.Hallenkreutz dövlətin din siyasətini əsas götürərək, din-dövlət münasibətlərinin müqayisəli

¹⁰ Robert J. Batıda Din-Devlet İlişkileri: Fransa Örneği. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998, s. 18.

¹¹ Günay Ü., Güngör H., Ecer V. Laiklik, Din ve Türkiye. s. 13.

¹² Robert J. Batıda Din-Devlet İlişkileri: Fransa Örneği. s. 22.

¹³ Günay Ü., Güngör H., Ecer V. Laiklik, Din ve Türkiye. s. 14.

modellərini bu şəkildə təsnif edir: konfessional din siyasəti, ümumi din siyasəti, sekulyar din siyasəti.¹⁴

Bu təsnifatda din siyasəti dedikdə, dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasətdə dinə münasibəti və dinin bu siyasətdəki rolu nəzərdə tutulur. Dövlətin dinə münasibəti, əsasən, üç istiqamətdə təzahür edir. Bunlardan birincisi, fərdlərin və ictimai birliklərin din azadlığıdır. Fərdin din azadlığı - müəyyən dini seçmə və dinin tələblərinə görə vəzifələrini yerinə yetirmə müstəqilliyini; ictimai birliklərin din azadlığı – dini səbəblər altında toplaşmaq, təşkilatlanmaq, sosial fəaliyyət proqramları tərtib etmək, dini əqidələrini yaymaq azadlıqlarını ehtiva edir. İkinci istiqamət dövlətin sosial siyasətində dinin rolu ilə əlaqədardır. Məsələn: bəzi ölkələrdə təhsil, səhiyyə, xeyriyyəçilik və digər ictimai xidmətlərdə aktiv rol oynayan dini qurumlar dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Dövlət dinin roluna müsbət yanaşır və dini qrupların ictimai xidmətlərindən maksimum həddə istifadə edir. Dövlət dinin ictimai fəaliyyətini cəmiyyət üçün təhlükə hesab etdikdə isə dini qurumların sosial xidmətlərini məhdudlaşdırır. Üçüncü istiqamət isə dövlətin dinlərlə qarşılıqlı münasibətində təzahür edir ki, bu da öz növbəsində, dövlətin hər hansı bir dini ənənəni rəsmi olaraq tanıması, onu siyasətinin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevirməsi, yaxud dini özəl sfera ilə məhdudlaşdırıb, ona heç bir rəsmi status verməməklə əlaqədardır.¹⁵

¹⁴ Hallencreutz C.F., Westerland D. Questioning the Secular State: The Worldwide Resurgence of Religion in Politics. London: Hurst and Company, 1996. s. 2-3.

¹⁵ Yenə orada.

Din siyasəti dedikdə, əsasən, yuxarıda bəhs edilən istiqamətlər nəzərdə tutulur. Bu qısa izahdan sonra, sözügedən müəlliflərin müqayisəli din-dövlət modellərini ərtaflı nəzərdən keçirə bilərik.

Konfessional din siyasətinin tətbiq edildiyi ölkələrdə müəyyən bir din dövlət dini olaraq tanınmışdır. Bu halda, dövlətin dinə bağlı olması şərti ilə dövlət və din arasında sıx əlaqələr yaranır. Ümumiyyətlə, bu modeldə əhəlinin əksəriyyətinin mənsub olduğu din rəsmi status qazanır. Konfessional din siyasəti də öz arasında radikal və ya mötədil olmaqla müxtəlif dərəcələrə bölünür.

Dini dövlət adlandırılan konfessional modeldə dövlət teokratik bir struktura malik olur və tamamilə dini istiqamətdə siyasət həyata keçirir. İran İslam Respublikası konfessional modelə nümunə kimi göstərilir. Burada dövlət strukturları İslam dininə tabedir, dini liderlər siyasət sahəsində fəal rol oynayır. Əhəlisinin çoxu eyni dinə mənsub olduğu bir çox müsəlman, xristian və buddist cəmiyyətlərdə rəsmi status almış dinlər müəyyən imtiyaz və güzəştlər qazansa da, daha mötədil konfessional siyasət həyata keçirirlər.¹⁶

Ümumi din siyasəti modeli digərlərinə nisbətən mürəkəb xüsusiyyətə malikdir. Bu modeldə dövlət siyasəti ümumi surətdə dinə bağlı olmaqla yanaşı, heç bir dinə rəsmi status verilməmişdir. Müasir dövrdə İndoneziyanın dövlət-din modeli buna nümunə gətirilə bilər. Belə ki, İndoneziyanın dövlət ideologiyasını meydana gətirən və sanskrit dilində

¹⁶ Hallencreutz C.F., Westerland D. Questioning the Secular State. s. 3.

“beş prinsip” mənasını ifadə edən “*pançasila*” (pancasila) fəlsəfəsinin beş əsas prinsipindən birincisini “Vahid Tanrıya inanc” təmsil edir. Buna baxmayaraq, “*pançasila*” müəyyən bir dini inanc ilə bağlı deyil, bu prinsip xalqın etiqad göstərdiyi bütün dinlərin əsas mahiyyətini özündə ehtiva edir. Bəzi cəhətlərinə görə bu, sivil din ilə ortaq xüsusiyyət daşıyır. Sivil din anlayışında da dövlət bayrağı, milli liderlər, Vətən ideyası və digər bəzi milli ideologiyalar və dövlət atributları ali dəyərlər kimi nəzərdən keçirilir. Bununla yanaşı, sivil din plüralist cəmiyyətlərin birləşdirici ideologiyası kimi rəsmi statusa malik deyildir. İndoneziya dövlət-din modelində isə Tanrı inancını ifadə edən *pançasila* prinsipi dövlətin rəsmi ideologiyalarından biridir.¹⁷

Sekulyar din siyasəti liberal və marksist sekulyar model olmaqla iki qismə bölünür. Ümumilikdə, sekulyar din siyasəti dövlət-din ayrılığı prinsipinə əsaslanır. Liberal istiqamətli sekulyar din siyasəti fərdlərin və ictimai birliklərin din və etiqad azadlıqlarını təmin edir. Dövlət ictimai-siyasi həyatda dinin roluna əhəmiyyət verir, dini qurumların təhsil, səhiyyə, xeyriyyəçilik və başqa ictimai sahələrdə xidmətini dəstəkləyir. Sekulyar din siyasətinin marksist modelində isə din cəmiyyəti geriyə sürükləyən bir amil kimi qiymətləndirilir. Buna görə də din azadlıqları təmin edilmir və dini qrupların fəaliyyəti cəmiyyət üçün təhlükə mənbəyi hesab olunaraq məhdudlaşdırılır.¹⁸ Keçmiş Sovet İttifaqında “yeni-dən-qurma” siyasətinə qədərki dövrdə marksist sekul-

¹⁷ Hallencreutz C.F., Westerland D. Questioning the Secular State. s. 3.

¹⁸ Yəni orada.

yar siyasət tətbiq edilmişdir. Müasir dövrdə Çin Xalq Respublikası və Şimali Koreyada marksist sekulyar din siyasətinin həyata keçirildiyi müşahidə edilir. Sonuncu modelin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada fərdi və toplu müstəvidə dini etiqad azadlıqları tamamilə qadağan edilir, yaxud müəyyən dərəcəyə qədər məhdudlaşdırılır.

Dövlət-din münasibətlərinin daha təfərrüatlı təsnifatını politoloq Ceff Haynes *“Religion in Global Politics”* (“Qlobal siyasətdə din”) adlı əsərində təqdim etmişdir. O, dövlət-din münasibətləri modellərini aşağıdakı kimi təsnif edir: konfessional model (İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Əfqanıstan, Sudan); ümumi dini model (ABŞ və İndoneziya); rəsmi status verilmiş din modeli (İngiltərə, Danimarka, Norveç); liberal sekulyar model (Hollandiya, Türkiyə, Hindistan, Qana); marksist sekulyar model (Çin, Albaniya, keçmiş SSRİ, Şimali Koreya).¹⁹

Yuxarıdakı təsnifat D.Uesterland və K.Hallenkreutz tərəfindən təqdim olunan modellər ilə bir çox ortaq cəhətləri bölüşür. Burada əsas fərq rəsmi status verilmiş dövlət-din modelinin əlavə edilməsidir. C.Haynesə görə, rəsmi status verilmiş din modelinin tətbiq edildiyi ölkələrdə (məsələn, İngiltərədə Anqlıkan kilsəsi) hakim təbəqənin dini dövlət dini statusu qazanmışdır. Buna baxmayaraq, bu ölkələr dünyəviləşmiş cəmiyyətə malikdir. Nəticə olaraq, dövlət tərəfindən həyata keçirilən siyasətdə rəsmi dinin və ya kilsənin, demək olar ki, heç bir rolu yoxdur.²⁰ Məsələn: İngiltərədə Anqlıkan Kilsəsi dövlətin rəsmi dinidir və kilsə

¹⁹ Haynes J. Religion in Global Politics. s. 10-11.

²⁰ Yenə orada.

qanununa görə, kraliça həm dövlətin, həm də kilsənin rəhbəridir.²¹ Buna baxmayaraq, İngiltərədə kilsə-dövlət əlaqələri zəifləmişdir və dövlət siyasəti tamamilə sekulyar istiqamətdə həyata keçirilir. Rəsmi statusa malik olan din modeli məhz bu baxımdan, konfessional modeldən fərqlənir.

Qeyd edilməlidir ki, dövlət-din arasındakı əlaqələri təhlil edən bu modellərin əksəriyyəti Avropa mərkəzli yanaşmadan ibarətdir. Bəzi tədqiqatçıların da ifadə etdiyi kimi, bu yanaşmalar İslam dini, yaxud Uzaq Şərq dinlərinin yayıldığı cəmiyyətlərdə dövlət-din münasibətlərinin təhlili üçün əlverişli deyildir.²² Məsələn: İslamda din və dünyəvi işlərin ayrılması məsələsi xristianlıqdan fərqli olduğu kimi, islami dini qurumların (məscid, məbəd və s.) dövlətlə münasibətləri də kilsənin dövlətlə münasibətlərindən fərqlənir. Uzaq Şərq dinlərində isə ümumiyyətlə, kilsəyə bənzər hər hansı bir təşkilati dini qurum mövcud deyildir. Deməli, bu cəmiyyətlərdə dövlət-din münasibətlərinin ətraflı təhlili üçün fərqli yanaşmalara və modellərə ehtiyac yaranır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət-din münasibətləri modeli yuxarıda şərh olunan dövlət-din münasibətləri modelləri çərçivəsində təhlil edildikdə, Azərbaycanda liberal sekulyar modelin mövcudluğu aydın nəzərə çarpır. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının dövlət-din modeli milli siyasətdə dinin roluna müsbət münasibət bəsləyən bir istiqamətdə həyata keçirilir.

²¹ Catto R., Davie G. "İngiltərə" Avropa Birliyi Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008, s. 153.

²² Haynes J. Religion in Global Politics. s. 9.

İKİNCİ FƏSİL

DÜNYƏVİLİK PRİNSİPİNİN ƏSASLARI

1. Dünyəvilik – sekulyarizasiya prosesinin nəticəsi kimi

Dünyəvilik hüquqi bir termin kimi hökumət və digər hüquq mənbələrinin hər cür din və inanclardan kənarında mövcudluğu ideyasına əsaslanan konsepsiyayı nəzərdə tutur. Geniş mənada isə dünyəvilik, həmçinin cəmiyyətin və dövlət institutlarının dinin təsirindən azad edilməsi kimi başa düşülür.²³ Dünyəviliyin sonuncu, yəni geniş mənada işlənməsini sekulyarizasiya – dünyəviləşmə kimi ifadə etmək daha məqsədəuyğundur.

Sekulyarizasiya – institusional, ictimai və mədəni müstəvidə dinin əhəmiyyətini itirməsi və ya zəifləməsi prosesini ifadə edən sosioloji nəzəriyyədir.²⁴ Qeyd etdiyimiz kimi, sekulyarizasiya terminini “dünyəviləşmə” olaraq başa düşmək daha doğru yanaşmadır. Ümumilikdə, sekulyarizasiya və dünyəviləşmə terminləri, əsasən, sinonim olaraq istifadə edilir. Sekulyarizasiya, yaxud dünyəviləşmə dedikdə, dini normalar və dəyərlərin getdikcə ictimai əhəmiyyətini itirməsi, digər tərəfdən, rəşional, ağıla və təcrübəyə istinad edən, ümumi mənafeyə əsaslanan dünyəvi dəyərlərin inki-

²³ Balayev A. Tarix terminləri lüğəti, Bakı: Altun kitab, 2017.

²⁴ Wallis R., Bruce S. “Secularization: The Orthodox Model” Religion and Modernization. Oxford: Clarenton Press, 1992, s. 11; Slattery M. Sosyoloji-de Temel Fikirler. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2010, s. 302.

şafı nəzərdə tutulur. Bu nəzəriyyəyə görə, cəmiyyətdə modernləşmə prosesi getdikcə dinin ictimai və mədəni rolu azalır. Nəticədə, dini qurumların fəaliyyət sahəsi məhdudlaşır, dindən nisbətən azad olmuş cəmiyyət formalaşır.

Qeyd olunmalıdır ki, modernləşmənin dünyəviləşdirmə effekti, əsasən, Qərbi Avropa ölkələrinin modernləşmə və dünyəviləşmə nümunəsinə söykənir. Müsəlman ölkələrində, eləcə də yüksək səviyyədə sənayeləşmə, modernləşmə prosesini keçmiş ABŞ-da din ictimai əhəmiyyətini və rolunu heç də itirməmişdir. Buna görə də sekulyarizasiya nəzəriyyəsini müdafiə edənlər ABŞ-ın və müsəlman ölkələrinin bir çoxunun istisna təşkil etdiyini vurğulayırlar.²⁵

Elmi ədəbiyyatda sekulyarizasiya (dünyəviləşmə) prosesi ilə sekulyarizm (dünyəvilik) termininin tez-tez qarışdırıldığı nəzərə çarpır. Buna görə də sekulyarizmin dünyəvilik mənasında işlədildiyi, bununla (dünyəvilik) dinin dövlətdən ayrı olduğu və qanunvericiliyin dini təlimlərə əsaslanmadığının nəzərdə tutulduğu vurğulanmalıdır; məsələn: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında “dövlətin dünyəviliyi”²⁶ və “təhsilin dünyəvi xarakter daşması”²⁷ maddələri sekulyarizm (dünyəvilik) mənasında işlədilmişdir. Ümumiyyətlə, dünyəvilik normativ bir termin olub, siyasi-hüquqi mənaları ehtiva edir, dövlət-din münasibətlə-

²⁵ Berger P.L. “Sekülerizmin Gerilemesi” Sekülerizm Sorgulanıyor: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002, s. 22-23.

²⁶ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Maddə 7/1, 18/1. Azərbaycan Respublikasında dövlət-din münasibətlərinin tənzimləyən rəsmi sənədlər. Bakı: DQİDK, 2011.

²⁷ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Maddə 18/3.

rini tənzimləyir. Sekulyarizasiya isə ictimai bir prosesi nəzərdə tutan deskriptiv termdir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, dünyəvilik dövlət və din münasibətlərinin tənzimlənməsində mühüm bir prinsip kimi çıxış edir. Beləliklə, dünyəvilik konsepsiyasının mühüm elementlərini dövlətin dindən ayrılığı, qanunvericiliyin dindən asılı olmaması, dini etiqad azadlıqlarının təminatı, dövlətin bütün dinlərə bərabər münasibəti təşkil edir. Dünyəvililiyin əsas elementlərini yuxarıdakılar təşkil etməklə yanaşı, qeyd olunmalıdır ki, dünyada dünyəvililiyin müxtəlif modelləri mövcuddur. Dünyəvililiyin təsnifatında ictimai sferada dinin fəaliyyətinə geniş imkan verən passiv dünyəvilik (passive secularism) modeli və dinin fəaliyyətini fərdi sahə ilə məhdudlaşdıran, ictimai sferada dinin nümayiş etdirilməsinə imkan verməyən eksklüzivist dünyəvilik (assertive secularism) modeli bir-birindən fərqləndirilir.²⁸ Digər tərəfdən, dini etiqad azadlığını təmin edən dünyəvilik modeli liberal dünyəvilik, dini etiqad azadlığını təmin etməyən dünyəvilik modeli isə marksist dünyəvilik kimi xarakterizə edilir.

Sekulyarizm prinsipinin nəzəri əsaslarını ilk dəfə 1873-cü ildə fransız alimi və siyasi xadim Ferdinand Buisson (1841-1932) irəli sürmüşdür. F.Buisson, eyni zamanda, 1903-1905-ci illərdə Fransada kilsə və dövlət işlərinin bir-birindən ayrılması vəzifəsini yerinə yetirən Parlament komissiyasının sədri çalışmış, dövlət məktəblərinin dünyəviləş-

²⁸ Kuru A.T. *Secularism and State Policies Toward Religion: The United States, France and Turkey*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, s. 11.

dirilməsi prosesində mühüm xidmətlərə malik olmuşdur.²⁹ F.Buissona görə, din və dövlət işlərinin ayrılması mənasında dünyəvilik, sekulyarizasiya prosesinin nəticəsidir. O belə hesab edirdi ki, fransız cəmiyyəti Avropanın yüksək səviyyədə dünyəviləşmiş cəmiyyəti olma xüsusiyyətinə malikdir.³⁰ Məhz buna görə də din və dövlət işlərinin ayrılması ilk dəfə Fransada həyata keçirilmişdir.

Sekulyarizasiya nəzəriyyəsinə gəlincə, qeyd edilməlidir ki, bu, xüsusilə Avropada inkişaf etmişdir və onun arqumentləri daha çox Qərbi Avropa təcrübəsinə əsaslanır. Yəni, sekulyarizasiya avropamərkəzli bir nəzəriyyədir.

Tarixi təcrübə sübut edir ki, Avropada iqtisadi və siyasi həyat inkişaf etdikcə, dinin ictimai nüfuzu azalmışdır. Bununla belə, dini təmayüllər fərdi müstəvidə varlığını davam etdirmişdir.³¹ Avropada müşahidə edilən situasiyanın sekulyarizasiyadan daha çox institusional dindən uzaqlaşma olduğu nəzərə çarpır. Yəni, orada dinin tənəzzülü yox, dəyişikliyə uğraması hadisəsi baş vermişdir.³² Bununla yanaşı, Avropanın dünyanın digər bölgələrindən fərqləndiyini də qeyd etmək lazımdır. Məsələn: ABŞ-ın ictimai həyatında din Avropa ölkələrindən fərqli olaraq, öz əhəmiyyətini qoruyur. Dinin ABŞ-da gücü və nüfuzu, həm fərdi dindarlıqda, həm də ictimai-siyasi həyatdakı fəallığında təzahür edir. Bu da onu göstərir ki, modernləşmə prosesi

²⁹ Bauberot J. Laiklik: Tutku ve Akıl Arasında 1905-2005. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 6.

³⁰ Bauberot J. Laiklik: Tutku ve Akıl Arasında 1905-2005. s. 9

³¹ Davie G. Modern Avropada Din. İstanbul: Küre Yayınları, 2005, s. 33.

³² Berger P.L. "Sekülerizmin Gerilemesi". s. 22

dinin qaçılmaz tənəzzülü ilə nəticələnmişdir. Ümumiyyətlə, modernləşmə və sekulyarizasiya arasında universal və zəruri səbəb-nəticə münasibətlərini göstərən faktlar mövcud deyildir.

2. İctimai sferada din və dünyəvilik

İctimai sferada dini etiqadın ifadəsi məsələsi günümüzün aktual problemlərindən biridir. Dünya təcrübəsinə nəzər saldıqda, ictimai sferada dinin ifadəsi, din azadlıqlarının təmin edilməsi, zəruri hallarda isə din və etiqad azadlıqlarına məhdudiyətlərin tətbiq olunmasına fərqli münasibət bəsləndiyi görünür. Bu məsələyə hər ölkənin ictimai-siyasi vəziyyətinə görə bir-birindən fərqli münasibəti formalaşmışdır. Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, hər bir siyasi rejimin din siyasəti (din azadlıqlarının təmin edilməsi, din və dövlət münasibətləri və s.), cəmiyyətin tarixi dövlətdin münasibətləri ənənəsi, ictimai sfera və dünyəvilik anlayışı, həmçinin cəmiyyətin dini-ictimai strukturu ilə birbaşa əlaqəlidir.

Məlumdur ki, ictimai həyatda dini etiqadın ifadə edilməsinə münasibət "ictimai sfera" dediyimiz məfhumun hüquqi şərhinə bağlıdır. İctimai sferanın mahiyyəti nədir? Bu, dövlətə aid bir məkandır, yoxsa azad müzakirələrin aparıldığı, tənqidi fikirlərin rəqabət içində səsləndirildiyi sivil bir sahədirmi? Bu anlayış fərqli siyasi və elmi dairələrdə müxtəlif mənada başa düşülür. Alman mütəfəkkiri Yürgen Habermasa görə, *ictimai sfera* vətəndaşların bir yerə toplaşdığı, fikirlərini, tələblərini və şikayətlərini ifadə

etdikləri bir sahədir. Burada insanlar ictimai proseslərdə iştirak etmə imkanı qazanır.³³ Müasir dövrün görkəmli filosofu Con Rolza görə, ictimai sfera vətəndaş cəmiyyətinin sahəsinə daxildir.³⁴

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünyəvilik prinsipinin hüquqi baxımdan fərqli şərh edilməsi ictimai sferada dinə münasibəti şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Belə ki, dünyəvilik bəzi izahları dini tamamilə fərdi sfera ilə məhdudlaşdırmaqda, digəri isə dinin ictimai roluna hər hansı bir maneə təşkil etməməkdə, hətta dinin ictimai rolunu təşviq etməkdədir. Bu baxımdan, ictimai sfera anlayışının və dünyəvilik prinsipinin müxtəlif nümunələrini qısaca nəzərdən keçirmək üçün Fransa Respublikasında və ABŞ-dakı din siyasətinin bəzi istiqamətlərini müqayisə etməyin faydalı olacağını düşünürük.

Fransa Respublikasında və ABŞ-da ictimai sferanın mahiyyəti və əhatə dairəsi fərqli başa düşülür. Fransada dövlət hər kəsin mənafeyini qorumaq üçün ictimai sahədə fəal rol oynayır. Dövlət ictimai sferada dini və ideoloji tərəfsizliyin və neytrallığın təmin edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verir. Bu məqsədlə, cəmiyyətdə ideoloji neytrallığı pozmağa cəhd göstərən dini icmalara, yaxud dini praktikalara qanunda nəzərdə tutulmuş cəzələri daxilində müəyyən məhdudlaşdırma qoyulur. Başqa sözlə, belə dünyəviləş-

³³ Habermas J., Goode L. *Democracy and the Public Sphere*. London: Pluto Press, 2005, s. 3-25.

³⁴ Pont B.C. "Religion in Public Sphere: Challenges and Opportunities" *Briqham Young University Law Review* 2005, s. 626.

miş cəmiyyətlərdə ictimai məkanlarda dini etiqadın ifadəsinə mənfi münasibət bəslənilir və dini etiqadın ifadəsi, əsasən, fərdi sfera ilə məhdudlaşdırılır. Bu ənənə Avropa cəmiyyətinin yüksək səviyyədə sekulyarlaşdığı və dinin privatizasiyası (özəlləşməsi və fərdiləşməsi) prosesi ilə əlaqələndirilir. Bu yanaşmaya görə, cəmiyyətdə dinin rolu və əhəmiyyəti önəmli dərəcə azalmışdır,³⁵ odur ki, din, sadəcə, şəxsi məsələ kimi qalmalıdır.

Fransadan fərqli olaraq, Birləşmiş Ştatlarda ictimai sferada insanların dini inanclarını ifadə etmə hüquqları onların fundamental azadlıqları hesab edilir, bu səbəbdən fərdlər və dini cərəyanlar ictimai sferada fəal iştirak etmək imkanına malik olur. Bu fərqi səbəblərindən biri, Avropa və ABŞ-in din, yaxud kilsə arasındakı tarixi münasibətlərinin fərqliliyindən irəli gəlir.

Məlum olduğu kimi, Orta əsrlərdə Avropada təşkilatlanmış kilsənin dövlət və cəmiyyət üzərində nəzarət və təzyiq göstərmə potensialı yüksək səviyyədə idi. Digər tərəfdən, kilsənin dini etiqadlar zəminində insanları təqib etməsi, xüsusilə də inkvizisiya məhkəmələri cəmiyyətdə kilsəyə, o cümlədən dinə qarşı mənfi münasibətin formalaşmasında mühüm rol oynamışdı. Bu tarixi təcrübə Avropa toplumlarının ictimai yaddaşında dərin izlər buraxmışdır. Buna görə də Avropanın bir çox ölkələrində kilsənin ictimai və siyasi həyata müdaxiləsinə göstərilən mənfi mövqe dəyişməmişdir.

³⁵ Slattery M. Sosiolojide Temel Fikirler. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2010, s. 302.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dünyəvilik prinsipinin də vahid və ideal bir şərhə mövcud deyil. Dünyəvilik prinsipinə müxtəlif hüquqi və siyasi izahlar verilmişdir. Fransa Konstitusiyası cümhuriyyətin *dünyəvi* olduğunu müəyyənləşdirir.³⁶ Bu səbəbdən, Fransada ictimai sferada dini etiqadın ifadəsi, xüsusilə də dini simvolların nümayiş etdirilməsinə müəyyən məhdudiyətlər gətirilmişdir. Məsələn: 2004-cü ildən etibarən, bu ölkədə dövlət məktəblərində müsəlman qızların hicab bağlamalarına icazə verilmədiyi kimi, digər din mənsublarına da oxşar qadağalar qoyuldu.³⁷ Bu qərarın əsas səbəbi cəmiyyətin dinə münasibətindən irəli gələn ictimai rəy və dünyəvilik prinsipinin tətbiqi ilə bağlı idi.

Fransa Respublikasında *dünyəvilik* prinsipinin hər hansı bir rəsmi şərhə verilməsə də, hüquqi mənada bu termin, əsasən, dövlətin rəsmi dininin olmaması, bütün dini konfessiyalara tərəfsiz yanaşması, dinin dövlətdən ayrı olması, qanunverici hakimiyyətin dinə əsaslanmaması şəklində izah edilir.³⁸ Bunlarla yanaşı, Fransada "*dünyəvilik*" həm də ictimai sferanın (public sphere) dini ifadələrdən azad olunması, ictimai sahənin hər hansı bir dinin təzyiqinə məruz qalmamasının da əsas təminatı hesab edilir.³⁹ Başqa sözlə, dünyəviliyin bu istiqamətdəki interpretasiyası dini etiqadın, sadəcə, fərdi səviyyədə (private sphere) ifadəsini nə-

³⁶ Bauberot J. Laiklik: Tutku ve Akıl Arasında 1905-2005. s. 3

³⁷ Pont B.C. "Religion in Public Sphere: Challenges and Opportunities". s. 612.

³⁸ Küçükcan T., Köse A. Avropa Birliğı Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008, s. 115.

³⁹ Pont B.C. "Religion in Public Sphere: Challenges and Opportunities". s. 613.

zərdə tutur. Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə aydın olur ki, din və etiqad azadlıqlarının tənzimlənməsində, həmçinin dini etiqadın ifadəsi məsələsində, birinci növbədə, cəmiyyətin din-dövlət münasibətlərinin tarixi təcrübəsi, həmçinin ictimai sferanın və dünyəvilik prinsipinin mahiyyəti mühüm rol oynayır.

3. Müxtəlif siyasi rejimlərdə dünyəvilik və din siyasəti

Siyasi sistemin və dövlət strukturunun mahiyyəti dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi prosesində mühüm yer tutur. Siyasi sistemin demokratik, avtoritar və ya totalitar olması dövlətin dinə münasibətini şərtləndirən əsas amillərdəndir. Buna görə də ümumilikdə, dövlət-din münasibətlərinin təhlil edilməsində siyasi rejimin mahiyyəti mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan, siyasət elminin siyasi rejimlərlə bağlı təqdim etdiyi müxtəlif konsepsiyalardan faydalanmaq böyük əhəmiyyətə malikdir. İctimai bir institut kimi dövlət və din daim qarşılıqlı əlaqədədir, odur ki, bunlar bir-birindən müstəqil şəkildə tədqiq edilə bilməz. Ümumilikdə, bu və ya digər siyasi rejimin həyata keçirdiyi din siyasəti dövlətin insan hüquqları, dini etiqad və ifadə azadlığı, digər demokratik prinsiplər və təsisatlara qarşı münasibətini nümayiş etdirir.⁴⁰

Beynəlxalq insan hüquq və azadlıqlarını elan edən bəyannamələrə nəzər saldıqda, dini etiqad azadlıqlarının

⁴⁰ Enyedi Z. "Emerging Issues in the Study of State-Church Relations" Church and State in Contemporary Europe. s. 222-23.

əsas insan hüquqları arasında qeyd olunması ilə yanaşı, sadəcə, ictimai təhlükəsizlik mülahizələrinə görə məhdudlaşdırıla biləcəyi vurğulanır. Bu mənada, İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi Haqqında Avropa Konvensiyasının⁴¹ 9-cu maddəsinin 1-ci və 2-ci bəndlərində deyilir:

1. Hər kəsin fikir, vicdan və din azadlığı hüququ vardır; bu hüquqa öz dinini və ya əqidəsini dəyişmək azadlığı öz dininə və ya əqidəsinə həm təkbaşına, həm də başqaları ilə birlikdə etiqad etmək və açıq yaxud şəxsi qaydada ibadəti, təlimləri, dini və mərasim ayinlərini yerinə yetirmək azadlığı daxildir.

2. Öz dininə və baxışlarına etiqad etmək azadlığı yalnız ictimai asayiş maraqları naminə, ictimai qaydanı, sağlamlığı, yaxud mənəviyyatı qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan məhdudiyətlərə məruz qala bilər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının din və dövlət münasibətlərini tənzimləyən 18-ci maddəsində, həmçinin vicdan azadlığını təmin edən 48-ci maddəsində beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq olaraq, vətəndaşların əsas hüquqları çərçivəsində dini etiqad azadlığı tam əksini tapmışdır.⁴²

⁴¹ Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası. Council of Europe, 2010. (https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_AZE.pdf)

⁴² Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Maddə 18. Azərbaycan Respublikasında dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən rəsmi sənədlər. Bakı: DQİDK, 2011.

Bunları nəzərə alaraq, xüsusilə siyasi və ictimai transformasiya dövrünü keçirən, başqa sözlə keçid dövründə olan, yaxud demokratikləşmə prosesini yaşayan cəmiyyətlərdə dövlət-din münasibətlərinin ətraflı təhlili çox mühümdür. Xüsusilə də keçid dövründə dini etiqad azadlıqlarının tənzimlənməsi, dini icmaların tanınması və qeydiyyatına alınması, ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədi ilə müəyyən məhdudlaşdırılmaların qoyulmasının analizi bu baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

4. Siyasi transformasiya prosesində din siyasəti: keçid dövrü

Dini etiqad azadlıqlarının hüquqi əsaslarına baxdıqdan sonra siyasi transformasiya, başqa sözlə, siyasi keçid prosesini yaşayan cəmiyyətlərdə hansı dini azadlıqların məhdudlaşdırıldığı, bu məhdudlaşdırmanın necə legitimləşdirildiyi, habelə ictimai-siyasi asayişin qorunması ilə din və etiqad azadlıqlarının maksimal səviyyədə təmin olunması arasındakı balansın yaradılması məsələlərini nəzərdən keçirək.

“Keçid dövrü” ölkələri dedikdə, məsələn, postsovet məkanında yerləşən müstəqil dövlətlər, yaxud Balkan ölkələri kimi, müstəqilliyini yenidən qazanmış və demokratik bir rejimə keçməkdə olan ölkələr nəzərdə tutulur. Bu ölkələrdə din və etiqad azadlığı problemləri yerli, eləcə də bir çox xarici tədqiqatçıların və insan hüquqlarını müdafiə edən beynəlxalq təşkilatların diqqət mərkəzində durur. Dini etiqad azadlığı haqqında aparılan bir çox tədqiqat və hesabatların əksəriyyətində keçid dövrü cəmiyyətlərində din azadlıqları

nın məhdudlaşdırıldığı iddia edilir. Bu hal bəzən vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının pozulması, yaxud dini zəmində diskriminasiya kimi də qiymətləndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ kimi totalitar siyasi rejimlərin təsir dairəsindən xilas olaraq müstəqil, demokratik, sivil cəmiyyət quruculuğu prosesində din və etiqad azadlığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Keçid prosesində olan cəmiyyətlərdə liberal-demokratik bir siyasi rejimə adlama, demokratik hüquq və azadlıqların təmin edilməsi ilə yanaşı, sosial və siyasi təhlükəsizliyin qorunması da dövlətin əsas vəzifələri arasında yer alır.

İngilis politoloqu Con Anderson “Religious Liberty in Transitional Societies: The Politics of Religion” (“Keçid dövrü cəmiyyətlərində dini etiqad azadlığı: din siyasəti”) adlı kitabında keçid dövrü cəmiyyətlərində dövlət-din münasibətlərini və din siyasətini müqayisəli təhlil edir. C.Anderson belə nəticəyə gəlir ki, ümumilikdə, sosial və siyasi nöqtəyi-nəzərdən keçid dövrü cəmiyyətləri kimi xarakterizə edilən ölkələrdə din sahəsinin qanuni yollarla tənzimlənməsi, dinin rəsmi olaraq tanınması, qeyri-ənənəvi dinlərin fəaliyyətinə bəzi məhdudiyyətlərin qoyulması və digər tətbiqedilmələr ictimai nizam və milli təhlükəsizliyin təmin olunmasının prioritetliyi prinsipinə əsaslanır.⁴³ Əlbəttə ki, ictimai təhlükəsizliyin din azadlıqlarına nisbətən daha prioritet məsələ olduğu başadüşüləndir. İctimai nizam və təhlükəsizlik təmin olunmadıqda, heç bir din və etiqad

⁴³ Anderson J. Religious Liberty in Transitional Societies: The Politics of Religion. Cambridge: Cambridge University Press, s. 177.

azadlığından bəhs etmək mümkün deyildir. Beləliklə, C.Andersona görə, keçid dövründə din siyasətinin dinamikasını meydana gətirən əsas amillər bunlardır: majoritarizmi (çoğunluğun dininin daha çox hüquqlara və imtiyazlara sahib olmasını iddia edən fikir); əənəvi dinin (milli kilsə) üstünlüyü, əxlaqi mühitin qorunması, ictimai asayiş və nizamın təmin edilməsi, milli identiklik və millətçilik ideyası.⁴⁴

Majoritarizmi və əənəvi din (milli kilsə). Bu yanaşmaya görə, xalqın çoxğununun mənsub olduğı din və ya konfessiya rəsmi şəkildə tanınmalıdır, yəni çoxğunun dini dövlətin rəsmi dini olmalıdır. Ümumiyyətlə, ölkənin ən çox yayılmış dini konfessiyalarından gələn bu tələblər din siyasətinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. Məsələn: 1997-ci ildə İspaniya Konstitusiyasında Katolik Kilsəsinə (çoğunluğun dini olduğu halda) hər hansı bir imtiyazın verilməməsinə etiraz olaraq, sözügedən dini müəssisənin rəhbəri kardinal T.Enrike bu sözləri ifadə etmişdir:

*“Katolik Kilsəsi ictimai bir reallıqdır... Siyasət bunu nəzərdən qaçırmmalı və xalqın qəbul etdiyi reallığa hörmət bəsləməlidir. Siyasət ispan xalqının böyük çoxğununun Katolik Kilsəsinə mənsub olduğunu gözərdinə vurmamalıdır”.*⁴⁵

Yuxarıdakı ifadələrdən də anlaşıldığı kimi, kilsə rəhbəri İspanya siyasi rejiminin yenidən qurulması prosesində Katolik Kilsənin digər dinlərlə qanun qarşısında bərabər tutulmasını təsdiq etməmişdir. O, qanunlarda katolikliyə müəyyən imtiyazların verilməsini tələb etmişdir. Buna bən-

⁴⁴ Anderson J. Religious Liberty in Transitional Societies. s. 116.

⁴⁵ Anderson J. Religious Liberty in Transitional Societies. s. 168.

zər iddialar Sovet İttifaqının süqutundan sonra, Rusiya Ortodoks Kilsəsi haqqında da irəli sürülmüşdür. 1990-cı ildə Polşada yeni konstitusiya qəbul olunduqda, Katolik Kilsəsinə, onun cəmiyyətdə hakim rolu nəzərə alınaraq, rəsmi status verilməsi məsələsi gündəmə gətirilmişdir. Bunu da xatırlatmaq yerinə düşər ki, dünyanın bir çox müsəlman və ya Avropa ölkəsində məhz çoxluğun mənsub olduğu dinlər rəsmi status qazanmışlar. Bütün bu iddialara baxmayaraq, həm Rusiyada, həm də Polşada dövlət-din ayrılığı prinsipi əsas götürülərək, çoxluğun dininə rəsmi statuslar verilməmişdir. Bununla belə, həmin ölkələrdə dövlətin din siyasəti ənənəvi dinlərin dəstəklənməsi istiqamətində həyata keçirilir. Məsələn: ölkəmizdə dini radikalizmlə mübarizə, dini tolerantlığın və mötədilliyin təbliği, digər ictimai layihələri dəstəkləmək məqsədi ilə dövlət ənənəvi dini icmalar ilə yaxın əməkdaşlığa əhəmiyyət verməkdə, onların bu istiqamətdə həyata keçirdikləri fəaliyyəti maddi yardımlarla dəstəkləməkdədir.

Dini-mənəvi mühitin qorunması. Dini qurumlar cəmiyyətdə ənənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi vəzifələrini yerinə yetirir. Bunu nəzərə alaraq iddia edilir ki, ənənəvi dinlər cəmiyyətdə yeni yayılmağa başlamış dinlərə nisbətən daha çox hüquqlara malik olmalıdır. Çünki ənənəvi dinlər dayanıqlı maddi bazaya və güclü təşkilati struktura malik olan qeyri-ənənəvi dinlərlə bərabər rəqabət aparmaq imkanına malik deyil. Bu da keçid dövrü cəmiyyətlərinin sosial-dini strukturuna ciddi zərbə vura bilər. Beləliklə, sadəcə, dövlətin ənənəvi

dinləri dəstəkləyici siyasəti cəmiyyətdə mövcud olan ənənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması, dini qrupların təbliğata yönəlmiş fəaliyyəti arasındakı tarazlığı təmin edə bilər. Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, kommunist rejimlərin siyasəti ənənəvi dinlərin maliyyə və təşkilati strukturunu, demək olar ki, aradan qaldırmışdı. Bu səbəbdən, bir çox keçid dövrü cəmiyyətlərində qeyri-ənənəvi dinlərin fəaliyyəti qanunda nəzərdə tutulmuş çərçivədə bu və ya digər dərəcədə məhdudiyətlərə məruz qalır.

İctimai asayişin və sosial nizamın təmin edilməsi.

Keçid dövrü cəmiyyətlərində ictimai asayişin və siyasi sabitliyin təmin edilməsi hər bir dövlətin prioritetlərindən biridir. Bu arqumentin müdafiəçilərinin fikrincə, ictimai sabitliyə zərər vuran və ayrı-seçkiliyə yol açan dini fəaliyyət dövlət tərəfindən tənzimlənməlidir. Bu çərçivədə, ənənəvi dinlərin rəsmi şəkildə tanınması, yeni dini hərəkatların fəaliyyətinə məhdudiyətlərin tətbiqi ilə bağlı tələblər gündəmə gələ bilər. Həmin məhdudiyətlər, əsasən, siyasi konyukturanın və icimai dəyişikliklərin zəruri nəticəsi kimi nəzərdən keçirilir. Dini-sosial strukturun həssas olduğu cəmiyyətlərdə dini sahənin qanuni yollarla tənzimlənməsi zərurəti yarana bilər.⁴⁶ Məsələn: bir çox Mərkəzi Asiya ölkələrində dindəyişdirmə hadisələri ciddi ictimai münaqişələrə səbəb olmuşdur. Belə ki, dinini dəyişdirənlərin yas mərasimi, evlilik və digər dini ayinlərinin hansı dinə əsasən həyata keçiriləcəyi məsələsi dini

⁴⁶ Anderson J. Religious Liberty in Transitional Societies. s. 176.

qruplar arasında mübahisə mövzusunə çevrilmişdir. Nəhayət, dövlətin tənzimləyici tədbirləri nəticəsində belə problemlər həllini tapmışdır.

Dövlət-din münasibətlərində dövlətin rolunu müəyyənləşdirən bəzi tədqiqatlar da göstərir ki, xüsusilə keçid dövrü cəmiyyətlərində dövlətin din sahəsində oynadığı rol digərlərinə nisbətən daha genişdir. Dövlətin din sahəsini tənzimləmə dərəcəsini ölçmək üçün xüsusi meyar – dövlətin dini tənzimləmə indeksi (GRI) yaradılmışdır. Bu indeksləri nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, əsasən, keçid dövrü cəmiyyətlərində dövlətin dinitənzimləmə dərəcəsi daha yüksəkdir. Məsələn: Pyu Araşdırma Mərkəzinin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi tədqiqatların nəticəsinə görə, Azərbaycanda “GRI”* 2007-ci illərdə 5.0 (maksimum bal 10.0) olduğu halda, bu indeks 2010-cu ildə 6.9 bal dərəcəsinə yüksəlmişdir. Digər tərəfdən, sosial dözümsüzlük dərəcəsinin (SHI)**), təxminən, 2 bal dərəcəsinə, yəni konfessiallararası dözümsüzlüyün çox aşağı həddə olduğu nəzərə çarpır. Aşağıdakı cədvəldə bir çox dövlətin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının dini tənzimləmə və sosial dözümsüzlük indeksinin müqayisəli dərəcələndirilməsini nəzərdən keçirə bilərik.

* GRI- Government Regulation of Religion Index (Hökumətin dini tənzimləmə indeksi)

** SHI- Social Hostilities Index (İctimai dözümsüzlük indeksi)

Cədvəl 1. Dövlətin dini tənzimləmə indeksi⁴⁷

Ölkələr	2007		2009		2010	
	GRI	SHI	GRI	SHI	GRI	SHI
Azərbaycan	5	2.9	5.1	2.8	6.9	2.2
Avstraliya	1.3	1.8	0.7	1.8	1.7	2.1
Banqladeş	4	8.3	5.1	8.3	5.6	8.2
Çin	7.8	0.9	8.2	3.3	7.5	2
Kıpr	1.2	0.9	1.9	1.1	2.8	3.8
Tacikistan	4.5	2.2	7	2.2	6.5	2.3
Türkiyə	6.6	4.7	6.4	4.4	5.8	4.9
Özbəkistan	7.7	3.3	8.2	1.7	7.9	2.2

Millətçilik və din-dövlət münasibətlərinin milli modeli. Yunanıstan, Bolqarıstan, Polşa və bir çox postsovet ölkələri kimi, keçid cəmiyyətlərində dövlətin din siyasəti, əsasən, milli kimliyin yenidən formalaşdırılması məsələsi ilə sıx bağlıdır. Bu strategiyanın ultramillətçi istiqamətdə inkişaf etməsi bəzi hallarda ksenofobiyaya gətirib çıxarır. Nəticə olaraq, keçid dövründə dövlətin din siyasəti milli maraqların qorunmasını qarşıya əsas məqsəd qoyduğuna görə, ənənəvi dini konfessiyalara bu və ya digər dərəcədə üstünlük verilə bilər. Bu iddialara əsaslanan din siyasətində nəzərə çarpan mühüm cəhət odur ki, hökumət dövlət-din münasibətlərinin milli modelinin inkişafı ideyasından çıxış edir. Millətçi hərəkətlər də dövlətin bu istiqamətdəki

⁴⁷ Pew Reseach Center. Rising Tide of Restriction on Religion. <http://www.pewforum.org/files/2012/09/RisingTideofRestrictions-fullreport.pdf> (22 avqust 2016), September 2012, s. 59.

siyasətini dəstəkləyir. Millətçilər hesab edirlər ki, hər xalqın əsrlər boyunca formalaşmış milli kimliyi vardır ki, onun da əsas komponentlərindən biri məhz dini mənsubiyyətdir. Odur ki, ənənəvi dini mənsubiyyət milli kimliyin əsas elementlərindən biri kimi, dövlət tərəfindən dəstəklənməli, sırf milli dövlət-din modeli məhz bu formada qərarlaşmalıdır.⁴⁸ Dövlətin din siyasətinin istiqamətini təyin edən mühüm amillərdən biri də milli və dini identikliyin qorunması, həmçinin inkişaf etdirilməsidir.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, demokratik sistemə keçid dövründə ictimai-siyasi sabilliyin qorunması, dini konfessiyalar arasında balansın yaradılması, milli kimliyin inkişaf etdirilməsi mülahizələri dövlətin din siyasətinin əsas amillərini meydana gətirir. Beləliklə, din və etiqad azadlığının əsas insan hüquq və azadlıqları arasında qeyd edilməsi ilə yanaşı, ictimai təhlükəsizlik mülahizələrinə görə, həmin hüquqlarda müəyyən məhdudiyətlərin qoyulması üçün zəmin yaranır. Xüsusilə də keçid dövrü cəmiyyətlərində, milli təhlükəsizlik, ictimai asayişin təminatı, milli-identiklik və digər milli maraqlar naminə məhdudiyətlərin qoyulması bəzi hallarda zəruri hesab edilir.

⁴⁸ Anderson J. Religious Liberty in Transitional Societies. s. 181.

5. Hibrid siyasi rejimlərdə din siyasəti

1990-cı illərin sonlarında dünyada müstəqil dövlətlərin 60%-i demokratik sistemi əxz etmiş və ya demokratiyaya keçidin astanasında idi. Bu tendensiya S.Hanqintonun “demokratikləşmənin üçüncü dalğası” adlandırdığı proses kimi başa düşülürdü. Demokratik siyasi quruluş XXI əsrin əvvəllərinə qədər dünyada ən çox mənimsənilən siyasi sistem kimi nəzərə çarpırdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, demokratikləşmənin üçüncü dalğasının 1990-cı illərdə zirvəyə çatmasına baxmayaraq, XXI əsrin ilk onilliyində geriləməyə başladı. Belə ki, bu tarixdən etibarən, demokratiya yolunu seçmiş hər beş ölkədən birinin avtoritar rejimə doğru yönəldiyi və demokratik təsisatların sürətli tənəzzülü ilə nəticələnmişdi.

Beynəlxalq hüquq təşkilatlarının məlumatına görə, 2009-cu ildən başlayaraq, dünyada demokratiyanın və insan azadlıqlarının kəskin gerilədiyi müşahidə edilmişdir.⁴⁹ Belə ki, avtoritarizmdən və ya totalitar rejimdən demokratik rejimə keçid edəcəyi gözlənilən ölkələrdən bir çoxu “*boz sahə*” adlandırılan bir mərhələdə qaldıqları iddia edilmişdir. Bunlar nə tam demokratik rejimə keçə bilməmiş, nə də tam avtoritar rejimlərə xas olan əlamətləri qoruyub saxlamışlar.⁵⁰ Müasir siyasət elmində belə siyasi sistemlər özündə müxtəlif rejimlərin elementlərini birləşdirdiyinə

⁴⁹ Fukuyama F. *The Origins of Political Order*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011, s. 3-4.

⁵⁰ Diamond L. “Elections Without Democracy: Thinking About Hybrid Regimes”. *Journal of Democracy*. 13/2, April 2002, s. 23.

görə, hibrid rejimlər kimi xarakterizə edilir. Hibrid siyasi rejimlər bir tərəfdən, demokratik dövlətin müəyyən elementlərini, digər tərəfdən, avtoritarizm üçün səciyyəvi olan elementləri özündə birləşdirir.

Bu situasiya kommunist blokun süqutundan sonra, müstəqilliyə nail olan Şərqi Avropa ölkələri, həmçinin bir çox postsovet ölkələri üçün xarakterikdir. Beləliklə, kommunist rejimlərinin süqutundan sonra, bütün dünyada demokratiyanın yayılacağı gözləntiləri təsdiqini tapmamış və “keçid paradıqması”na, artıq şübhə ilə baxılmağa başlanmışdır. Görkəmli siyasi nəzəriyyəçi və filosof F.Fukuyama hesab edir ki, bu prosesin əsas səbəblərindən biri siyasi elitanın demokratik təsisatların və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafında maraqlı olmamasıdır.⁵¹ Belə anlaşılır ki, F.Fukuyama bu prosesi siyasi elitanın öz hakimiyyətini bərqərar etməsi ilə əlaqələndirir.

Ümumilikdə, siyasi keçid prosesinə yaxından nəzər saldıqda aydın olur ki, siyasi rejimlərin dəyişilməsi prosesi hər zaman demokratikləşmə istiqamətində inkişaf etmir. Siyasət elminin aktual problemi kimi, hibrid rejimlər mövzusu ilə bağlı çoxlu yeni tədqiqatlar aparılmışdır. Bunların arasında S.Levitski və L.A.Ueyyin *“Competitive Authoritarianism: The Hybrid Regimes After Cold War”* (*“Rəqabətçi avtoritarizm: soyuq müharibədən sonra hibrid rejimlər”*) adlı əsər xüsusilə qeyd edilməlidir. Sözügedən müəlliflərə görə, keçid dövrü cəmiyyətləri, ümumilikdə, üç istiqamətdə inkişaf

⁵¹ Fukuyama F. The Origins of Political Order. s. 4.

edir: demokratiya, rəqabətçi avtoritarizm, tam avtoritarizm.⁵²

Demokratiya, məlum olduğu kimi, azad və şəffaf seçkilərin keçirildiyi, eləcə də bütün insan hüquqlarının təmin edildiyi rejimlərdir. Rəqabətçi avtoritar rejimlər müəyyən dərəcədə həm demokratik komponentləri, həm də bəzi avtoritar elementləri özündə birləşdirən rejimlərə deyilir. Belə ki, rəqabətçi avtoritarizmdə tam avtoritar rejimlərdən fərqli olaraq, azad seçkilər təşkil edilir, lakin bu seçkilər bərabər müstəvidə aparılan rəqabətə əsaslanmır. Belə rejimlərdə siyasi elita, əsasən, media vasitəsilə ictimai sferanı nəzarətə götürməkdə, müxalif siyasi partiyaların fəaliyyət sahəsini məhdudlaşdırmaqda, beləliklə də “oyun meydanı”nı (playing field) öz mənfəəti istiqamətində idarə edir. Odur ki, S.Levitski və L.A.Ueyy seçkilərdə rəqabətin mövcud olduğu, lakin bu rəqabətin bərabər şəraitdə həyata keçirilmədiyini situasiyanı “qeyri-bərabər oyun meydanı” (uneven playing field) adlandırır.⁵³ Tam avtoritar və ya qapalı rejimlər ifadəsi isə heç bir azad seçkilərin keçirilmədiyini, yaxud seçkilərin saxta xarakter daşdığı, insan hüquqlarının isə ümumiyyətlə, təmin edilmədiyini rejimləri nəzərdə tutur.

Aşağıdakı cədvəldə demokratik, rəqabətçi avtoritar və tam avtoritar (qapalı) rejimlərin səciyyəvi cəhətləri müqayisə edilmişdir. Dövlət-din və siyasət-din münasibətlərinin

⁵² Levitsky S., Way L.A. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After Cold War*. New York: Cambridge University Press, 2010, s. 13.

⁵³ Levitsky S., Way L.A. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After Cold War*. s. 9-10.

tədqiq edilməsində siyasi rejimlərin mahiyyətinin bu aspektdən nəzərə alınması olduqca mühümdür.

Cədvəl-2. Demokratik, rəqabətçi-avtoritar və qapalı rejimlər.⁵⁴

	<i>Demokratiya</i>	<i>Rəqabətçi avtoritarizm</i>	<i>Qapalı rejimlər</i>
Əsas demokratik təsisatlar: (seçkilər, insan hüquqları)	Sistemli olaraq təmin edilir. Hakimiyyətin yeganə mənbəyini təşkil edir.	Mövcuddur, lakin hakimiyyət tərəfindən əməl edilmir. Hakimiyyətin əsas mənbəyini təşkil edir.	Mövcud deyil, və ya saxta xarakter daşıyır. Hakimiyyətin mənbəyi hesab edilmir.
Müxalifət partiyaların vəziyyəti	İqtidarla bərabər şəraitdə rəqabət aparır.	Hüquqi baxımdan müxalifət mövcuddur, lakin hakimiyyət tərəfindən fəaliyyətləri məhdudlaşdırılır.	Müxalifət hüquqi baxımdan legitim deyil və ya gizli fəaliyyət göstərir.
Seçkilərin naməlumluq dərəcəsi	Yüksək dərəcədədir.	Naməlumluq mövcuddur, lakin demokratiyadan daha aşağı səviyyədədir.	Mövcud deyildir, yaxud olduqca aşağı dərəcədədir.

Həm demokratik, həm də avtoritar xüsusiyyətlər daşıyan hibrid rejimləri xarakterizə edərkən, əsasən, siyasi və iqtisadi elitalar arasındakı əlaqələrə nəzər yetirilir. Son zamanlar postsovet məkanında meydana gələn hibrid rejimlərdə, xüsusilə seçkilərin keçirilməsi prosesi diqqət mərkəzində durur.⁵⁵ Eyni zamanda, siyasi elitanın demokratik təsisatlara, mediaya, eləcə də qanunverici və məhkəmə

⁵⁴ Yenə orada.

⁵⁵ Beichelt T. "Forms of Rule in the Post-Soviet Space: Hybrid Regimes". Presidents, Oligarchs and Bureaucrats: Forms of Rule in the Post-Soviet Space. England, USA: Ashgate Publications, 2012, s. 21.

hakimiyyətinə münasibəti də bu dəyərləndirmələrdə mühüm yer tutur.⁵⁶

Avtoritarizmin hökmranlıq etdiyi siyasi rejimlərdə din və siyasət münasibətlərinin mahiyyəti təhlil edildikdə, “əməkdaşlıq və konflikt” xarakterli mürəkkəb və gərgin münasibətlərin mövcudluğu nəzərə çarpır. Bu şəraitdə din və siyasət institutları bir tərəfdən, nisbi müstəqilliyə malik sistemlər, digər tərəfdən, rəqib qüvvələr kimi çıxış edirlər. Avtoritar siyasi rejimlərdə hakimiyyətin legitimliyi, ictimai asayişin təmin edilməsi, siyasi sabillik, iqtisadi tərəqqi və digər sekulyar prinsiplər əsasında təmin edilir, din institutu isə legitimlik mənbəyini fəvqəltəbii zəmində axtarır. Oudur ki, din və siyasət institutlarının gərgin münasibətləri qaçılmaz hala çevrilir. Digər tərəfdən, bir çox avtoritar rejim qeyri-demokratik üsullarla hakimiyyətə gəldikləri üçün ciddi legitimlik böhranı keçirir. Buna görə də belə siyasi rejimlərdə idarəçilər hakimiyyətin legitimliyinin bərqərar edilməsi üçün din amilindən istifadə etməyə çalışırlar.⁵⁷ Ümumilikdə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, yarıdemokratik, yaxud avtoritar siyasi rejimlərdə dövlətin din siyasəti və dövlət-din münasibətləri, birinci növbədə, ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsinə xidmət göstərir, lakin burada siyasi elitanın xüsusi maraqları da mühüm amil kimi çıxış edir.

⁵⁶ Beichelt T. “Forms of Rule in the Post-Soviet Space: Hybrid Regimes”. s. 20.

⁵⁷ Koesel K.J. Religion and Authoritarianism: Cooperation, Conflict and the Consequences. Cambridge: Cambridge University Press, 2014, s.17-19; Heck P.L. Religion in Authoritarian State: The Case of Syria. Democracy & Society, Volume 3, Fall 2005, s. 4.

İKİNCİ HİSSƏ

AZƏRBAYCANDA
DÖVLƏT-DİN
MÜNASİBƏTLƏRİNİN
TARİXİ KEÇMİŞİ

BİRİNCİ FƏSİL

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİK ƏNƏNƏSİNİN YARANMASI VƏ DİN

1. İslamın Azərbaycana gəlişi və yayılması

Azərbaycanda tarixən ən geniş yayılmış din İslamdır. Məlum olduğu kimi, İslamın Azərbaycanda yayılması VII və VIII əsrlərdə Zaqafqaziyanın müsəlman ərəblər tərəfindən fəth edilməsi ilə başlayır. Azərbaycan ərazisinin böyük bir hissəsi 639-cu ildə xəlifə Ömər ibn Xəttab dövründə fəth edildi. Xalq isə ərəblərin hakimiyyətini rahat qəbul etmədi. Xilafət orduları Azərbaycanda güclü müqavimətlə qarşılaşdı. Buna görə də 643-cü və 645-ci illərdə xilafət ordularının Azərbaycan ərazisinə təkrar yürüşləri həyata keçirildi.⁵⁸ Ərəb xilafətinin ilk dörd rəşidi xəlifələr dövründə Azərbaycan Qafqazın fəthi üçün mərkəz rolunu oynadı. Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan ərazisində Əməvilər və Abbasilər hökmranlıq etdi.⁵⁹

İslam fəthlərinin cərəyan etdiyi dövrdə Azərbaycanın dini şəraiti milli-etnik vəziyyət kimi çox mürəkkəb idi. Belə ki, Azərbaycanın şimal bölgələrində, yəni Albaniyada xristianlıq, cənub bölgələrində isə zərdüştilik geniş yayıl-

⁵⁸ Azərbaycan tarixi. C. I, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958, s. 74-77; Əhədov A. Azərbaycanda din və dini təsisatlar. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991, s. 27.

⁵⁹ Paşazadə A. Qafqazda İslam. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991, s. 41-46.

mışdı.⁶⁰ Bizans dövləti Azərbaycan ərazisində nüfuzunu artırmaq üçün xristianlığı dəstəkləyirdi. Digər tərəfdən, uzun müddət Sasani İmperiyasının təsiri altında qalan cənub bölgələrində isə zərdüştilik dini-mədəni üstünlüyünü qoruyurdu.⁶¹ Odur ki, Azərbaycanda yaşayan əhalinin İslam dinini qəbul etmə prosesi, çoxlarının zənn etdiyi kimi, qısa müddətdə baş verməmişdir: əhalinin əksəriyyəti onillərlə qədim dinlərinə etiqad göstərməyə davam edirdi. Bu proses VII yüzillikdən başlayaraq, X yüzilliyin ortalarına qədər davam etmişdir. Azərbaycan xalqının bir hissəsi X əsrin ikinci yarısına qədər Alban Xristian kilsəsinə etiqad etmiş, həmçinin özlərinin din xadimləri və yüksəkrütbəli ruhani liderləri də mövcud olmuşdur. Bu tarixdən sonra mərhələli şəkildə İslam dini yayılmağa başlanmış, yazı dili kimi istifadə olunan Pəhləvi əlifbası ərəbcə ilə əvəzlənmiş, təqvimdə hicri tarixi əsas götürülmüşdür.⁶² Bununla belə, yenə də X əsrin sonlarına qədər Azərbaycanın cənubunda zərdüştiliyə, şimalında isə xristianlığa etiqad edən kütlələr mövcud idi.⁶³

İslam dini Azərbaycan əhalisinin bir xalq kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Belə ki, İslamdan öncə

⁶⁰ Nəsirov E. Raşidi Xəlifələr Dövründə Azərbaycanın Fəthi (634-661). Bakı, 2006, s. 15.

⁶¹ Öztuna Y. Devletler ve Hanedanlar: İlk Çağ ve Asya Afrika Devletleri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, s. 79.

⁶² Абасов А. Ислам в современном Азербайджане: Образы и реалии. Сборник "Азербайджан и Россия: общества и государства". Москва, 2001. s. 281; Əhədov A. Azərbaycanda din və dini təsisatlar. s. 28-29.

⁶³ Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfi tarixi. Bakı: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı, 2006, s. 22.

din fərqliliyi səbəbindən Azərbaycanda siyasi istiqrarın təmin edilməsi mümkün deyildi. İslamın yayılması və tədricən bütün əhalinin İslam dinini qəbul etməsi milli birliyin meydana gəlməsi funksiyasını yerinə yetirmiş, Azərbaycan xalqının formalaşması prosesi başlamış, eləcə də ölkədə siyasi sabitlik bərqərar olmuşdur.⁶⁴

İslam dini Azərbaycanda mədəni üstünlüyə malik olduqdan sonra, siniflərarası münasibətləri, gündəlik həyatı, məişət və ailə münasibətlərini özünəməxsus şəkildə müəyyənləşdirmiş, dövlətlərarası əlaqələrdə din amilinin rolu ön plana çıxmışdır. İslam, demək olar ki, cəmiyyət həyatının bütün sferalarına nüfuz etmiş və hüquqi normalarla ictimai həyatı tənzimləmişdir.⁶⁵

Abbasi xilafətinin zəifləməsindən sonra, Azərbaycan ərazisində Şirvanşahlar dövləti (861-1538), Sacilər dövləti (898-941), Salarilər (941-981), Rəvvadilər (981-1065), Şəddadilər (971-1088) və başqa xanədanlıqlar meydana gəldi. Şirvanşahlar, xüsusilə əlverişli coğrafi şəraitdən istifadə edərək, monqol və Teymurun hücumlarından qoruna bilmiş, müstəqil dövlət qurmağa nail olmuşdur. Azərbaycanın cənub bölgəsi isə XIV-XV əsrlərdə Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətinin hakimiyyəti altında idi.

⁶⁴ Taştan A. "Azərbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişim, Din ve Dinsel Canlanma". Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 25, Ankara: Bahar 2003, s. 11

⁶⁵ Əhədov A. Azərbaycanda din və dini təsisatlar. s. 30.

2. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması

XIV-XV əsrlərdə Azərbaycanda, əsasən, sünni məzhəblərə bağlı olan sufi təriqətlərinin yayıldığı bir dövr kimi nəzərə çarpır. Bu təriqətlərdən biri də Ərdəbil şeyxlərinin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən səfəviyyə ordeni idi. Məlum olduğu kimi, bu təriqət əvvəllər sünniliyin şafii məzhəbinə mənsub idi, lakin müəyyən siyasi konyukturanın təsiri nəticəsində, səfəviyyə imamıyyə əqidəsinə etiqad göstərməyə başlamışdır.⁶⁶

Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətləri, artıq XIV yüzilliyin sonlarında davamlı müharibələr nəticəsində zəiflədiyi halda, Səfəvilər getdikcə öz siyasi-ictimai mövqelərini möhkəmləndirirdilər. Daxili münaqişələr və xaos vəziyyətindən bezmiş xalq Səfəvilərə xilaskar gözü ilə baxmağa başlamışdı. Demək olar ki, artıq mərkəzi və qüvvətli bir dövlətin yaradılması zəruri idi. Səfəvilər hərəkatının önəmli liderlərindən olan Şeyx Heydər mövcud vəziyyətdən istifadə edərək, Azərbaycanın Talış, Gilan, Qarabağ bölgələrində, həmçinin ölkə xaricində çoxlu silahlı tərəfdar yığa bilmişdi.⁶⁷ Şeyx Heydərdən sonra təriqətin rəhbəri olan İsmayıl Səfəvi hərəkatını daha da möhkəmləndirdi. İsmayıl, sadəcə, Azərbaycanı yox, bütün İran ərazisini bir dövlətdə birləşdirmək məqsədi ilə müharibələr aparırdı. O, 1501-ci ildə böyük bir qoşun ilə Təbrizə daxil oldu və Azərbaycan taxtını ələ keçirdi. Şah İsmayıl Təbrizdə xütbələr oxutdu, eləcə də öz adından yeni sikkələr zərb elətdirdi.

⁶⁶ Cornell S.E. The Politicization of Islam in Azerbaijan. Washington: Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program, 2006, s. 16-17.

⁶⁷ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. C. III, Bakı: "Elm" Nəşriyyatı, 2007, s. 169.

Səfəvi dövləti qurulduğu gündən qısa müddət sonra Azərbaycanın bütün ərazilərini – Şirvan, Qarabağ, Naxçıvan, Muğan, Cənubi Azərbaycanı əhatə edirdi. Şah İsmayıl Azərbaycan torpaqlarını daha da genişləndirməkdə ısrarlı idi. O, 1503-cü ildə Həmədan yaxınlığında Ağqoyunlulara qarşı mütləq zərər qazanaraq, Ağqoyunlu dövlətini aradan qaldırdı. Beləliklə, fars və iraqi-əcəmin bir hissəsini ələ keçirdi.

Şah İsmayıl fəthlərinə davam edərək, 1503-cü ildə Şiraz, İsfahan, Kaşan və Qum şəhərlərini, 1504-cü ildə isə Yəzd şəhərini əldə etdi. Bundan sonra Şah İsmayıl Kiçik Asiyaya (Anadolu) tərəf yürüşə başlayaraq, Suriya sərhədlərinə qədər gedib çıxdı. 1508-ci ildə Bağdad şəhəri ilə birlikdə bütün iraqi-ərəb, 1510-ci ildə isə Xorasan istisna olmaqla, bütün İran əmirlikləri Səfəvilər dövlətinə birləşdirildi.⁶⁸ Beləliklə, güclü və mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan Səfəvilər dövləti meydana gəldi və Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrinin əsası qoyuldu.

2.1. Səfəvilər dövründə Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri

Şah İsmayıl böyük sərkərdə və dövlət başçısı olmaqla yanaşı, həm də dini-ruhani lider kimi tanınır. Onun tarixi fəaliyyətinin mühüm bir istiqamətini dini islahatlar təşkil etmişdir. 1501-ci ildə Səfəvilər dövlətinin ilk günlərindən etibarən, imamiyyə məzhəbi dövlətin rəsmi dini elan olundu.

Tarixi mənbələrdə qeyd olunur ki, imamiyyə məzhəbinin rəsmi din elan olunması xalq arasında böyük narazılığa

⁶⁸ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. C. III, s. 174-175.

səbəb olmuşdur. Bu dövrdə Təbriz şəhərinin 3/2-nin sünni məzhəbə mənsub olduğu qeyd edilir. Tarixçilərin verdiyi məlumata görə, nəinki Azərbaycanda, hətta İran vilayətlərinin əksəriyyətində şafii məzhəbi geniş yayılmışdı.⁶⁹ Təbriz üləması Şah İsmayılı bu niyyətindən yayındırmağa çalışsa da, o, bu fikirləri rədd etmiş, dini islahatlara etiraz olaraq meydana gələn üsyanları güc tətbiq edərək yatırmışdır.⁷⁰ Onun dini islahatlarının həyata keçirilməsi məqsədi ilə bir çox qanun qəbul edilmişdir. Həmin qanunlar imamıyyə məzhəbində olanlara müəyyən imtiyazlar verməkdə idi. Beləliklə, xalqın bir qismi məzhəbini dəyişdirmiş, digər qismi isə Şirvanşahlar dövlətinə və ya yaxınlıqdakı digər ərazilərə köçmək məcburiyyətində qalmışdır.⁷¹

Azərbaycan Səfəvilər dövlətində Şah İsmayıl, sadəcə, dünyəvi hökmdar deyil, eyni zamanda, müsəlmanların ruhani lideri və dinin himayədarı hesab edilirdi. Qızılbaşlar Şah İsmayılı xilaskar, Mehdi, hətta Tanrının Yer üzündəki təcəllisi kimi görürdülər. Şah İsmayılın divanında da bunabənzər fikirlərə rast gəlinir. Bu əqidəyə görə, Allah insanda təcəssüm edə, başqa sözlə, Allahın vəsfləri insanda təzahür edə bilər. Məsələn: ona aid edilən bir beytdə bu ifadələr yer alır:

İnsan cildinə girmiş Xudadır, O...

Beləliklə, Qızılbaşların əqidəsinə görə, Şah İsmayıl dünyaya “Allahın nuru” (nuri-Xuda), “peyğəmbərlərin möhü-

⁶⁹ Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti XVI əsrdə. Bakı: “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 1993, s. 59.

⁷⁰ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. C. III, s. 175-176; Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti XVI əsrdə. s. 58-59.

⁷¹ Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti XVI əsrdə. s. 95.

rü" (xətmi-ənbiya), "mürşidi-kamil", yol göstərən imam (imami-rahnama), "mütləq həqiqət" (hakkı-mütləq) olaraq gəlmişdir.⁷² Xarizmatik siyasi və dini lider olaraq, Şah İsmayıl ardıcılları tərəfindən pərəstiş edilir və ona mütləq mənada itaət göstərirdilər.

Şəfəvilər dövründə Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərini nəzərdən keçirərkən, quruluşun dinə söykənən teokratik bir sistem olduğu aydın nəzərə çarpır. Azərbaycan Şəfəvilər dövləti dini quruluş idi. Daxili və xarici siyasətdə din önəmli amil kimi çıxış edir, hadisələrin gedişatına öz təsirini göstərirdi. Dini istiqamətdə həyata keçirilən siyasət özünü açıq şəkildə büruzə verirdi. Azərbaycan Şəfəvilər dövlətinin osmanlılar və ya Şeybanilər dövləti ilə qarşılıqlı münasibətlərində də din amilinin mühüm rolu olmuşdur.

Şəfəvilər dövlətinin osmanlılarla münasibətlərində, təəssüflər olsun, məzhəbçilik amili ön planda idi.

Məlum olduğu kimi, 1514-cü ildə şəfəvilərlə osmanlılar arasında Çaldıranda böyük döyüş baş verdi. Şəfəvilərin həmin döyüşdə məğlubiyyəti dövlətin gələcək inkişafına mənfi təsir göstərdi, sonrakı tarixlərdə baş verən Şəfəvi-Osmanlı müharibələri dövlətin mövqeyini xeyli zəiflətdi. Osmanlı sultanı Qanuni dövründə (1534) Azərbaycan osmanlılar tərəfindən işğal edildi. Bu tarixdən etibarən, Azərbaycan üzərində yenidən Osmanlı-Şəfəvi mübarizəsi başlandı. Osmanlı imperiyasında durğunluq və zəifləmənin başlanmasından sonra, şəfəvilər yenidən bütün Azərbaycan

⁷² Əfəndiyev O. Azərbaycan Şəfəvilər dövləti XVI əsrdə. s. 56.

ərazisində hakimiyyətlərini möhkəmləndirdilər.⁷³ 1736-cı ildə Əfşarlar sülaləsinin banisi Nadir şah hakimiyyətə gəldi. O, Səfəvilər dövlətinin sərhədlərini daha da genişləndirdi. 1739-cu ildə Dehli də daxil olmaqla, Şimali Hindistan imperiyaya birləşdirildi. Təəssüf ki, Nadir şah bu geniş ərazidə mərkəzi dövlət təsis etməyə nail ola bilmədi. 1749-cu ildə Nadir şahın qətlindən sonra böyük imperiya kiçik feodal dövlətlərə parçalandı. Beləliklə, 1750-ci illərdən etibarən, Azərbaycanın həm cənubunda, həm də şimalında müstəqil sultanlıqlar və xanlıqlar meydana gəldi.⁷⁴

Müstəqil xanlıqlar dövründə Azərbaycanın hərbi və iqtisadi imkanları zəifləmiş və imperiyanın sərhədlərini genişləndirməyə çalışan Çar Rusiyasının əsas hədəfinə çevrilmişdir. Ümumilikdə, müstəqil xanlıqlar dövründə də Azərbaycanda İslam dini ictimai-siyasi həyatda əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Belə ki, toplum həyatının bütün sahəsində – təhsildə, məhkəmə və qanunvericilikdə, ailə-məişət münasibətlərində İslam dini tənzimləyici rol oynamışdır. Bu vəziyyət Çar Rusiyası Azərbaycanı işğal etdikdən sonra (1800-1828) dəyişməyə başlamışdır.

⁷³ Buniyatov Z. "Azərbaycan". DİA. C. IV, İstanbul: TDV Yayınları, 1991, s. 319.

⁷⁴ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. C. I, Bakı: Lider Neşriyyatı, 2004, s. 23.

İKİNCİ FƏSİL

ÇAR RUSİYASI DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİ

1. Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanada din siyasəti

XVIII yüzilliyin sonlarında Azərbaycan və İran ərazisində türk xanədanlıqlarından olan Qacarlar hakimiyyəti ələ keçirdilər. Qacarlar Səfəvi imperiyasının sərhədləri daxilində olan bütün dövlətləri yenidən birləşdirmək siyasətini yürüdükdülər. Beləliklə, Cənubi Qafqaz və Azərbaycanın işğalını qarşısına məqsəd qoyan Çar Rusiyası ilə Qacarlar dövləti arasında müharibələr dövrü başladı. Azərbaycan bu dövrdə bu iki dövlətin qanlı müharibələr meydanına çevrilmişdi. Əvvəllər də Azərbaycana hücumlar təşkil edən Rusiya 1805-ci ildə Quzey Azərbaycanın bir qismini işğal etdi. Nəhayət, 12 oktyabr 1813-cü ildə Rusiya İmperiyası ilə Qacarlar dövləti arasında 1804-cü ildən 1813-cü ilədək davam edən Birinci Rusiya-İran müharibəsini bitirən Gülüstən müqaviləsi imzalandı. Bu müqaviləyə əsasən, tarixi Azərbaycan ərazisi Rusiya İmperiyası və Qacarlar dövləti arasında bölüşdürüldü.

1828-ci bağlanmış Türkmənçay müqaviləsi ilə Azərbaycanın son statusu müəyyənləşdirildi. Türkmənçay sülh müqaviləsi Rusiya İmperiyası və Qacarlar dövləti arasında 10 fevral 1828-ci ildə Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində imzalanmışdır. Bu müqaviləyə əsasən, Gülüstən sül-

hündə Rusiyaya keçən ərazilərdən başqa İrəvan, Naxçıvan və Talış xanlığının Qacarlarda qalmış hissəsinin də Rusiya ərazisi olduğu qəbul edilirdi. İki imperiya arasında sərhəd kimi, Araz çayı qəbul edilmişdi. Rusiyaya keçən torpaqlar hazırkı Ermənistan ərazisini, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisini, Azərbaycanın Cənub bölgəsinin bir hissəsinə və indiki Türkiyə Cümhuriyyətində yerləşən İğdır bölgəsinə əhatə edirdi. Güllüstan və Türkmənçay müqavilələrinin imzalanması ilə Rusiya Cənubi Qafqazın və Şimali Qafqazın bir hissəsinin işğalını başa çatdırdı.

Beləliklə, Azərbaycanın müstəqil xanlıqları bir müddət müqavimət göstərsələr də, qısa zaman sonra süqut etmiş və Rusiyaya birləşdirilmişdir.⁷⁵ Bu tarixdən sonra Azərbaycan xalqı Rusiya İmperiyasının ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasətinə məruz qaldı.

Çar Rusiyası Azərbaycanı işğal etdikdən sonra, müsəlman əhalinin imperiyaya qarşı üsyana qalxmasının qarşısını almaq məqsədilə bir sıra mədəni və dini siyasət yürütməyə qərar vermişdir. Bu siyasətin əsas istiqamətlərini - mədəni baxımdan ruslaşdırma, dini baxımdan isə xristianlaşdırma təşkil edirdi.

Rusiya İmperiyası Xarici İşlər Nazirliyi Din İşləri Komitəsi tərəfindən hazırlanmış, müsəlmanları mədəni və dini köklərindən uzaqlaşdırmağı qarşısına məqsəd qoyan bu siyasətin hədəfləri aşağıdakılardan ibarət idi:

⁷⁵ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. C. IV, Bakı: "Elm" Nəşriyyatı, 2007, s. 39-40.

- dini baxımdan müsəlman əhali arasında xristianlığı təbliğ etmək və yaymaq üçün missioner fəaliyyəti dəstəkləmək;
- mədəni baxımdan müsəlmanlar arasında rus mədəniyyəti və rus dilini yaymaq;
- institusional baxımdan müsəlmanların mətbəə və nəşriyyatlarını, eləcə də ənənəvi təhsil və dini qurumlarını ciddi nəzarətə götürmək.⁷⁶

Rusiya İmperiyası Azərbaycan xalqının xristianlaşdırılmasını sürətləndirmək üçün köç və assimilyasiya siyasətini həyata keçirmişdir. Belə ki, bu siyasətə əsasən, Rusiyanın hər yerindən xristian kəndlilərin Azərbaycana köçürülməsinə başlandı. Azərbaycana köçürülən xristian kəndlilərə xüsusi imtiyazlar və geniş torpaq sahələri verildi. Bununla yanaşı, ermənilər toplu şəkildə Naxçıvan, İrəvan və xüsusilə də Qarabağ bölgələrinə yerləşdirildi. Qonşu dövlətlərdən tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülmüş ermənilər üçün Qərbi Azərbaycanda – Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının ərazilərində “erməni vilayəti” yaradıldı. Beləliklə, Çar Rusiyası dövründə tarixi Azərbaycan ərazisində erməni dövlətinin yaradılmasının ilk təməlləri atıldı. Bu tarixdən etibarən, ermənilər daimi surətdə Azərbaycanda ərazi iddiaları qaldırmağa başlamış və xalqımıza qarşı dəfələrlə qətliamlar törətmişlər.

1836-cı ildə Azərbaycan Alban kilsəsi ləğv edilərək erməni Qriqoryan kilsəsinə bağlandı. Bu addımın atılmasıyla

⁷⁶ Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidı. Bakı: Maarif Nəşriyyatı, 1973, s. 73-77.

Azərbaycanda tarixən mövcud olan xristian albanların erməniləşdirilməsinə cəhd göstərilmişdi.⁷⁷

Rusiya İmperiyası Azərbaycan xalqının kütləvi şəkildə xristianlaşdırılması siyasətinin uğursuzluqla nəticələndiyini gördükdə, daha mütədil bir siyasət yeritməyə başladı. Belə ki, xalqın imperiyaya etimadını və bağlılığını artırmaq üçün din xadimlərinə torpaq sahələri, hərbi rütbələr, maaş verilmiş, beləliklə, ziyalı təbəqəsinin vasitəsilə müsəlman əhəlinin imperiyaya loyallığı qazanılmağa çalışılmışdır.

Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda İslam dininə, dini təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə mənfi münasibət bəslənir, onların işinə müxtəlif məhdudiyətlər qoyulurdu. Buna baxmayaraq, islami ənənələrin cəmiyyətdə rolu və funksiyası olduqca yüksək idi; İslam dini cəmiyyətin bütün sferalarında canlılığını qoruyub saxlamışdı. Qeyd edilməlidir ki, bu dövrlərdə Azərbaycanda intellektual baxımdan yetişmiş ziyalı təbəqəsi formalaşmağa başlamışdı.⁷⁸

Xristianlaşdırma siyasətini həyata keçirə bilməyən Çar hakimiyyəti, ümumilikdə, Zaqafqaziyada, xüsusilə də Azərbaycanda din siyasətində müəyyən islahatlar aparmağa qərar vermişdir. Belə ki, 1823-cü ildə Çar II Aleksandr tərəfindən imzalanan bir qərara görə, Zaqafqaziyanın din işlərini idarə etmək məqsədi ilə şüə müsəlmanları təmsil edən şeyxülislamlıq, 1832-ci ildə isə sünniliyə mənsub olan

⁷⁷ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. C. I, s. 23.

⁷⁸ Albayrak H. "Azərbaycan'da Din" Türk Dünyasının Dini Meseleleri. Ankara: TDV Yayınları, 1998, s. 132; Əhədov A. Azərbaycanda din və dini təsisatlar. s. 56.

müsəlmanları təmsil edən müftilik təsis edildi. Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin mərkəzinin Tiflisdə yerləşəcəyi qərara alındı, ayrıca hər quberniyada dini məclislər təşkil edildi. Bununla yanaşı, Ruhani İdarədə qazılar və prixod mollalarının (məsciddə axund, imam) fəaliyyəti rəsmi status qazandı. İdarəyə işə qəbul olunanlar xüsusilə Rusiya təbəəsindən seçilirdi. Bundan başqa, din xadimlərinin Qafqaz canişinliyinin təşkil etdiyi imtahanlardan keçmələri də tələb olunurdu. Bu dövrdə Ruhani idarə strukturunun ən üst pilləsi – Şeyxulislam və Müfti Rusiya İmperiyasının Qafqazda baş idarəçisi olan Qafqaz canişini tərəfindən təyin olunurdu. Quberniyalarda fəaliyyət göstərən Məclis üzvləri və qazılar Qafqaz canişinliyinin imtahanından keçən namizədlər arasından qubernatorlar tərəfindən müəyyənləşdirilirdi. Prixod mollalarının seçimində isə yerli əhalinin təklifləri nəzər alınır, qubernatorun təsdiqindən sonra isə onlar rəsmi din xidmətlərinə başlayırdı. Prixod mollalarının əsas vəzifəsini qazıların nəzarətində dini ayinlərin və mərasimlərin idarə olunması təşkil edirdi. Qazılar nikah, boşanma və mirasın bölüşdürülməsi kimi şəriət məsələlərinə nəzarət edir, eyni zamanda, gündəlik məsələlərin şəri qaydalara görə həyata keçirilməsini təmin edirdilər. Dini strukturun bir üst pilləsində yer tutan quberniya dini məclisləri din xadimlərinin işlərinə nəzarət edir, din xidmətlərinə cəlb olunanların imtahanlarını təşkil etmək vəzifələrini yerinə yetirirdilər. Yerlərdə fəaliyyət göstərən məktəb və mədrəsələrə nəzarət etmək də quberniya dini məclislərinin əsas vəzifələri arasında idi.

Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi bölgədəki dini durumla bağlı Çarın Qafqaz canişininə qarşı cavabdeh idi. Ruhani idarə strukturu baxımından aşağı pillədə yerləşən dini təsisatlara nəzarət etmək, onların işlərini təşkil etmək, şikayət və tələblərini dəyərləndirmək və ardıcıl olaraq imperiyanın Daxili İşlər Nazirliyinə bu məsələlərlə bağlı hesabatlar vermək məsuliyyəti daşıyırdı.

Şeyxülislam və müfti başda olmaqla, vəzifəyə təyin olunan bütün din xadimləri işlərinə başlamazdan əvvəl imperatora loyol olacaqlarına dair and içməli idilər. Din xadimlərindən, həmçinin tələb olunurdu ki, imperatora sədaqətlə xidmət etməyin və imperiyaya bağlılığın vacibliyini əhali arasında təbliğ etsinlər.⁷⁹ Beləliklə, Çar Rusiyası dövründə dini struktur mexanizmi ən üst pillələrdən ən aşağıda yerləşən mollalaradək cəmiyyətin din sferasını tam nəzarətə götürmək məqsədini daşıyırdı.

Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin strukturunun məzhəb amilinə görə iki ayrı idarədə – şeyxülislamlıq və müftilik formasında təsis edilməsi bir çoxları tərəfindən müsəlmanlar arasında konfessional ayrı-seçkiləyin dərinləşməsinə xidmət edən imperiya siyasəti kimi anlaşılmışdır. Başqa sözlə, Çar hakimiyyəti imperiyaya qarşı mübarizədə müsəlmanların birləşməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə məzhəb ayrı-seçkiləyinə əsaslanan siyasət həyata keçirmişdir. Sonrakı hadisələr göstərdi ki, bu siyasət məqsədinə çata bilməmiş, Azərbaycan maarifçiləri və gör-

⁷⁹ Hasanov B. Azərbaycan'da Din: Sovyetlər'den Bağımsızlığa Hafıza Dönüşümləri. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011, s. 35-36.

kəmli din xadimləri Çar Rusiyasına qarşı heç bir məzhəb fərqliliyinə yol vermədən tək cəbhədə birləşməyə nail olmuşlar.

2. Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda din və təhsil

Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda ənənəvi təhsil müəssisələri məktəblər və mədrəsələrdən ibarət idi. Məscidlərin tərkibində fəaliyyət göstərən məktəblərdə, sadəcə, oğlan uşaqlarına Quran oxuma, yazı və ibtidai səviyyədə riyaziyyat dərsləri tədris edilirdi. Məktəblər ibtidai təhsil müəssisəsi idi ki, burada tədris metodu, əsasən, əzbərləməyə əsaslanırdı. Məktəblərdə dünyəvi fənlər, demək olar ki, tədris edilmirdi. Ümumiyyətlə, tədrisatın çox aşağı səviyyədə olduğu bu təhsil müəssisələri, artıq zamanın tələblərinə cavab vermirdi. Odur ki, dövrün mütərəqqi insanları tərəfindən ənənəvi təhsil metodu tənqid olunur, təhsil sisteminə lazımi islahatların aparılmasının zəruriliyi dilə gətirilirdi. Mədrəsələr isə din alimi yetişdirmək məqsədi daşıyan, nisbətən yüksək təhsil müəssisəsi idi.⁸⁰ Belə ki, mədrəsələrdə ilahiyyat, ərəb dili, fars dili, rus dili, riyaziyyat, islam ölkələri coğrafiyası və tarix dərsləri keçirilirdi.⁸¹

Azərbaycan ziyalı təbəqəsi ənənəvi təhsil müəssisələrinin modernləşdirilməsi ilə bağlı Çar hakimiyyəti ilə razılığa nail olmuşdu. Eyni zamanda, Çar hakimiyyəti də

⁸⁰ Swietochowski T. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliye Rus Azərbaycanı 1905-1920. Ankara: Bağlam Yayınları, 1988, s. 49.

⁸¹ Taştan A. "Azərbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişim, Din ve Dinsel Canlanma". s. 12-13.

Azərbaycanda rus dilinin yayılmasını arzulayırdı, çünki bu, təhsil sistemini daha çox nəzarətə götürməyə zəmin yaradırdı. Buna baxmayaraq, xalqın çoxluğunu təşkil edən mühafizəkar əhali rus dilində təhsilə mənfi münasibət bəsləyir, uşaqlarını bu məktəblərə göndərmək istəmirdi. Rus dilində təhsil xristianlaşdırma siyasətinin tərkib hissəsi kimi başa düşülürdü.

Azərbaycanın milli dirçəliş dövrünün önəmli maarifçilərindən olan Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi və başqaları rus dilinin tədrisatının zəruriliyini israrla ifadə edirdilər. Maarifçilər rus dilinin öyrənilməsinin, sadəcə, inzibati vəzifələr tutmaq baxımından deyil, eyni zamanda, digər cəmiyyətlər və sivilizasiyalarla mədəni, elmi, ədəbi münasibətlərin yaradılması baxımından da əhəmiyyətli olduğunu vurğulayırdılar.

Beləliklə, ənənəvi təhsil müəssisələrinin modernləşdirilməsi fikirləri bir çox qabaqcıl ziyalı təbəqəsi tərəfindən irəli sürülürdü. Üsuli-cədid adlandırılan bu yeni tədris hərəkatı ənənəvi məktəblərin təhsil proqramını inkişaf etdirmək və ümumilikdə, təhsil anlayışını dəyişdirmək məqsədi daşıyırdı: “Qurani-Kərim” tədrisatı davam edir, lakin əzbərçiliyə əsaslanan tədris metodu tamamilə tərk edilirdi. Üsuli-Cədid məktəblərində dərslər ana dilində keçirilir, rus dili müstəqil fənn kimi tədris edilirdi. Əlifba təlimi yeni üsulla aparılırdı. Üsuli-Cədid məktəblərində dövrün qabaqcıl ziyalıları dərslər deyirdilər. Tədris proqramına, həmçinin dünyəvi fənlər – coğrafiya, xarici dil, türk ədəbiyyatı əlavə olunurdu. Cədidçilik hərəkatının mötədil islahatçılıq cəhdlərinə

baxmayaraq, onlar ənənəvi təhsil müəssisələrinin tərəfdarları tərəfindən ciddi tənqidlərə məruz qalmış və başlanğıcda çox az tərəfdar qazana bilmişdilər.⁸² Əsasən, yerli ruhanilər və mollalar Üsuli-Cədid məktəblərini pisləmiş, onu "kafir məktəbi" adlandırmış, tərəfdarlarını təqib etmişlər.

Cədidçilik hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Seyyid Əzim Şirvani 1870-ci ildə Şamaxıda ilk Üsuli-Cədid məktəbini qurmağa nail oldu. Bu tarixdən etibarən, Üsuli-Cədid məktəbləri Azərbaycanda yayılmağa başladı: M.T.Sidqi Ordubad (1892) və Naxçıvanda (təxminən, 1894), M.M.Nəvvab Şuşada (1895), M.İ.Qasir Lənkəranda (1896) yeni tədris metodunu tətbiq edən məktəblər açdılar. Ümumiyyətlə, cədidçilik – mütərəqqi pedaqoji cərəyan kimi köhnə müsəlman təhsil sistemində köklü islahatların həyata keçirilməsi, dünyəvi fənlərin tədrisi, təhsilin milli dildə aparılması, elmi nailiyyətlərdən istifadə olunması, qadınlara kişilərlə bərabər hüquqların verilməsi kimi yenilikçi ideyalar irəli sürürdü. Cədidçilik hərəkatının Azərbaycanın ictimai fikrinin inkişafında və maarifçilik ideyalarının yayılmasında mühüm rol oynamışdır.

1887-ci il oktyabrın 20-də H.Mahmudbəyov S.M.Qəni-zadə ilə birlikdə Bakıda "rus-müsəlman" (Rus-Tatar, yaxud Rus-Azərbaycan) məktəbinin əsasını qoydular. Azərbaycanda və bütün Zaqafqaziyada şöhrət qazanan "Rus-Azərbaycan" məktəblərinin tədris planına ana dili, rus və fars dilləri, hesab, coğrafiya, tarix, şəriət fənləri daxil idi.

⁸² Swietochowski T. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliye Rus Azerbaycanı 1905-1920. s. 50.

Məktəbin uğurunun səbəbi həm dil siyasətinin doğru müəyyənləşdirilməsi, həm də şəriət dərslərinin məktəbdə tədris olunması ilə bağlı idi. 1891-ci ildə dövlət xərcinə "Rus-Azərbaycan" məktəbinin bazası əsasında iki yeni məktəb açmaq qərara alındı. "Rus-Azərbaycan" məktəbinin müvəffəqiyyətindən ruhlanan ziyalılardan Mirzə Həsənbəy Axundov və Məhəmmədhəsən bəy Nəsirbəyin hər biri bu tipli iki yeni məktəb açdı. Qısa müddət ərzində təkcə Bakıda "Rus-Azərbaycan" məktəblərinin sayı 10-a çatdırıldı. Bu məktəblərdə orta təhsil səviyyəsində dərslər aparılırdı. Rus-Azərbaycan məktəblərinin tədris proqramında, məlum olduğu kimi, din, milli dəyərlər və ana dilində təhsil xüsusi yer tuturdu.⁸³ Qeyd edilməlidir ki, yuxarıda bəhs olunan yeni tipli məktəblərdə nisbətən müasir tədris proqramı tətbiq olunsada, təhsilin səviyyəsi o qədər də yüksək deyildi. Bu təhsil müəssisələrinin əsas məqsədi yerli idarəetmə təsisatları üçün məmurlar hazırlamaqdan ibarət idi. Daha yüksək təhsil almaq üçün isə ya Tiflisə, ya da Rusiyanın universitetlərinə getmək lazım gəlirdi.⁸⁴

Buna baxmayaraq, "Rus-Azərbaycan" və digər Üsuli-Cədid məktəblərinin təsiri ilə Azərbaycan xalqında milli özünüdərkətmə duyğuları yaranmağa başlamış, bir çox mədəni, siyasi təşkilatların təməlləri qoyulmuş və bu kimi fəaliyyətə maddi baxımdan dəstək verən milli burjuaziya

⁸³ Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2014. s. 220-229.

⁸⁴ Hasanov B. Azərbaycan'da Din: Sovyetlər'den Bağımsızlığa Hafıza Dönüşümləri. s. 44.

formalaşmışdı. Məsələn: milli burjuaziyanın önəmli nümayəndəsi olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1901-ci ildə Bakıda ilk Qızlar məktəbini təsis etdi. Qızlar məktəbi Azərbaycan maarifçilik tarixində, dünyəvi təhsilin inkişafında, Azərbaycan qadınının təhsil almasında əhəmiyyətli vəzifələr yerinə yetirmişdir. Orta təhsil səviyyəsində fəaliyyət göstərən bu məktəb müsəlman Şərqiində ilk dünyəvi Qızlar məktəbi kimi tarixə düşmüşdür. Ümumiyyətlə, milli Azərbaycan burjuaziyası qabaqcıl ziyalılarla əməkdaşlıq içerisində mətbuatın inkişafı, təhsil ocaqlarının yaradılması, xaricə ali təhsil üçün tələbələrin göndərilməsi və digər mədəni fəaliyyətlərdə öz dəstəyini əsirgəməmişdir.⁸⁵

Rusiya imperiyasında 1872-ci ildə qəbul edilən dini təsisatlarla əlaqədar qanunda bir çox mühüm dəyişiklik edildi. Qeyd olunan dövrə qədər dini təsisatlar, məsələn, məscid və vəqflər maliyyə və torpaq mülkiyyəti hüquqlarına malik idi.⁸⁶ Şəriət məhkəmələri, məhdud sahədə olsa da, fəaliyyət göstərirdi.⁸⁷ Yeni qanunun qəbul edilməsindən sonra, şəriət məhkəmələrinin fəaliyyət sahəsi daha da daraldırılaraq ailə münasibətləri, yəni evlənmə və boşanma qayda-qanunlarını tənzimləməklə məhdudlaşdırıldı. Bu qanunda vəqflərlə əlaqədar dəyişikliklərdə vəqf mülklərinə nəzarətmənin tamamilə Çarın Qafqaz canişininə aid olduğu nəzərdə tutulurdu. Vəqf gəlirləri və ianələrin yığıl-

⁸⁵ Baykara H. Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi. İstanbul: Azərbaycan Halk Yayınları, 1975, s. 58.

⁸⁶ Baykara H. Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi. s. 37-39.

⁸⁷ Benningsen A., Quelquejay C.L. Step'de Ezan Sesleri Rus Egemenliği Altındaki İslam'ın 400 Yılı. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1997, ss. 202, 207.

ması, lazımi istiqamətdə xərclənməsi işini Ruhani İdarəsi həyata keçirirdi, lakin idarə bu barədə Çarın Qafqaz canişininə hər il təfərrüatlı hesabat vermək məcburiyyəti daşıyırdı. Vəqf malları və ianələrin hər hansı bir xarici ölkəyə göndərilməsi qəti surətdə qadağan edilmişdi.⁸⁸ Qanunda nəzərdə tutulan bu dəyişikliklər, demək olar ki, müsəlman ruhani liderlərinin iqtisadi müstəqilliyini aradan qaldırdı. Beləliklə, vəqf mülklərinin Çar hakimiyyəti tərəfindən ciddi nəzarətə götürülməsi, din xadimlərinin dövlət məmuru statusuna daxil edilmələri Azərbaycanda dini sahənin tam nəzarətdə tutulmasına xidmət edən siyasətin tərkib hissəsi idi.

3. Azərbaycanda milli oyanış dövrü və maarifçilik hərəkatı

Rusiya imperiyası Azərbaycan ərazisini işğal etdikdən sonra yerli əhali, demək olar ki, ilk dəfə Qərb mədəniyyəti ilə qarşı-qarşıya gəldi. Çar hakimiyyətinin ilk dövrlərində ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasəti xalqda bu “yad mədəniyyət”ə qarşı şübhələri daha da gücləndirmişdi. Bir müddətdən sonra vəziyyət dəyişməyə başladı. Belə ki, idarəçilikdə həyata keçirilən islahatlar nəticəsində, yerli xalqın nüfuzlu ailələrinin uşaqları da təhsil alıb inzibati vəzifələrə cəlb olunmağa başlandı. Bu məqsədlə, azərbaycanlılar arasında Tiflis və Qori seminariyalarında, eləcə də Rusiyanın müxtəlif təhsil müəssisələrində orta və ali təhsil

⁸⁸ Hasanov B. Azərbaycan'da Din: Sovyetlər'den Bağımsızlığa Hafıza Dönüşümləri. s. 37.

alanların sayı çoxaldı. Bununla da Azərbaycan ziyalıları və maarifçilərinin ilk nəslı formalaşdı. Şübhə yoxdur ki, Azərbaycanda yaşayan əhalinin təhsil, siyasət, dini həyat və digər ictimai sferalarda həyata keçirilən modernləşmə prosesində bu maarifçi ziyalı təbəqəsinin əvəzsiz rolu olmuşdur.

Azərbaycanda milli şüur və özünüdərkini oyanış dövrünün görkəmli nümayəndələri arasında Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Sultan Məcid Qənizadə, Üzeyir Hacıbəyov, Həşim bəy Vəzirov və digərlərini qeyd edə bilərik. Azərbaycan maarifçilərinin əsas məqsədi mətbuat vasitəsilə xalqa səslənmək, onların biliyini artırmaq və beləliklə, milli şüurun yaranmasına töhfə verməkdən ibarət idi.⁸⁹

Modern təhsil almış ilk Azərbaycan ziyalılarından biri də milli dramaturgiyanın banisi Mirzə Fətəli Axundovdur (1812-1878). Qafqaz canişinliyində tərcüməçi vəzifəsində çalışdığı dövrlərdə, o, yazı və məqalələri, eləcə yaratdığı dram əsərləri ilə diqqətləri üzərində cəmləmişdi. M.F.Axundov əsərlərində Qərbin intibah dövrü, maarifçilik fəlsəfəsi və rəşionalizmin təsiri altında bədii əsərlər yaradır, ənənəvi-dini dünyagörüşünü amansız şəkildə tənqid edirdi. Yazdığı komediyalarda o, müsəlmanların geri qalma səbəblərini dini mühafizəkarlıqda və din əsasında yaranmış adət-ənənələrdə görürdü. Digər Azərbaycan maarifçilərindən fərqli olaraq, M.F.Axundov dinə ateist münasibət bəsləməkdə və dünyəvi-

⁸⁹ Baykara H. Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi. s. 61.

liyi tərənnüm etməkdə idi. O, israrla qeyd edirdi ki, müsəlmanların düşdüyü tənəzzüldən qurtuluşun tək yolu modern, dünyəvi təhsil almaq və dini adət-ənənələrin tərک etməkdən ibarətdir.⁹⁰ Yuxarıda da deyildiyi kimi, M.F. Axundovun dinə qarşı sərt mövqeyi onu digər Azərbaycan maarifçilərindən əsas fərqləndirici xüsusiyyəti idi. Odur ki, onun din əleyhinə bu çağırışları istər ziyalılar, istərsə də xalq arasında rəğbətlə qarşılanmamışdır.

M.F.Axundovun yaradıcılığı, əsasən, üç mövzunu əhatə edirdi. Bunlardan birincisi, modern təhsil fəaliyyətinin yayılması ilə bağlı idi. Təhsil islahatları XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində, demək olar ki, bütün Azərbaycan maarifçilərinin başlıca məqsədi idi. M.F.Axundovun vurğuladığı son iki məsələ isə - təhsildə dünyəviliyin yayılması və ədəbi canlanmaya nail olmaqdan ibarət idi. O, xalq arasında savadlılığın çoxalmasından ötrü əlifba islahatı üçün mühüm səylər göstərmişdir. Belə ki, ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə dəyişdirilməsi təklifini ilk dəfə məhz M.F.Axundov irəli sürmüşdür.

Azərbaycan maarifçi ziyalılarının ilk nümayəndələrindən digəri isə Seyyid Əzim Şirvanidir. S.Ə. Şirvani 1835-ci ildə Şamaxıda ruhani ailəsində anadan olmuş, uşaqlıq illərindən ənənəvi dini təhsil almışdır. O, dövrünün elm mərkəzləri olan İran və İraqa getmiş, buralarda din təhsili ilə yanaşı, müxtəlif dünyəvi fənlərə də maraq göstərmişdir. Şirvani ölkəyə qayıtdıqdan sonra, azərbaycanlı maarifçi ziyalılarla eyni hədəfə – ənənəvi təhsil müəssisələrinin reformasiyasına

⁹⁰ Swietochowski T. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliye Rus Azerbaycanı 1905-1920. s. 43-44.

yönəldi. O, məscidlərdə fəaliyyət göstərən məktəblərin də müasirləşdirilməsinin tərəfdarı idi. Beləliklə, Şirvani Azərbaycanın köklü şəhərlərindən biri Şamaxıda ilk "Üsuli-Cədid" məktəbini açmağa nail olmuş və ömrünün sonunadək orada müəllim kimi çalışmışdır. Bu məktəblərdə həm dini elmlər, həm də təbiətşünaslıq, tarix, coğrafiya, rus dili, fars dili dərsləri keçirilirdi. Daha sonra "Üsuli-Cədid" məktəbləri Naxçıvanda, Nuxada, Bakıda və Lənkəranda da təsis edildi. Təhsildə islahatlara can atmaq onu göstərirdi ki, Azərbaycan maarifçiləri xalqı tərəqqiyə və rifaha aparacaq yolun məhz təhsildən və maariflənməkdən keçdiyini düşünürdülər.

Azərbaycanda mətbuatın əsasını görkəmli ziyalı və maarifçi Həsən bəy Zərdabi qoymuşdur. Belə ki, Azərbaycan mətbuat tarixi 1875-ci ildə məhz H.B.Zərdabi tərəfindən nəşr edilən "Əkinçi" qəzeti ilə başlayır. Əkinçi Azərbaycan türkcəsi ilə nəşr olunan ilk qəzet kimi, milli maarifçilərin ortaq fikirlərinin müzakirə edildiyi və inqilabi fikirlərin xalqa çatdırıldığı mühüm vasitə rolunu oynayırdı. Mətbuat inkişaf etdikcə, maarifçilərin bir çoxu Əli bəy Hüseynzadənin nəşr etdirdiyi "Həyat", "Füyuzat", Əhməd Ağaoğlunun "Tərəqqi", "İrşad", həmçinin qəzet və jurnallarda fikir mübadiləsi aparır, xalqı maarifləndirməyə çalışırdılar. Eyni zamanda, maarifçilər "Nicat", "Şəfa", "Ədəb Yurdu", "Nəşri-Maarif", "Cəmiyyəti-Xeyriyyə" kimi mədəni-siyasi birliklərdə cəmləşib, Azərbaycan toplumunun problemlərini müzakirə edir və həll yolları axtarırdılar.⁹¹

⁹¹ Baykara H. Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi. s. 60.

Maarifçilərin müzakirə etdikləri məsələlərin xalq tərəfindən başa düşülməsi üçün ayrıca dil islahatına ehtiyac hiss olunurdu. XIX yüzilliyin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında fars dili ağırlıq təşkil edirdi. Xalqın əksəriyyətinin yazı və oxumaq bacarığının olmaması da maarifçilərin öz fikirlərini geniş kütlələrə çatdırmaqda böyük çətinliklər yaradırdı. Buna görə təbiidir ki, maarifçilər “ana dili” məsələsini daim diqqət mərkəzində saxlayırdılar. Beləliklə, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən, Azərbaycan türkcəsində yazılan məqalə, şeir, hekayə və dram əsərlərinin sayı günbəgün çoxalırdı.⁹²

Azərbaycanda XIX əsrin sonlarında iqtisadi həyat canlılığını qoruyurdu. Bakıda neft sənayesi, Azərbaycanın digər bölgələrində isə müxtəlif sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində mühüm addımlar atılmışdı: Nuxada ipək, Naxçıvanda duz sənayesi, Gədəbəy və Daşkəsəndə mədənçilik, Xəzər dənizi və Cənub bölgəsində Kür sahilı boyunca balıqçılıq inkişaf etmişdi. Bu dövrün iqtisadi vəziyyətinə ümumilikdə baxdıqda, Bakı şəhəri ilə yanaşı, bölgələrin də Azərbaycan iqtisadi həyatında mühüm rol oynadığı nəzərə çarpır.

Maraqlı bir fakt da odur ki, Bakıda yerləşən neft yataqlarının 88%-i 1870-ci ilədək yerli sərmayədarların mülkiyyətində olmuşdur. Rusiya imperiyasında xarici şirkətlərə sərmayə qoyma hüququ verildikdən sonra, Bakı neft sənayesində xarici sərmayənin payı sürətlə art-

⁹² Baykara H. Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi. s. 69-70.

mağa başladı. Bundan sonra, aralarında Nobel qardaşlarının da olduğu Belçika, Danimarka, Fransa, İsveç, Almaniya, İngiltərə və digər ölkə sərmayədarları və şirkətləri Azərbaycan neft sənayesinin böyük hissəsini əldə etməyə nail olmuşlar. Çar hakimiyyəti tərəfindən xüsusi imtiyazlar verilən erməni sərmayədarlar da önəmli miqdarda neft yataqları ələ keçirə bildilər. Beləliklə, artıq XX əsrin əvvəllərində milli burjuaziya neft sənayesində, sadəcə, 29,3% paya sahib idi.⁹³

Çar Rusiyasının yerli sərmayələri sıxışdıran iqtisadi siyasəti, təbii ki, milli burjuaziyanı narahat edir və bu problemi həll etməyin yollarını axtarmağa vadar edirdi. Odur ki, burjuaziya arasında Azərbaycan maarifçilərini dinləyən, onlarla eyni qayğıları daşıyan, eləcə də onların milli ruhda irəli sürdükləri ideyaları həyata keçirmək üçün çalışanların sayı artmağa başladı. Beləliklə, XX əsrin əvvəllərindən etibarən, cəmiyyəti düşündürən ictimai, mədəni və siyasi məsələlərdə Azərbaycan maarifçiləri ilə milli burjuaziya arasında sıx əməkdaşlığın olduğu aydın nəzərə çarpır. Xüsusilə, Azərbaycan türkcəsində mətbuatın, təhsil ocaqlarının, teatr binalarının və müxtəlif xeyriyyə təşkilatlarının yaradılmasında, başda Hacı Zeynalabdin Tağıyev olmaqla, Azərbaycan milli burjuaziyası mühüm xidmətlər göstərmişdir.

⁹³ Baykara H. Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi. s. 45-47.

4. Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda din-siyasət münasibətləri

Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində xüsusi siyasi proqramı olan heç bir siyasi təşkilat mövcud deyildi. Tanınmış ziyalıların və maarifçilərin ictimai fəaliyyətləri, əsasən, mədəniyyət və təhsil sahəsi ilə məhdudlaşdı. Onların söyləri Çar hakimiyyətinin ciddi nəzarəti altında idi. Azərbaycanda ilk siyasi təşkilat Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının Bakı Komitəsi idi. Bu təşkilat Bakıda işçi sinif tərəfindən rəğbətlə qarşılanmadığı üçün RSDFP Bakı Komitəsi nəzdində bir müsəlman təşkilatının yaradılmasına qərar verildi. Beləliklə, 1904-cü ildə "Hümmət" adlı müsəlman Sosial-Demokrat Partiyası quruldu. Təşkilat bir qrup azərbaycanlı demokrat ziyalının təşəbbüsü ilə təsis edilmişdi. Onlar arasında Nəriman Nərimanov, Sultanməcid Əfəndiyev, Əhməd bəy Ağayev, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Məşədi Əzizbəyov, Mir Əsədulla Mirqasımov, Məmmədli Rəsulzadə (Rəsuloğlu), İsa bəy Aşurbəyov, Qara bəy Qarabəyov, Məmmədbağır Axundov, Məmməd Həsən Hacinski, Mir Həsən Mövsümov, Əjdər Məlikov və başqaları var idi. "Hümmət" partiyasının sədri əvvəl Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, sonra isə Nəriman Nərimanov seçilmişdir. Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə 1904-1905-ci illərdə "Hümmət" qəzeti çapdan çıxmışdır. "Hümmət" formal olaraq Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının Bakı Komitəsinin şöbəsi kimi yaransa da, əslində, müstəqil fəaliyyət göstərirdi.⁹⁴

⁹⁴ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. C. I, s. 440, 460-462.

Azərbaycan ictimai-siyasi mühitində sosialist cinahı meydana gətirən "Hümmət" in siyasi platforması maarifçilərin əvvəllər təklif etdiyi proqramlardan çox fərqlənmirdi. "Hümmət" in qarşıya qoyduğu əsas məqsədlər ana dilində təhsilin zəruriliyi və savadlılığın artırılması, təhsildə qadınların mövqeyinin yaxşılaşdırılması, xalq arasında tərəqqiyə nail olunması və digər məsələlərdən ibarət idi. "Hümmət" partiyası sosialist inqilabına daha az diqqət yetirirdi. Buna görə də bəzi sovet tarixçiləri "Hümmət" in təbliğatının marksist ideologiyayı özündə əks etdirmədiyini diqqətə çatdırırdı.⁹⁵

"Hümmət" partiyasının sosialist siyasi təşkilat olmasına baxmayaraq, müsəlman kimliyindən imtina etməmişdir. "Hümmət" in ilk qurucuları – M.Ə.Rəsulzadə və digər partiya üzvləri İslama mənsubiyyət ilə sosializm arasında hər hansı bir ziddiyyət görmürdülər. M.Ə.Rəsulzadə "Hümmət" qəzetində yazdığı müxtəlif məqalələrində partiya üzvlüyündən asılı olmayaraq, islami mənsubiyyətin çox əhəmiyyətli olduğunu və İslam dini ilə sosializmin əsas prinsipləri arasında ziddiyyətlərin olmadığını ifadə etmişdir.⁹⁶

Azərbaycanın milli dirçəliş dövründə yaradılan ikinci siyasi təşkilat "Difai" olmuşdur. "Difai" təşkilatı 1905-ci ildə Gəncədə, erməni daşnaksütyun partiyasının terrorizminə qarşı mübarizə aparmaq üçün yaradıldı. Məlum olduğu kimi, bu dövrdə erməni quldur dəstələri Bakı, Şirvan,

⁹⁵ Swietochowski T. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliye Rus Azərbaycanı 1905-1920. s. 81.

⁹⁶ Hasanov B. Azərbaycan'da Din: Sovyetler'den Bağımsızlığa Hafıza Dönüşümləri. s. 70.

Gəncə, Lənkəran, Quba və Azərbaycanın digər bölgələrində müsəlmanlara qarşı qırğınlar törətmiş, bu qırğınlarda minlərlə azərbaycanlı həyatını itirmişdi. Əhməd bəy Ağaoğlunun başçılıq etdiyi “Difai” təşkilatı erməni quldur dəstələrinin dinc xalqa qarşı törətdikləri qırğınların qarşısını almaqla yanaşı, daha sonrakı dövrlərdə Azərbaycan ictimaiyyətinin siyasi həyatında mühüm rol oynayıb.

Rusiyada 1905-ci ildə baş verən Birinci Rus İnqilabı və bundan sonrakı ictimai-siyasi təlatümlər Çar hakimiyyətini köklü islahatlar həyata keçirməyə məcbur etmişdi. Bu səbəbdən, 1905-ci il oktyabrın 17-də Çar II Nikolay insan haqları ilə bağlı Bəyannamə imzalayaraq, bütün imperatorluğa elan etmişdir. Bəyannamədə insanların hüquqi toxunulmazlığı, ifadə, fikir, toplanma və dərnək yaratma azadlıqları təmin edilir, qanunvericilikdə yerli Duma məclislərinin rolu artırılır, Dumada hər etnik qrup və təbəqədən insanların təmsil olunmasında dini və milli ayrı-seçkilik aradan qaldırılırdı.⁹⁷

1905-ci ildə Qafqaz canişini təyin edilmiş İ.Vorontsov-Daşkov (1837-1916) islahatlarla bağlı vədlər verdikdən sonra, liberal təmayüllü azərbaycanlı ziyalılar fəaliyyətlərini gücləndirdilər. Beləliklə, Rusiyada yaşayan bütün müsəlman xalqlarının birlikdə fəaliyyəti istiqamətində təşəbbüslər irəli sürülmüş və bütün Rusiya müsəlmanlarını təmsil edən siyasi təşkilatın və partiyaların yaradılması işinə başlanmışdır. Bu fəaliyyət nəticəsində, Azərbaycan xalqının si-

⁹⁷ Baykara H. Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi. s. 113.

yasi həyatında mühüm rol oynamış İttifaqi-Muslimin Partiyası təsis edilmişdir.

İttifaqi-Muslimin partiyasının əsası 1905-ci ildə Nijni Novqorod şəhərində keçirilən “Birinci Ümumrusiya Müsəlmanları Qurultayı”nda qoyulmuşdur. Azərbaycanın görkəmli siyasi xadimi Əlimərdan bəy Topçubaşov qurultayın sədri seçilmişdir. İttifaqi-Muslimin azərbaycanlı ziyalılarla yanaşı, Krım və Mərkəzi Asiyanın müsəlman ziyalılarını özündə birləşdirirdi. Səs birliyi ilə qəbul edilən ümum-Rusiya Müsəlmanları Qurultayının Nizamnaməsi bir sıra məsələləri – “bütün Rusiya müsəlmanlarını təmsil edən siyasi partiyanın qurulması, Rusiyada yaşayan müsəlmanlara şamil edilən hüquqi məhdudiyətlərin aradan qaldırılması və müsəlmanların siyasi, dini və mülkiyyət haqlarının ruslarla bərabərləşdirilməsi”ni qarşısına əsas məqsəd qoymuşdu.⁹⁸

Ümum-Rusiya Müsəlmanlarının İkinci Qurultayı 1906-cı ildə keçirildi və qurultayda İttifaqi-Muslimin partiyasının yaradılması rəsmi şəkildə elan edildi. İttifaqi-Muslimin partiyasının təşkilati strukturu 1906-cı il avqust ayında keçirilən üçüncü, eyni zamanda, sonuncu olan qurultayda başa çatdı. Həmin qurultayda partiya proqramının yekun şəkli də təsdiqləndi. Proqramda “Rusiya müsəlmanlarının birləşməsinə” nail olmaq İttifaqi-Muslimin partiyasının əsas hədəfi kimi müəyyənləşdirilmişdi. Partiya proqramı Rusiya İmperiyasının konstitusiya monarxiyası hesab edir və Çar II Nikolayın 1905-ci ildə elan etdiyi Bəyannamədə vəd etdiyi

⁹⁸ Swietochowski T. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliye Rus Azərbaycanı 1905-1920. s. 77.

hüquq və azadlıqların Rusiyada yaşayan bütün müsəlmanlara şamil edilməsini tələb edirdi. Habelə, müsəlmanlar üçün ana dildə təhsil müəssisələri və azad mətbuat orqanlarının açılması ilə yanaşı, müsəlmanlara tam mədəni muxtariyyətin verilməsi tələblərini irəli sürürdü. Partiya proqramında mühüm yer tutan tələb və təkliflər arasında təhsil qurumlarının Rusiya Təhsil Nazirliyinin tabeliyindən çıxarılıb, Ruhani İdarəsinin tabeliyinə verilməsi, ruhani idarələrinin səlahiyyət dairəsinin genişləndirilməsi, müsəlman din xadimlərinin hüquqlarının provoslav din xadimlərinin hüquqları ilə bərabərləşdirilməsi, vəqf əmlakı ilə əlaqəli qanunların yenidən tənzimlənməsi məsələləri də var idi.⁹⁹

İttifaqi-Muslimin partiyasının siyasi platforması Rusiyada 1905-ci ildə yaradılmış iri mərkəzçi Konstitusiyaçı-Demokratlar partiyası olan kadetlərlə bir çox oxşarlıqlar daşıyırdı. Buna görə də İttifaqi-Muslimin kadetlərlə birləşərək, Duma seçkilərində iştirak etmişdir.¹⁰⁰ İlk seçkilərdə Azərbaycan altı millət vəkili ilə təmsil olunma haqqı qazandı. Bu, o dövrün şərtlərinə görə böyük nailiyyət sayılırdı. 1907-ci il iyulun 3-də Çar hakimiyyətinin Dumanı ləğv etməsi və müsəlman vəkillərin sayının azaldılması ümidləri doğrultmadı. Bu dövrdən etibarən, Rusiyada başlanmış liberallaşma təmayüllü hərəkatlar zəifləmiş və Çar hakimiyyəti getdikcə öz hakimiyyətini möhkəmləndirməyə başlamışdır. Beləliklə, Azərbaycanda da

⁹⁹ Baykara H. Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi. s. 163-171.

¹⁰⁰ Swietochowski T. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliye Rus Azərbaycanı 1905-1920. s. 77; Hasanov B. Azərbaycan'da Din: Sovyetler'den Bağımsızlığa Hafıza Dönüşümləri. s. 76.

liberal yönümlü siyasi hərəkatların inkişafı dayanmış, İttifaqi-Muslimin partiyası dağılmağa üz tutmuşdur.¹⁰¹

Ümumilikdə, XX yüzilliyin əvvəllərində İslamın Azərbaycanın ictimai şüuruna təsiri İttihadi-İslam (panislamizm) şəklində təzahür edirdi.¹⁰²

Məlum olduğu kimi, XIX əsrdən etibarən, müsəlman ölkələrində Qərb müstəmləkəçiliyinə qarşı azadlıq mübarizəsi başlamışdı. İttihadi-İslam – bütün müsəlmanların siyasi birliyinə nail olmaq çağırışları bu azadlıq mübarizəsinin ideoloji bazasını təşkil edirdi. İttihadçılıq siyasi və ictimai quruluşun İslam prinsiplərinə əsaslanması fikrini irəli sürür, bununla yanaşı, elmi və texnoloji modernləşdirməyə qarşı çıxmırdı. İttihadçılığın əsas məqsədi bütün müsəlman xalqlarının birliyinə nail olmaq idi. İttihadi-İslam ideyasının əsas təbliğatçısı kimi çıxış edən Cəmaləddin Əfqani (1839-1897) müsəlman ölkələrində çox sayda tərəfdarı tapdı. İttihadi-İslam ideyasını əsas götürən siyasi hərəkatlar Rusiyanın müsəlmanları arasında da geniş əks-sədaya səbəb oldu. İttihadçılıq Çar hakimiyyəti tərəfindən müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən ayrışdırıcı siyasətinə qarşı azadlıq mübarizəsində əhəmiyyətli rol oynadı. Bu platforma Rusiyada yaşayan müsəlman xalqlarının əməkdaşlığını asanlaşdırdı və bir çox siyasi hərəkatın əsas məqsədinə çevrildi. Azərbaycanda İttihadi-İslam ideyasının əsas tərəfdarları kimi çıxış edən ziyalılar arasında Əhməd bəy

¹⁰¹ Swietochowski T. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliye Rus Azərbaycanı 1905-1920. s. 79-80.

¹⁰² Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. s. 148.

Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadənin rolu xüsusi qeyd edilməlidir. Bu dövrdə Azərbaycanda İttihadi-İslam ideyasına əsaslanan siyasi partiyalar və təşkilatlar yaradılmışdı. ¹⁰³ İttihadçı maarifçilər və ziyalılar cəmiyyətdə yayılmış mövhumatçılığa qarşı mübarizə aparmaqda, dinin müasir elm və inkişafa maneçilik törətmədiyi, əslində, din və elmin, əsasən, uzlaşdığını təbliğ etməyə çalışırdılar. Maarifçilər arasında dini reformçuluğa çağırış edənlər də var idi. Azərbaycanın milli dirçəliş dövründə ittihadçılıq ideyası bir çox siyasi hərəkətin əsas hədəfinə çevrilmiş və müsəlmanların birləşdiyi müddətə mövcud vəziyyətdən qurtuluşun mümkün olmadığı fikirləri geniş vüsət qazanmışdı. ¹⁰⁴

Çar Rusiyası dövründə Azərbaycanda həm din-siyasət münasibətləri baxımından, həm də müstəqilliyə gedən yolda həyata keçirilmiş ideoloji mübarizə baxımından əsas rolu Müsavat partiyası oynamışdır. Müsavat partiyasının əsası 1911-ci ildə İstanbulda mühacirətdə olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə Məhəmməd Əli Rəsulzadə, habelə Abbasqulu Kazımzadə və Tağı Nağıoğlu tərəfindən Bakıda qoyulmuşdur.

Müsavatın qurucuları bu adı müsəlmanlarla digər xalqların bərabərliyini ifadə etmək seçilmişdi. Müsavatçılar millətçilik ideyaları daşımayan, tamamilə ittihadçılığı əks etdirən Bəyannamə qəbul etdilər:

1. Millət və məzhəb fərqi baxmadan bütün müsəlmanları birləşdirmək.

¹⁰³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. C. II, s. 62.

¹⁰⁴ Taştan A. "Azərbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişim, Din ve Dinsel Canlanma". s. 14.

2. Müstəqilliyini itirmiş müsəlman ölkələrin təkrar müstəqilliyinə qovuşmasına nail olmaq.

3. Müstəqillik uğrunda mübarizə aparan müsəlman ölkələrə maddi və mənəvi köməklik göstərmək.

4. Müsəlman xalqları və dövlətlərinin müdafiə və hərbi gücünü artırmaq üçün onlara yardım göstərmək.

5. Bu ideyaların həyata keçirilməsinə mane olan bütün amilləri aradan qaldırmaq.

6. Müsəlmanların birləşməsi və inkişafı istiqamətində fəaliyyət göstərən bütün xarici partiya və təşkilatlarla əməkdaşlıq etmək.

7. Müsəlman ölkələrdə ticarət, sənaye və iqtisadi həyatı inkişaf etdirmək üçün bütün vasitələrdən istifadə etmək.¹⁰⁵

Müsavət partiyasının müsəlmanların birliyi, bərabərliyi və azadlığı məsələlərini önə çəkməsi həm geniş xalq kütləsinin, həm də müsəlman burjuaziyasının və ziyalıların milli maraqlarına uyğun idi. Buna görə də Müsavat qısa müddət ərzində xalq arasında böyük rəğbət qazandı. M.Ə.Rəsulzadə 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibətilə verilən ümumi Əfv fərmanından istifadə edərək, İstanbuldakı mühacirətdən Bakıya qayıdır və Müsavat hərəkatına qoşulur. Yetkin siyasi biliyi və siyasi təcrübəsi sayəsində M.Ə.Rəsulzadə qısa müddət ərzində Müsavatda rəhbər mövqeyə gəlir. Onun hərəkata qoşulması ilə Müsavatın dünyəvi-millətçi xətti güclənməyə başlamışdır. M.Ə.Rəsulzadə bir çox qəzet və jurnallarda din-millət, ümmət-millət məsələləri ətrafında

¹⁰⁵ Baykara H. Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi. s. 203; Swietochowski T. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliye Rus Azərbaycanı 1905-1920. s. 107.

müzakirələr aparırdı: “Dirilik” jurnalında yazdığı bir məqalədə ümmət anlayışının xüsusi dini mənə daşdığını və ümumdünya müstəvisində müsəlmanların ortaq ictimai şüurunu ifadə etdiyini; millət anlayışının isə ortaq dil, tarix, mədəniyyət və dini bölüşən cəmiyyətin milli şüurunu nəzərdə tutduğunu vurğulayırdı. M.Ə.Rəsulzadəyə görə, din milləti meydana gətirən elementlərdən yalnız birini təşkil edir.¹⁰⁶ Millət, əsasən, dünyəvi mənə ehtiva edir, buna görə də sadəcə eyni dinə mənsubiyyət zəminində millətin formalaşdırılması mümkün deyildir. Beləliklə, dünyəvi millətçilik ideyası daha sonra Müsavat partiyasının əsas ideoloji xəttini meydana gətirmişdir.¹⁰⁷ Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Müsavat partiyasının 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də davam etdirdiyi dünyəvi millətçilik siyasəti xalqın mənsub olduğu dinə, xüsusilə İslama qarşı eksklüzivist mövqe mənimsəməmişdi. Ümumilikdə, milli dirçəliş dövründə Azərbaycanda siyasi hərəkətlər dinə münasibətdə müsbət mövqeyə, yəni dini dəyərləri mənimsəyən mövqeyə sahib idilər. Millətçilik və ümmətçilik anlayışları bir-birini tamamlayan ideyalar kimi nəzərdən keçirilirdi. Bu, ümumilikdə, Azərbaycan ziyalılarının dinə müsbət münasibəti və Çar hakimiyyətinin müsəlmanlara qarşı dini-ayrı seçkiliyə əsaslanan siyasətin yeridilməsi amilləri ilə izah edilə bilər. Başqa sözlə, həm millətçi, həm də ümmətçi ideyalar müstəmləkəçiliyə qarşı həyata keçirilən azadlıq mübarizəsinin ideoloji əsasını meydana gətirirdi.

¹⁰⁶ Swietochowski T. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliye Rus Azərbaycanı 1905-1920. s. 109.

¹⁰⁷ Yenə orada.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTDƏ DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİ

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) yaranması

1917-ci ildə Rusiyada baş verən bolşevik inqilabından sonra, Azərbaycan xalqının müstəqillik uğrunda mübarizəsi Müsavat partiyası və M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı ilə yaradılan Azərbaycan Milli Şurasının rəhbərliyi altında həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasını elan etdi. AXC müsəlman Şərqiində qurulan ilk parlamentli respublika və ilk demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət olmuşdur. Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan xalqının milli şüurunda dövlətçilik tarixinin önəmli bir mərhələsi kimi iz qoymuşdur. AXC-nin müstəqilliyi qısamüddətli olsa da, bu dövrdə cəmiyyətinin ictimai və siyasi həyatında mühüm addımlar atılmışdır. Bu addımların ən əhəmiyyətliyinə, məhz milli kimlik əsasında Azərbaycan dövlətinin yaradılması ideyası təşkil edir. İkiillik qısa müddət ərzində Azərbaycanda hökumət qurulmuş, o cümlədən milli, milli pul vahidi, demokratik təsisatlar, Milli Bank yaradılmış, azad seçkilər təmin edilmiş və bütün Azərbaycan ərazisində dövlət hakimiyyəti bərqərar olunmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına zəmin hazırlayan əsas amillər Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsin-

də Rusiya imperiyasının zəifləməsi və 1917-ci ildə Rusiyada baş verən Fevral inqilabı nəticəsində Çar imperiyasının devrilməsi idi. Fevral inqilabından sonra Dövlət Duması çar hakimiyyətinin davam etməsini rədd edərək, Müvəqqəti Komitə təsis etməyə qərar verdi. Beləliklə, Çar hakimiyyəti süquta uğradı və 300 illik Romanovlar sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu. Fevral inqilabından sonra, 1917-ci ilin 15-20 aprel tarixlərində Bakıda Qafqaz Müsəlmanlarının Qurultayı keçirildi. Qurultayda Rusiyanın gələcək siyasi quruluşunun müsəlmanların maraqlarına cavab verən federativ-demokratik struktura malik olmasının məqsədəuyğunluğu fikri bəyan edildi. Həmin qurultayda Azərbaycanın müstəqilliyi ideyası səslənsə də, çoxları tərəfindən bu mövqe dəstəklənməmişdir.

1918-ci ilin 22 aprelində Zaqafqaziya Seyminin azərbaycanlı, erməni və gürcü deputatları paytaxtı Tiflis olmaqla, Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının yarandığını elan edirlər. Seymdə azərbaycanlı deputatların (44 nəfər) fraksiyasına M.Ə.Rəsulzadə rəhbərlik edirdi. Gürcü A.Çxengelinin başçılıq etdiyi hökumətə Azərbaycandan F.Xoyski, K.Məlik-Aslanov, N.Usubbəyov, M.H.Hacinski və M.Heydərov daxil idilər. Federasiya 1 ay sonra Gürcüstanın ayrılması nəticəsində dağıldı.¹⁰⁸ Zaqafqaziya Seymində Azərbaycanı təmsil edən heyət 1918-ci il mayın 28-də "Milli Şura"nı yaradaraq, Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini elan etdi.

¹⁰⁸ Swietochowski T. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliye Rus Azerbaycanı 1905-1920. s. 172.

Milli Şura tərəfindən tərtib edilən və imzalanmış İstiqlal Bəyannaməsi aşağıdakı maddələri ehtiva edirdi:

1. Bu gündən etibarən, Azərbaycan xalqı hakimiyyətə malik olduğu kimi, Cənub-Şərqi Zaqafqazıyanı əhatə edən Azərbaycan da tamhüquqlu müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin idarə forması Xalq Cümhuriyyətidir.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlərlə, xüsusilə qonşu olduğu millətlər və dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq əzmindədir.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq, öz sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarına siyasi hüquqlar və vətəndaşlıq hüququ təmin edir.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərin sərbəst inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

6. Müəssislər Məclisi toplanuncayadək Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti Hökumət durur.¹⁰⁹

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyi, sadəcə, iki il davam etdi. Məlum olduğu kimi, 1920-ci il aprelin 28-də beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozan Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası tərəfindən işğal edildi. Azərbaycanda Sovet Sosialist

¹⁰⁹ Altstadt A. The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule. Standford: Hoover Institution Press, 1992, s. 89; Swietochowski T. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliye Rus Azerbaycanı 1905-1920. s. 177.

Respublikasının qurulması elan edildi, beləliklə, Azərbaycan yenidən Rusiyaya tabe oldu. 1936-cı il dekabrın 5-də Azərbaycan Respublikası SSRİ-nin tərkibinə daxil edildi.¹¹⁰

2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində dövlət-din münasibətləri

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından sonra, hökumət dini qurumların rəsmi statusunu müəyyənləşdirdi. 1918-ci ilin iyun ayında hökumətin qərarı ilə Ruhani idarənin rəhbərləri – Şeyxülislam və Müftiyə İslam dininə aid məsələlər üzrə həlledici səsvermə hüququ tanındı. Beləliklə, Ruhani idarənin ictimai-siyasi sferada iştirakı üçün hər cür imkan təmin edildi.

Müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Baş naziri Fətəli xan Xoyski (1875-1920) kabinetində Xalq Maarifi və Din Etiqad Nazirliyini təsis etdi. Həmin nazirliyin 10 avqust 1918-ci ildə Ruhani idarəyə göndərdiyi rəsmi müraciəti nəticəsində, Tiflisdəki Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi Gəncəyə köçürüldü. Şeyxülislam və müfti tərəfindən verilən birgə qərara görə, sünni və şiə ruhani idarələri bir təşkilatda birləşdirildi. Bundan sonra Osmanlı təcürbəsi nümunə alınaraq, Ruhani idarə "Məşyəxəti-İslamiyyə" adlandırıldı.

Xalq Maarifi və Din Etiqad Nazirliyi Məşyəxəti-İslamiyyənin strukturunu və məvaciblərini də müəyyənləşdirmişdir. Yeni yaradılmış bu təşkilat iki həmsədr, dörd Məclis

¹¹⁰ Buniyatov Z. "Azərbaycan". s. 320.

üzvü, katib və digər əməkdaşlar olmaqla, cəmi 15 nəfərdən ibarət idi. Həmsədrlik edən Şeyxülislam və Müftiyə bərabər miqdarda məvacib təyin edilmişdi. Hökumətin 1920-ci ildə verdiyi sərəncama əsasən, Məşyəxəti-İslamiyyənin həmsədrləri nazir müavini statusuna malik idilər.¹¹¹

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil sahəsində atdığı ilk addım təhsilin milliləşdirilməsi olmuşdur. Azərbaycan türkcəsinin dövlət dili olması rəsmiyyət qazandı və bütün məktəblərdə türkcə təhsil icbari hala gətirildi. Rusiya tarixi yerinə, türk xalqlarının tarixi tədris proqramına daxil edildi. Beləliklə, AXC dövründə Azərbaycan türkcəsi, türklərin tarixi və ədəbiyyatı milli təhsil strategiyasının əsasını təşkil etmişdir.¹¹² Məktəblərdə müəllimlərin sayının azlığı təhsilin Ana dilində həyata keçirilməsini ləngidirdi. Bu problemi həll etmək üçün hökumət bir tərəfdən, müəllim hazırlayan təhsil müəssisələri açır, digər tərəfdən, ali təhsil almaq üçün xaricə tələbə göndərirdi.

AXC-nin Parlamenti 1919-cu ilin 1 sentyabrında Bakıda Dövlət Universitetinin təsis edilməsi ilə bağlı qanun layihəsini təsdiqlədi. Həmin qanun layihəsi Dövlət Universitetinin dörd fakültədən ibarət olmasını nəzərdə tuturdu: Tarix-Filologiya, Fizika-Riyaziyyat, Hüquq və Tibb fakültələri. Qanun layihəsi, eyni zamanda, 1919-cu və 1920-ci illərdə universitetdə təhsilin təşkili və lazımı avadanlıqların tədarükü üçün dövlət büdcəsindən 5 milyon manat ayrılmasını

¹¹¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. C. II, s. 199.

¹¹² Altstadt A. The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule. s. 95

və bütün fakültələrdə təhsilin ana dildə olmasını nəzərdə tuturdu.¹¹³ Beləliklə, Azərbaycan tarixində ilk dəfə Bakı Dövlət Universiteti Milli Hökumətin qərarı ilə ali təhsil verməyə başladı.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində din-siyasət münasibətləri

Milli Şura Azərbaycanın müstəqilliyini elan etdikdən sonra, parlamentin təşkil edilməsi prosesinə başlanmışdır. Milli Şura ölkədə siyasi fəaliyyəti olan bütün partiyaları parlamentə daxil olmağa dəvət etmişdir. Bolşeviklərdən başqa digər partiyaların iştirak etdiyi ilk iclasda esərlər başda olmaqla, rus partiyalarının tələbi ilə “vahid və bölünməz Rusiya” məsələsi müzakirəyə qoyulmuşdur. Rusiya müsəlmanlarının partiyası kadetlər, menşeviklər və digər rus partiyaları bölünməz Rusiya ideyasını müdafiə edir, Azərbaycanın müstəqilliyini tanımır və Milli Hökumətin yaradılmasına razılıq göstərmirdilər. Azərbaycanın milli partiyaları – Müsavat, Hümmət, milli islamçı partiyalardan olan İttihad, Əhrar və başqaları Azərbaycanın müstəqilliyini müdafiə etməkdə və Rusiya ilə yenidən birləşməyin qəbul edilməz olduğunu bildirirdilər.¹¹⁴

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti 120 millət vəkildən ibarət idi. 1918-ci ilin 7 dekabrında keçirilən

¹¹³ Altstadt A. The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule. s. 95; Swietochowski T. Müslüman Cemaatın Ulusal Kimliyi Rus Azərbaycanı 1905-1920. s. 198; Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. C. V, s. 398.

¹¹⁴ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. C. V, s. 285.

parlamentin ilk iclasında 96 millət vəkili iştirak etməyi qəbul etmişdir. Azərbaycan Parlamenti geniş koalisiyalardan meydana gəlmişdi. Müsavat mərkəz, ittihadçılar sağ, Hümmət, menşeviklər və sosialistlər Parlamentin sol cinahını təşkil edirdi. Sonrakı tarixlərdə bir çox parlament qrupu birləşməyə başlamışdır.

1918-ci ilin dekabr ayında Parlamentdə 38 millət vəkili Müsavat partiyasını, 11 millət vəkili İttihadı, 12 millət vəkili sosialistləri, 10 millət vəkili Əhrar partiyasını, 9 millət vəkili bitərəfləri, 7 millət vəkili daşnaksütyun partiyasını, 4 millət vəkili digər erməniləri, 5 millət vəkili isə digər azlıqları təmsil edirdi.¹¹⁵

Azərbaycan Parlamentində ermənilərə 21, ruslara isə 10 yer ayrılmasına baxmayaraq, onlar Parlamentin açılışında iştirak etmədilər. Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı çıxaraq, onlar sübut etməyə çalışırdılar ki, Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etməkdə "vahid və bölünməz Rusiya" ideyasına xilaf çıxmışdı. Parlamentin fəaliyyətə başlamasından iki ay sonra, ermənilər Parlamentdə iştirak etmək haqqında qərar qəbul edirlər. Onlar Azərbaycan Parlamentində iki fraksiya – erməni və daşnaksütyun fraksiyalarını yaradırlar. Sonrakı hadisələr göstərdi ki, ermənilərin Azərbaycan Parlamentində iştirak etmələrinin başlıca səbəbi Azərbaycan dövlətçiliyinin yaranmasına xidmət etmək məqsədini güdmür, onların əsas məqsədi özlərinin şovinist separatçı "böyük Ermənistan" ideyalarının təbliğinə yönəlmişdir.

¹¹⁵ Swietochowski T. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliye Rus Azerbaycanı 1905-1920. s. 194-195.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə, ümumilikdə, siyasi hərəkətləri üç qismə ayırmaq mümkündür: millətçi partiyalar, sosialistlər və ittihadçılar (islamçılar).

Millətçi istiqaməti özünün əsas hədəfi seçən Müsavat partiyası Parlamentdə əsas fraksiyanı təşkil edirdi. Azərbaycan Parlamentinin ilk iclasında bəyanatla çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunmasını Müsavat partiyasının əsas məqsədi kimi qiymətləndirmişdi. Rəsulzadə Azərbaycanın bütün partiyalarını dövlətin müstəqilliyinin siyasi, hüquqi və diplomatik yönlərdən möhkəmləndirilməsi üçün birgə əməkdaşlığa dəvət etdi. Bəyanatda Müsavatın milli-demokratik mövqedə qalacağı və yeni yaradılacaq hökumətin əsas vəzifəsinin beynəlxalq müstəvidə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması istiqamətində çalışması xüsusilə vurğulandı. Eyni zamanda, dinindən və millətindən asılı olmayaraq, ölkədə yaşayan bütün xalqların və azlıqların bərabərliyi və azadlığının təmin olunacağı Parlament üzvlərinin diqqətinə çatdırıldı. Müsavat partiyasının proqramına görə, dini və milli azlıqlar bərabərhüquqlu Azərbaycan vətəndaşı olmaqla yanaşı, həm də milli və mədəni özünüidarətmə formasında təşkilatlanması da mümkün idi.¹¹⁶ M.Ə.Rəsulzadənin bu çıxışı, əslində, Müsavatın yenilənmiş proqramının əsas istiqamətlərini təşkil edirdi. Müstəqillikdən sonra Müsavat partiyası millətçilik və federalizm prinsiplərini müdafiə etməyə davam edirdi. Müsavatın millətçilik anlayışı ittihadçılıqdan və

¹¹⁶ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. C. V, s. 289.

türkçülükdən fərqli idi. Belə ki, bu düşüncəyə görə, Azərbaycan xalqı geniş müsəlman türk ailəsinin bir üzvü olmaqla yanaşı, özü müstəqil bir millətdir.¹¹⁷ M.Ə.Rəsulzadə və digər müsavətçi ziyalılar tərəfindən yaradılan Azərbaycan milləti ideyası Azərbaycan xalqının meydana gəlməsi istiqamətində atılan çox mühüm bir addım olmuşdur.

Parlamentin sosialist fraksiyası Müsəlman Sosialist bloku, Sosial-Demokrat Fəhlə partiyası, Hümmət partiyasından ibarət idi. Sosialistlər digər milli partiyalarla bərabər Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini Milli Hökumətin əsas vəzifəsi kimi nəzərdən keçirirdi. Sosialist fraksiyası hökumətin koalisiyalardan təşkil olunmasını və demokratik prinsiplərə söykənməsini tələb edirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmiş, parlamentdə ayrıca fraksiya ilə təmsil olunmuş siyasi hərəkatlardan biri də Əhrrar partiyası olmuşdur. Müsavatın yaxın müttəfiqi kimi Əhrrar millətçilik və din məsələlərində Müsavatla eyni ideyaları bölüşürdü.¹¹⁸ Əhrrar partiyası mülkədar torpaqlarının müsadirə olunaraq kəndlilər arasında bölüşdürülməsi, 8 saatlıq iş günü, təhsil şəbəkəsinin genişlənməsi və ümumi icbari təhsilin tətbiqi, qonşu ölkələrlə dostluq münasibətlərinin yaradılması tərəfdarı kimi çıxış edirdilər. Onlar dinə xüsusi əhəmiyyət verir və İslama ölkənin müsəlman xalqının müstəqillik ideyası

¹¹⁷ Swietochowski T. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliye Rus Azərbaycanı 1905-1920. s. 195-196.

¹¹⁸ Yenə orada.

ətrafında sıx birləşməsinə imkan verən mühüm amil kimi baxırdılar.¹¹⁹

İttihad partiyası İslam ideologiyasına əsaslanan və müstəqillikdən öncə İttihadi-İslam ideyasını müdafiə edən ziyalıları özündə birləşdirən siyasi hərəkətlərin ən önəmlilərindən biri olmuşdur. İttihad partiyası – 1918-ci ilin yanvarında Bakıda fəaliyyət göstərən “Rusiyada Müsəlmanlıq” Partiyası ilə Gəncədəki “İttihadi-İslam” Cəmiyyətinin birləşməsi nəticəsində yaradılmışdır. Rusiyada Müsəlmanlıq partiyasının Bakıda Təşkilat Komitəsinin üzvləri mütərəqqi dünyagörüşlü din xadimləri və ziyalılarından ibarət idi. Bunların arasında Azərbaycanın tanınmış maarif xadimi Sultanməcid Qənizadə, Mir Yaqub Mehdiyev, Kərimağa Sultanov; din xadimlərindən Axund Molla Ələkbər Abbasquluzadə, Axund Molla Hənifə və başqaları var idi. İttihad partiyasının rəhbərlik vəzifəsini isə köhnə Difai partiyasının rəhbərlərindən olan görkəmli din xadimi Şeyxülislam Molla Məhəmməd Pişnamazzadə tuturdu. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dini-siyasi təmayüllü Rusiyada müsəlmanlıq və İttihadi-İslam təşkilatları müştərək siyasi proqram və oxşar hədəflər əsasında birləşərək, əvvəlcə “İttihadi-İslam Rusiyada müsəlmanlıq” partiyası adlandırıldı. Sonra isə sadəcə, “İttihad” partiyası kimi adlandırılmağa başlanmışdır.¹²⁰ Məlum olduğu kimi, Şeyxülislam Molla Məhəmməd Pişnamazzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılan “Məşyaxəti-islamiyyə”nin ilk sədri seçilmişdir.

¹¹⁹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. C. I, s. 357.

¹²⁰ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. C. II, s. 72-73.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyi elan edildikdən sonra, İttihad partiyasının inkişafı üçün yeni imkanlar yarandı. Partiya sədrliyinə həkim Qara bəy Qarabəyovun seçildiyi dövrdə “İttihad”ın inkişafı daha da sürətləndi. Onun səyləri nəticəsində İttihad güclü partiyaya, eyni zamanda, Azərbaycan Parlamentində Müsavat partiyasından sonra ən böyük fraksiyaya çevrilmişdi. Bu dövrdə həm də İttihad partiyasının Azərbaycan və rus dillərində “İttihad” adlı qəzeti çap olunmağa başlanmışdı.

İttihad partiyası siyasi ideologiya kimi İslam universalizmindən çıxış etdiyinə görə, müsəlman xalqı arasında böyük rəğbətlə qarşılanırdı. Partiyaya rəğbət bəsləyənlər arasında müxtəlif müsəlman azlıqları – ləzgilər, talışlar, kürdlər və başqaları mövcud idi. İttihadın özəyi isə əsasən, islamçı ziyalılar, mühafizəkar burjuaziya nümayəndələri və tanınmış din xadimlərindən ibarət idi. 1918-1920-ci illərdə “İttihad” partiyasının əsas fəaliyyət istiqamətləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində həyata keçirdiyi siyasi fəaliyyət idi. Partiya 1920-ci ildə Parlamentdə təmsil olunan millət vəkilləri sayını 11-dən 13-ə çatdırmış, eləcə də bəzi nazirlərin İttihad partiyası mənsublarından seçilməsinə nail olmuşdu.¹²¹

İttihadçılar siyasi fəaliyyətlərinin ilk günlərindən etibarən, Parlamentdə əsas fraksiyanı təşkil edən “Müsavat”a qarşı müxalifət mövqeyi tutdular. İttihad Fətəli xan Xoyskinin

¹²¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. C. II, s. 72-73.

başçılıq etdiyi hökumətə tam etimadsızlıq göstərdi. Bu səbəbdən, ilk Azərbaycan Hökuməti, sadəcə, iki ay davam edə bildi. Beləliklə, İttihad partiyasının digər islamçı partiyalarla birgə “Müsavat”ın daxili və xarici siyasətinə qarşı kəskin müxalifəti Azərbaycanda hökumət böhranlarının əsasını qoyan amillərdən biri olmuşdur. Buna baxmayaraq, ittihadçılar rus islamçı partiyalarından olan eserlər və kadetlərdən fəqli olaraq, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin tərəfdarı kimi çıxış edir, müstəqil Azərbaycan ideyasını partiyanın əsas məqsədi hesab edirdilər. Rus islamçı partiyalar isə vahid və bölünməz Rusiya ideyasını müdafiə edir, bu fikrin bütün Rusiya müsəlmanlarının mənafeyinə xidmət etdiyini irəli sürürdülər.

İttihad partiyasının sədri Qarabəyli tərəfindən Parlamentdə verilən bəyanatda “hakimiyyətin qeyri-şərtsiz millətə məxsus olması” ideyasının reallaşdırılması müsəlmanların azadlıq uğrunda mübarizəsinin əsas məqsədi kimi qiymətləndirildi. Bu ideyanın milli və müstəqil dövlət çərçivəsində gerçəkləşməsinin İttihad partiyası tərəfindən yüksək qiymətləndirildiyi və hakimiyyətin Azərbaycan xalqı tərəfindən tam əldə edilməsi üçün bütün səylərin göstəriləcəyi bildirilirdi. Eyni zamanda, Bəyanatda Azərbaycanda mövcud olan bütün xalqların sülh və bərabərlik şəraitində yaşamaları üçün lazımi şərtlərin yaradılması tələbləri irəli sürülürdü. Fəhlə sinfinin hüquqları mövzusunda ittihadçılar menşeviklərin proqramını dəstəkləyirdilər. Menşeviklərlə bir çox mövzuda eyni fikri bölüşən İttihad partiyası sonrakı dövrlərdə bolşevik-sosialist partiyalarla birgə hərə-

kət edərək, hökuməti çətin vəziyyətdə qoymuşdu.¹²² “İttihad”ın proqramında yer alan digər mühüm məsələ torpaq sahələri ilə bağlı tələb edilən islahatlar idi. İttihadçılar hesab edirdilər ki, torpaqlar pulsuz olaraq kəndlilərə verilməlidir.

İttihad partiyasında çox sayda mütərəqqi dünyagörüşlü ruhanilər və ziyalılardan olması bu partiyanın təhsil və maarif məsələlərinə də önəm verməsinə səbəb olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, partiyanın qurucuları arasında tanınmış maarif xadimləri, məsələn, Sultanməcid Qənizadə kimi şəxsiyyətlər mövcud idi. İttihad partiyası ümumi və icbari ibtidai məktəblərin açılmasını tələb edirdi. Təhsillə bağlı digər mühüm tələb isə Azərbaycan ziyalılarının əsas hədəfini təşkil edən təhsilin milliləşdirilməsi prosesinin sürətləndirilməsi idi.¹²³ “İttihad”ın təhsil sahəsində səsləndirdiyi tələblər, əsasən, Azərbaycan maarifçilərinin ümumi qayğılarını əks etdirirdi və bu mövzuda “İttihad”la Müsavat partiyası arasında ciddi fikir ayrılığı mövcud deyildi.

İttihad partiyası hökumət böhranlarının çoxaldığı dövrlərdə sosializmə rəğbət göstərdiyini gizlətməmişdir. “İttihad” qəzetində sosializm ilə əlaqədar yazılırdı ki, “bolşevizm” bütün insanlığı, o cümlədən, müsəlmanları müstəmləkəçilikdən, Avropa kapitalizmi və imperializmdən xilas etmək uğrunda mübarizə apardığı üçün İttihad partiyası tərəfindən müdafiə edilir. “İttihad” qəzetində İslamın, sadəcə, dini mövzularda deyil, həmçinin müsəlmanların

¹²² Swietochowski T. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliye Rus Azərbaycanı 1905-1920. s. 212.

¹²³ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. C. V, s. 290.

ictimai-siyasi həyatının mərkəzində yer tutduğu ifadə edilir, İslamın sosializmlə uzlaşdırılmasının mümkünlüyünü müzakirə edən məqalələr nəşr edilirdi.¹²⁴ Bu təmayül, sadəcə, ideoloji müzakirələrdən ibarət olsa da, yeni yaranmış dövlətin milli təhlükəziliyi və müstəqilliyi üçün ciddi təhlükə yaradırdı. Geniş müsəlman kütləsini və çox sayda ziyalıları tərəfinə çəkən ittihadçılar bir tərəfdən, hökumətin daxili və xarici siyasətinə kəskin müxalifətdə duraraq koalisiya yaratmağa qarşı çıxır, digər tərəfdən, Leninin başçılıq etdiyi bolşevik Rusiyası ilə yaxın münasibət qurmağın tərəfdarı kimi çıxış edirdilər.

1920-ci ildə Anadoluda Mustafa Kamalın müttəfiqlərə qarşı apardığı müharibəyə dəstək vermək məqsədi ilə bolşevik Rusiyasının göndərdiyi XI “Qırmızı Ordu”nun Azərbaycandan keçib-gətməsi məsələsinə Milli Hökumət qətiyyətlə etiraz etmişdi. Bu, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi üçün ciddi təhlükə törədirdi. İttihadçılar və digər Rusiya müsəlman partiyaları bolşeviklərin Azərbaycana gəlməsini tələb etməyə başlamışdılar.¹²⁵

XI “Qırmızı Ordu” Azərbaycana işğalçılıq yürüşünə başladıqda, Parlamentin fəvqəladə iclası keçirilmişdir. Milli partiyalar arasındakı fikir ayrılıqları səbəbindən Azərbaycanın sərhəd bölgələrinin müdafiəsi məsələsində Parlament hər hansı bir qərar qəbul edə bilməmişdir. Məlum olduğu kimi, 1920-ci il aprelin 27-nə keçən gecə XI “Qırmızı Ordu”

¹²⁴ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. C. V, s. 414.

¹²⁵ Swietochowski T. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliye Rus Azerbaycanı 1905-1920. s. 212-213.

qüvvələri heç bir xəbərdarlıq etmədən və beynəlxalq hüquq normalanının kobudcasına pozaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhədini keçdilər, Yalama və Sarvan döyüşlərindən sonra ölkədəki mövcud mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdən istifadə edərək, qısa müddət ərzində ölkəni işğal etdilər. Beləliklə, 28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti quruldu və ölkədə hakimiyyət Müvəqqəti İnqilab Komitəsinə verildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün müsəlman Şərqi qində qurulan ilk parlamentli demokratik respublika kimi adını tarixə yazdırmışdır. Xalq Cümhuriyyəti qadın və kişilərə bərabər seçki hüququ vermək, bütün siyasi partiyaların və Azərbaycanda yaşayan bütün azlıqların parlamentdə bərabər təmsil olunmasını təmin etmək və başqa mühüm qərarlara imza atmışdır. Şübhə yoxdur ki, bu nailiyyətlər Azərbaycan maarifçiləri, ziyalıları və milli burjuaziyanın birgə səyləri nəticəsində meydana gəlmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sadəcə 23 ay davam etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan dövlətçiliyinin əsasının qoyulması, eyni zamanda, Azərbaycan xalqının milli kimliyinin formalaşmasının mühüm mərhələsini təşkil etmişdir. 1991-ci ildə Sovet İttifaqının süqutu nəticəsində dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikası, məhz 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi və davamçısıdır.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

SOVET DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİ

1. Azərbaycanı Sovet hakimiyyətinin qurulması və din siyasəti

1920-ci ildə Azərbaycanın Bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edildiyi tarixdən etibarən Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri və cəmiyyətdə dini təsisatların yeri və rolu ilə bağlı köklü dəyişiklərin meydana gəldiyi yeni dövr başladı.

Ümumilikdə Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasının erkən dövrləri, xüsusilə də II Dünya müharibəsinə qədər Azərbaycan xalqının görkəmli maarifçilərinin, siyasi xadimlərin, ruhanilərin toplu sürgün və repressiyalara məruz qaldığı, eyni zamanda, dini və mədəni təsisatların dağıldığı çox ağır və fəlakətlərlə dolu bir dövr kimi tarixə düşmüşdür. Təxminən 70 il davam edən bu dövrü üç hissəyə bölmək mümkündür. Birinci dövr Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasından başlayaraq II Dünya müharibəsi illərinə (1920-1941) qədər davam edir. Dövlətin dinə münasibətinin və din siyasətinin əsasında marksist sekulyarizmin durduğu bu dövrdə Azərbaycanda dini təsisatların və müsəlman ziyalıların tam aradan qaldırılması qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Sovet hakimiyyəti bu dövrdə Azərbaycan cəmiyyətində din institutunun tam məhv edilməsi siyasəti yürütmüşdür. Sovet İttifaqının din siyasətinin ikinci

dövrü 1941-1985-ci illəri əhatə edir. Bu dövrdə dini təsisatlar bir tərəfdən ciddi təzyiqlərə və təqiblərə məruz qalmış, digər tərəfdən isə dindən xüsusi məqsədlərlə vasitə kimi istifadə edilmişdir. Belə ki, Sovet İttifaqının xarici siyasətində müsəlman ölkələrlə yaxın münasibətlər yaratmaq məqsədi ilə xüsusi dini qurumlar təsis edilmiş və eyni zamanda bu qurumlar vasitəsi ilə cəmiyyətdə dini sferaya təsir göstərməyə və nəzarət etməyə çalışılmışdır. Sovet İttifaqının sonlarına yaxın – 1985-1991-ci illəri əhatə edən üçüncü dövrdə isə ümumilikdə dinə münasibətdə müsbət addımlar atılmışdır. Təbii ki, bu addımlar iqtisadi və siyasi böhranlar səbəbi ilə dövlətin dağılmağa üz tutmasının qarşısını almaq və köklü islahatlarla sistemin yenidən qurulması məqsədini güdürdü. Bu çərçivədə iqtisadiyyatın özəlləşdirilməsi ilə yanaşı, fundamental insan hüquq və azadlıqları, eləcə də dini etiqad azadlığı məsələləri də gündəmə gəlmişdi. Nəticədə, 1985-ci illərdən sonra Azərbaycanda bir çox tarixi məscidlər açılmış və dini maariflənmə və mətbuatla bağlı bəzi müsbət addımlar atılmışdır. Məlum olduğu kimi, bütün bu təşəbbüslər Sovet İttifaqının süqutunun qarşısını almaq üçün kifayət etməmişdir.

2. II Dünya müharibəsinə qədər davam edən ateizm siyasəti

V.İ.Leninin başçılığında qurulan Bolşevik hökuməti “marksizm ideologiyasını” mənimsəmiş və bunu cəmiyyətin bütün sferalarına tətbiq etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Məlum olduğu kimi, marksizmə görə dinin

meydana gəlməsi və onun mahiyyəti tarixi şəraitlə, yəni iqtisadi, siyasi və sosial institutlarla əlaqələndirilir.¹²⁶ K.Marks dini “xalqın tiryəki” kimi xarakterizə edirdi. O, hesab edirdi ki, din ictimai həyatda insanı passiv hala gətirməkdə, digər dünyada xoşbəxtlik vəd edərək, cəmiyyətdə baş verən ədalətsizliklərlə mübarizə aparmaqdan insanları çəkəndirməkdədir. Buna görə də K.Marks dinin cəmiyyət üçün zərərli olduğunu düşünürdü. O, ənənəvi dinlərin hər zaman davam etməyəcəyi, gec-tez cəmiyyətin dinlərdən azad olacağına inanırdı.¹²⁷ Bununla belə, K.Marks hesab edirdi ki, dinin aradan qalxması zorakı tədbirlərlə deyil, sosialist cəmiyyətin inkişafı nəticəsində baş verməlidir. Bunun üçün də ateist təhsil sisteminin vacibliyi xüsusilə vurğulanırdı.¹²⁸

Marksizmi dövlət ideologiyası kimi mənimsəyən bolşeviklərin dinə qarşı həyata keçirdikləri siyasəti “sovet cəmiyyətində dinin tam aradan qaldırılması” olaraq xarakterizə etmək mümkündür. Bu siyasət və ehtiva etdiyi ünsürlər dini qurumların ləğv edilərək dünyəvi dövlət qurmağı, bu məqsədə çatmaq üçün dövlət səviyyəsində ateist təbliğatlar həyata keçirməyi nəzərdə tuturdu.

Beləliklə, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasının ilk illərindən etibarən, dinin ictimai rolunu məhdudlaşdıran qanunlar qəbul edilmişdir. Bu çərçivədə, 5 may 1920-ci il tarixdə bütün vəqf əraziləri müsadirə edilmiş, 10

¹²⁶ Məmmədov M., Mahmudov P., Cəlilov M. Cəmiyyət, din və ateizm. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1985, s. 7.

¹²⁷ Giddens A. Sosyoloji. Ankara: Ayraç Yayınevi, 2000, s. 470.

¹²⁸ Məmmədov M., Mahmudov P., Cəlilov M. Cəmiyyət, din və ateizm. s. 11.

mayda qəbul edilən digər bir qanun ilə din təhsili və ictimai dini mərasimlər qadağan olunmuşdur. Tarixi mənbələrə görə, 1920-ci ildən əvvəl Azərbaycanda 786 məktəb və mədrəsə fəaliyyət göstərməkdə idi. Dini fəaliyyəti məhdudlaşdıran siyasətin həyata keçirilməsindən sonra, Azərbaycanda din təhsili verən heç bir məktəb və mədrəsə qalmamışdır.¹²⁹

Sovet Azərbaycanında İslam dininin sistemli məhvi istiqamətində yürüdülmən siyasət 1928-ci ildən etibarən, daha da intensivləşməyə başlamışdır. 1928-1940-cı illərdə din əleyhinə həyata keçirilən siyasət və aparılan kampaniyalar dini təsisatların və dindar insanların tamamilə yox edilməsinə yönəlmişdi. Bu dövrdə Sovet hökuməti tərəfindən Azərbaycanda həyata keçirilən din siyasəti, 1924-1950-ci illərdə Türkiyə Cümhuriyyətinin modernləşdirici sekulyarizm siyasəti ilə oxşarlıq daşdığı qeyd etmək olar. Belə ki, Türkiyə Cümhuriyyətinin siyasi elitası bu dövrdə islami təsisatları və dini dünyagörüşünü modernləşmənin qarşısında duran əsas maneə kimi nəzərdən keçirməkdə, beləliklə, dini etiqad azadlıqlarını məhdudlaşdıran sekulyarizm modelini təsis etməyə səy göstərirdilər.¹³⁰ Sovet Azərbaycanında da buna bənzər olaraq, dövlətin din əleyhinə həyata keçirdiyi siyasət dinin təsisat yönünü və ictimai rolunu tam sıradan çıxarmışdı.

¹²⁹ Hasanov B. "Osmanlı-İran İlişkileri, Rus İsgali ve Sovyet Politikaları Çerçevesinde Azerbaycan`da Din" Azerbaycan`da Din ve Kimlik. İstanbul: Küre Yayınları, 2014, s. 111.

¹³⁰ Kara İ. Cumhuriyet Türkiyesinde Bir Mesele Olarak İslam. İstanbul: Dergah Yayınları, 2008, s. 24; Mardin Ş. "19. ve 20. Yüzyıllarda Osmanlı`da ve Türkiye`de İslam" Türkiye, İslam ve Sekülerizm. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2011, s. 69.

1923-cü ilin avqust ayında "Mübariz Allahsızlar İttifaqı"nın gələcək sədri və din əleyhinə aparılan təbliğat işlərinin fəal üzvlərindən olan Y.Yaroslavski dinə qarşı mübarizədə daha ehtiyatlı strategiyalar təklif etmişdir. 1924-cü ildə dinə qarşı açıq təbliğatların aparılması sərbəstliyi verildi. Həmin ildən etibarən, dinə qarşı müxtəlif səviyyələrdə hücumlara başlanmışdır.¹³¹ Sovet hakimiyyətinin Azərbaycanda dini aradan qaldırma planlarının üç mərhələdə reallaşdırılması nəzərdə tutulurdu. Birinci mərhələdə din dövlətdən və təhsildən ayrılmış, ikinci mərhələdə qanunvericilikdə bütün dini təsisatların hüquqi statusu, o cümlədən şəriət məhkəmələri ləğv edilmiş, üçüncü mərhələdə isə dinə aid olan bütün fərdi və ictimai təsisatların kütləvi məhv edilməsinə cəhd edilmişdir. Üçüncü mərhələdə isə cəmiyyətdə dindarlığın kəskin azaldığı və cəmiyyətin tam sekulyarlaşması prosesinin baş verdiyi iddia edilmişdir.¹³²

1920-ci ildən etibarən, məscidlərin bağlanması səfərbərliyi II Dünya müharibəsində Sovet İttifaqının müharibədə məğlub olma təhlükəsi ilə üzləşdiyi tarixədək davam etdi. Bütün dini təsisatların aradan qaldırılması məqsədilə həyata keçirilən siyasət çərçivəsində 1928-ci ildə bütün şəriət məhkəmələri, vəqflər və dini tədris ocaqları ləğv edilmiş, 1913-cü ildə iyirmi dörd mindən çox olan məscidlərin sayı üç yüzədək azaldılmışdı. Qalan dini məbədlər

¹³¹ Quelquejay C.L. Azərbaycan'da İslamiyyətin Durumu. Ankara: Ortadoğu Teknik Universitesi Yay., 1986, s. 9.

¹³² Taştan A. "Azərbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişim, Din ve Dinsel Canlanma". s. 18.

lər isə müəyyən dövlət strukturları vasitəsilə nəzarət altına alınmışdır.¹³³

1941-ci ildə bütün Sovet İttifaqında məscidlərin 75%-i bağlanaraq, klub, kolxoz binası, mədəniyyət evləri, kitabxana və s. ictimai quruma çevrilmiş, məscidlərin bir hissəsi isə sökülüb inşaat materialı kimi istifadə edilmişdir.¹³⁴

Kommunist rejim, digər tərəfdən, dindar ziyalıları və din xadimlərini təqib etməyə başlamışdır. Dini fəaliyyətlə bağlı 1929-cu qəbul edilən qanuna əsasən, din xadimlərinin fəaliyyətinə ciddi məhdudiyətlər qoyulmuşdu. Həmin qanuna görə, din xadimlərinin və dini təsisatların ibadət məkanları xaricində bütün fəaliyyəti qadağan edilmiş, ümumilikdə, dini qurumların ictimai sferada bütün fəaliyyəti qanundankənar elan edilmişdi. Sonrakı mərhələdə din əleyhinə aparılan siyasət bilavasitə fərdləri hədəf seçmiş, beləcə, din xadimləri və ziyalılar kütləvi sürgün və repressiyalara məruz qalmışlar.

Məlum olduğu kimi, azərbaycanlı ziyalıların, din xadimlərinin və tanınmış maarifçilərin kütləvi repressiyaya məruz qaldıqları 1937-ci ildə minlərlə azərbaycanlı ziyalı müxtəlif bəhanələrlə həbs edilmiş, onların çoxu məhv edil-

¹³³ Benningsen A. "Sovyetlər Birliyi'nde İslami Uyanış və Bazı Gelişmeler". Çöküş Öncəsi Sovyetlər Birliyi'nde İslamiyyət ve Müslümanlar. Ankara: TDV Yayınları, 1997, s. 52; Benningsen A., Quelquejay C.L. Step'de Ezan Sesleri. s. 201-202.

¹³⁴ Sezgin A. "Eski Sovyetler Birliyi'nde ve Azerbaycan'da Dini Hayat". I. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1995, s. 30.

miş, bir qismi isə sürgünə göndərilmişdi.¹³⁵ Bəzi statistik məlumatlara görə, bu illərdə Azərbaycanda 120 mindən çox azərbaycanlı repressiyaya məruz qalmışdır. Həmin dövrdə əhalisi 3,2 milyon olan Azərbaycan üçün bu rəqəm olduqca yüksək idi.¹³⁶ Digər tərəfdən, repressiya qurbanlarının əksəriyyətini ziyalılar və din xadimləri təşkil etməsi Azərbaycan xalqının milli kimliyinə və tarixi yaddaşına vurulan ağır zərbə olmuşdur.

Dövlət təşkilatları tərəfindən bir çox İslam ayinlərinin qadağan edilməsi xalq arasında “paralel İslam”ın* meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bunu xalq İslamı kimi də xarakterizə etmək mümkündür. Xalq İslamı müxtəlif dini bayramların qeyd edilməsi, müqəddəs məkanların ziyarəti, yas mərasimləri və milli adət-ənənələrdə özünü göstərirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, İslamın Azərbaycanda varlığını qorumasında xalq İslamının mühüm rolu olmuşdur. Kommunist partiyası hakimiyyəti cəmiyyəti dindən təcrid etmə siyasətinə böyük şəhərlərdə müəyyən qədər müvəffəq olsa da, kəndlərdə buna nail ola bilməmişdir. Xalq İslamı Azər-

¹³⁵ Hasanov B. “Osmanlı-İran İlişkileri, Rus İsgali ve Sovyet Politikaları Çərçevesində Azərbaycan`da Din”. s. 110-111.

¹³⁶ Yunusov A. Azərbaycanda İslam. Bakı: Sülh və Demokratiya İnstitutu Nəşriyyatı, 2004, s. 141.

* “Rəsmi İslam” və “paralel İslam” terminlərini, ilk dəfə, Sovet İttifaqında yaşayan müsəlmanların fəaliyyətini araşdıran tanınmış tədqiqatçı Aleksandr Benningşen tərəfindən istifadə edilmişdir. Bu mənada, rəsmi İslam dedikdə, dövlətin nəzarəti altında olan dini idarələrin təmsil etdiyi təşkilatlanmış din nəzərdə tutulur. Paralel İslam isə dövlətin nəzarəti altında olmayan, adət-ənənələrdə və mərasimlərdə təmsil olunan xalq dindarlığı kimi başa düşülür.

baycanın mərkəzdən uzaq regionlarında və kəndlərdə canlılığını hər zaman qorumuşdur.

Azərbaycanda İslamın milli kimlik olaraq başa düşülməsinin əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, Azərbaycanda tarixən azərbaycanlı olmaqla müsəlmanlıq hər zaman yaxın assosiasiya edilmişdir. Azərbaycanda İslam dini, sadəcə, etiqad və ayin məsələsi deyil, eyni zamanda, bir dünyagörüşü, həyat tərzı və xalqa mənsubiyyət kimi başa düşülmüşdür.¹³⁷ Belə olan təqdirdə, dini etiqad və ayinlərin qadağan edilməsi insanları dindən uzaqlaşdırmamış və İslam dini azərbaycanlıların mənsubiyyət duyğusunun təmin edilməsi, mənəvi həyatın mənalandırılması funksiyalarını yerinə yetirməyə davam etmişdir.

3. Dinin instrumentallaşdırılması siyasəti (1941-1985)

Sovet rejimi dinə münasibətinə dair siyasətini II Dünya müharibəsi illərində dəyişdirmək məcburiyyətində qalmışdır. Bunun əsas səbəbi Sovet İttifaqının faşist Almaniyası ilə müharibədə məğlub olmaq təhlükəsi idi.

Məlum olduğu kimi, faşist qüvvələri 1941-ci ildə Sovet İttifaqı ərazilərinin bir qismini işğal etmiş və Moskvaya yaxınlaşmışdı. Faşistlər sovet müsəlmanlarını öz tərəfinə çəkmək və Almaniyaya qarşı vuruşmaqdan yayındırmaq məqsədilə aparılan təbliğat kampaniyalarında din (İslam) amilindən istifadə etməyə cəhd göstərirdilər. Buna cavab

¹³⁷ Sülün M. Türk Toplumunun Kuran Kültürü. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015, s. 18-19.

olaraq, sovet hakimiyyəti ümumilikdə dinə, xüsusilə də İslama qarşı dövlət siyasətində bəzi dəyişikliklər etməyə məcbur qalmışdır. Qeyd edilən dəyişikliklər çərçivəsində ibadət yerlərinin bağlanması və dini etiqada görə insanların təqib edilməsi dayandırılmışdı. Eyni zamanda, müəyyən dini idarələr təsis edilərək, dini fəaliyyətə fərqli formatda nəzarət edilməyə qərar verilmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, dini idarələrin təsis edilməsi vətəndaşların din və etiqad azadlıqlarının təmin edilməsindən daha çox, dövlətin maraqlarına və ya dövlətin dinə daha effektiv nəzarətinə xidmət edirdi.

Sovet İttifaqının dinə münasibətinin dəyişməsinin nəticəsi olaraq, 1943-cü ildə Sovet İttifaqı Kommunist partiyasının qərarı ilə Bakıda Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi təsis edildi. Ruhani idarənin sədri şeyxülislam şiə məzhəbinə mənsub idi, səlahiyyətinə, həmçinin Sovet İttifaqının bütün şiə dini icmaları daxil edilmişdi. İdarənin sədr müavini sünni məzhəbindən seçilirdi, onun səlahiyyət dairəsi Sovet İttifaqı dövründə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanda mövcud olan bütün sünni dini icmaları əhatə edirdi.¹³⁸

Ümumilikdə, II Dünya müharibəsindən sonra Sovet İttifaqında 4 müsəlman ruhani idarəsi yaradılmışdı. Bunlar – Orta Asiya və Qasaxıstan Müsəlmanları Ruhani İdarəsi (Daşkənd), Şimali Qafqaz və Dağıstan Müsəlmanları Ruhani İdarəsi (Mahaçqala), SSRİ-nin Avropa hissəsi və

¹³⁸ Benningesen A., Quelquejay C.L. Step'de Ezan Sesleri. s. 234.

Sibir Müsəlmanları Ruhani İdarəsi (Ufa) və Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi (Bakı) idi.¹³⁹

Sovet dövründə dini idarələr bir tərəfdən, hakimiyyətin təmsilçisi, digər tərəfdən, müsəlman əhalinin dini ehtiyaclarının təmin edilməsi vəzifəsini yerinə yetirirdi. İdarələr arasında Daşkənd müftiliyi səlahiyyət sahəsinə görə daha geniş imkana malik idi. Belə ki, SSRİ-də mövcud olan iki dini təhsil müəssisəsi bu idarənin nəzdində fəaliyyət göstərirdi. SSRİ-nin dini işlərlə bağlı beynəlxalq münasibətlərdə, habelə xarici müsəlman təşkilatları ilə qarşılıqlı münasibətlərdə Daşkənd müftisi mühüm vasitəçi rolunu oynayırdı. Müfti xaricdən gələn müsəlman nümayəndələri qarşılayır, sovet müsəlmanları adı altında onlarla müzakirələr aparırdı.¹⁴⁰ Sovet dövründə fəaliyyət göstərən bu dini qurumlar dövrün ideoloji və hüquqi şərtlərinə uyğun olaraq hakimiyyətə bağlı olmuşdur. Kommunist hakimiyyəti dünya müsəlmanlarınınin rəğbətini qazanmaq üçün dini idarələrin fəaliyyətindən məharətlə istifadə edirdi.¹⁴¹

Rəsmi İslamın təmsilçiləri kimi dini idarələr, əsasən, iki mühüm funksiyanı yerinə yetirmək məqsədi ilə yaradılmışdı: islami ehkam və ayinləri “yüngülləşdirərək”, müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmaq və İslamı Sovet İttifaqının ictimai-siyasi nizamının əsasını təşkil edən sosialist

¹³⁹ İsgəndərov A., Mövlayi A. Şeyxülislamlığın tarixi. Bakı: Elm və Təhsil, 2016, s. 210; Balayev M. İslam və onun ictimai-siyasi həyatta rolu. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991, s. 136.

¹⁴⁰ D'Encausse H.C. Sovyetlerde Müslümanlar. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992, s. 23.

¹⁴¹ Benningsen A. “Sovyetler Birliđi’nde İslami Uyanış ve Bazı Gelişmeler”. s. 56.

ideologiya ilə uzlaşdıraraq, ona sekulyar mahiyyət qazandırmaq.¹⁴² Bu məqsədlə sovet dövründə Ruhani idarənin yaradılmasının ilk illərində həmin qurumun təmsilçilərinin bəzi dini islahatçılıq təşəbbüslərinə rast gəlinmişdir. Digər tərəfdən, İslamın sosializmlə uzlaşdırılması məsələsi yenedən aktuallaşmışdır. Bu dövrdə İslam ilə sosializmin uzlaşdırılmasının məqsədi 1918-1920-ci illər Cümhuriyyət Azərbaycanı ziyalılarının siyasi fikrindəki məqsəddən fərqli idi. Belə ki, Müsavat partiyasının, hümmətçilərin və bəzi islamçı siyasi hərəkatların əsas məqsədi islami kimliyi qoruyub-saxlamaqla modernləşməyə və Qərbin iqtisadi-siyasi təsisatlarını əxz etməyə nail olmaq idi. II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə “Rəsmi İslam”ın sosializmlə uzlaşdırılması təşəbbüsləri isə əsasən, Misir, Suriya, İraq və digər ərəb ölkələrində kapitalizmi rədd edən, İslamla uzlaşan bir sosializm modelinin inkişaf etdirilməsi məqsədini daşıyırdı.

XX əsrin 60-70-ci illərində SSRİ rəhbərliyinin İslama qarşı siyasəti ictimai və siyasi sferanın ziddiyyətini özündə ehtiva edən ikili xarakter daşıyırdı. Bu siyasət ölkə daxilində İslamı sıxışdırmağa yönəlmiş, xarici siyasətdə isə İslam Yaxın Şərqdə sosialist təbliğatı üçün bir vasitəyə çevrilmişdi.¹⁴³ Sovet İttifaqı Kommunist partiyasının Baş katibi N.S. Xruşşovdan sonra tətbiq edilən bu siyasi strategiya rəsmi İslam təmsilçiləri vasitəsilə SSRİ-də dinin tam sərbəst oldu-

¹⁴² Crisostomo R. “Sovyetlər Birliyi’ndeki Müslümanlar”. Çöküş Öncəsi Sovyetlər Birliyi’nde İslamiyyət ve Müslümanlar. Ankara: TDV Yayınları, 1997. s. 25.

¹⁴³ Yunusov A. Azərbaycanca İslam. s. 147.

ğunu elan etməyə, 43 milyon müsəlman əhaliyə malik Sovet İttifaqının İslam dünyası üçün Qərbdən daha yaxın müttəfiq və tərəfdaş olduğunu təqdim etməyə, nəhayət, Səudiyyə Ərəbistanı, İordaniya, Mərakeş və Misir kimi müsəlman və Qərb tərəfdarı olan dövlətlərlə yaxın münasibətlər yaratmağa çalışırdı.¹⁴⁴

Bütün siyasi addımlar və tədbirlərə baxmayaraq, cəmiyyətdə dini şüurun varlığını davam etdirməsi, yaxud yenidən canlanması həm xarici müşahidəçilərin, həm də Sovet rəhbərliyinin qəbul etdiyi bir reallıq olmuşdur. Bu reallığa müxtəlif cür münasibət bəslənirdi; bəzən bununla fəxr edilir, bunun azad bir cəmiyyətin açıq göstəricisi olduğu ifadə edilir, bəzən də əksinə, bu reallıq narahatlıq yaradır, ateist təbliğatın gücləndirilməsi tələbləri səsləndirilir, mətbuat orqanlarının din əleyhinə təbliğatlarını artırmağa çağırılırdı.¹⁴⁵

4. SSRİ Konstitusiyasında dövlət-din münasibətləri

Sovet dövründə qüvvədə olan SSRİ Konstitusiyasının 52-ci maddəsində dini etiqad azadlığını tənzimləyən maddə aşağıdakı kimi idi:

"SSRİ vətəndaşlarının etiqad azadlığı, yəni hər hansı dinə etiqad etmək, dini ayinləri icra etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, ateizm təbliğatını etmək hüququ vardır. Dini etiqadla əlaqədar olaraq ədavət və nifaq çıxarmaq

¹⁴⁴ Benningsen A. "Sovyet Müslümanları və İslam Dünyası". Çöküş Öncəsi Sovyetlər Birliyi'ndə İslamiyyət və Müslümanlar. s. 68; Crisostomo R. "Sovyetlər Birliyi'ndeki Müslümanlar". s. 89.

¹⁴⁵ D'Encausse H.C. Sovyetlerde Müslümanlar. s. 13.

qadağan edilmişdir. SSRİ-də din dövlətdən, təhsil dindən ayrılmışdır".¹⁴⁶

Yuxarıdakı Konstitusiya maddəsinə yaxından nəzər saldıqda, burada dini etiqad azadlığı ilə bağlı bir çox məqamlarda qeyri-müəyyənliklərin mövcud olduğunu görmək mümkündür. Belə ki, bu qanuna görə, sovet hakimiyyəti vətəndaşlara, sadəcə, fərdi olaraq inanma hüququ vermişdir. Bu səbəbdən, vətəndaşların dini həyatlarını fərdi şəkildə davam etdirmələrinə icazə verilmiş, eyni zamanda, dini həyatın tənzimlənməsi və nəzarəti üçün müəyyən rəsmi qurumlar yaradılmışdır.¹⁴⁷ Başqa sözlə, dini etiqadlara fərdi səviyyədə sərbəstlik verilmiş, lakin ictimai, təşkilati, toplu ayin və rituallar cəhətindən isə qadağan edilmişdir. Halbuki dinin fərdi və ictimai yönlərinin bir-birindən ayrılması mümkün deyildir.

Sovet Konstitusiyasında dövlətin dindən, eyni zamanda, dinin təhsildən ayrı olduğu vurğulanmış və bunun əsasında məktəblərdə din təhsili qadağan edilmişdir. Buna baxmayaraq, dini idarələrin nəzdində, sadəcə, din xadimi yetişdirmək məqsədilə xüsusi dini təhsil müəssisələri açılmağa icazə verilmişdir.

Məlum olduğu kimi, sovet dövründə din xadimi hazırlamaq vəzifəsini, əsasən, Buxara şəhərində yerləşən "Mir Ərəb mədrəsəsi" yerinə yetirmişdir. Bəzi müşahidəçilər qeyd edirlər ki, bu dini təhsil müəssisəsində təhsil səviyyəsi

¹⁴⁶ SSRİ Konstitusiyası (Əsas Qanun). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1977, s. 17.

¹⁴⁷ D'Encausse H.C. Sovyetlerde Müslümanlar. s. 23.

o qədər də yüksək olmamışdır. Mədrəsə İslam hüququnu dərinlən bilən qazı və müftilər, yaxud dini ehkamları mükəmməl öyrənmiş din alimi səviyyəsində mütəxəssis yetişdirmə potensialına malik deyildi. Burada, əsasən, Quran qiraətini bacaran, ərəb dilini müəyyən dərəcədə bilən vaizlər, axundlar və müəzzinlər yetişdirilirdi.¹⁴⁸

Dini etiqad azadlığını tənzimləyən SSRİ Konstitusiyasının 52-ci maddəsində dini yaymaq, dini etiqadın sərbəst ifadəsi, toplu şəkildə ayinlərdə iştirak etməklə bağlı hər hansı bir ifadəyə rast gəlinmir. Yuxarıda bəhs olunduğu kimi, dini təhsil vermək hüququ, sadəcə, bəzi təhsil müəssisələrinə verilirdi. Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, Sovet Konstitusiyası din əleyhinə açıq təbliğat aparmaq hüququnu hər bir vətəndaşa verirdi. Deyilənlərdən aydın olur ki, II Dünya müharibəsindən sonra, sovet hakimiyyətinin din siyasətinin əsas məqsədini zorakı yollarla deyil, ateizmin kütləvi təbliğatı vasitəsi ilə dini təcridən aradan qaldırmaq təşkil edirdi.

5. Yenidənqurma prosesində dini islahatlar (1985-1991)

Sovet İttifaqı Kommunist partiyasının ateist din siyasəti dini təsisatları, demək olar ki, tam sıradan çıxarmışdı. Qeyd edildiyi kimi, XX əsrin ilk rübündə bütün Qafqazda 2000-dən çox məscid və ibadət məkanları olduğu halda, 1980-ci illərdə bu say 25 məscid və bir neçə məbəddən ibarət idi.¹⁴⁹ 1985-ci ildən etibarən, sovet ideologiyasında dinə münasi-

¹⁴⁸ Benningsen A., *Quelquejey C.L. Step'de Ezan Sesleri.* s. 236.

¹⁴⁹ Paşazadə A. *Qafqazda İslam.* s. 157.

bətdə dəyişikliklər meydana gəlməyə başlandı. Belə ki, həmin ildə M.S.Qorbaçovun Sov. İKP MK-nin Baş katibi seçilməsindən sonra dövlətin din siyasətində yeni bir dövr başlanmışdır.

Məlum olduğu kimi, Kommunist partiyası bu dövrdə böyük böhran keçirirdi. Dövlətin varlığını qoruyub saxlamaq üçün ciddi islahatlara ehtiyac vardı. Buna görə də M.S.Qorbaçov "yenidənqurma" siyasətini həyata keçirməyə başladı. "Yenidənqurma" siyasəti dövlət-din münasibətlərində də mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu: dini fəaliyyətlər cəmiyyətdə müəyyən çərçivədə sərbəstlik qazandı, yeni məscidlər və mədrəsələr açıldı, din xadimləri də artıq daha sərbəst fəaliyyət göstərməyə başladılar.¹⁵⁰

Sovet dövründə hakimiyyət tərəfindən həyata keçirilən sosioloji monitorinqlər göstərmişdir ki, dini elementlər ictimai həyatın bütün sferalarında deyil, əsasən, gündəlik həyatda və milli adət-ənənələrdə canlılığını qorumuşdur. Fərdi sferaya aid olan gündəlik həyat dövlətin total nəzarətinin xaricində qalması ilə səciyyələnir. Buna görə də iqtisadi, siyasi, yaxud təhsillə bağlı islahatların gündəlik həyata təsir göstərməsi uzun müddətin keçməsinə tələb edir. Sovet hakimiyyəti nümayəndələrindən biri olan M.İ.Kalinin bu faktı aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: "Gündəlik həyatda dəyişikliklərin meydana gəlməsi, hər yerdə olduğu kimi, çətin başa gəlir. Bu günlərdə siyasi və iqtisadi münasibətlər böyük ölçüdə müasirləşmişdir. Gündəlik həyatda keçmiş

¹⁵⁰ Yunusov A. Azərbaycanca İslam. s. 169.

dövrərin qalıqları isə hələ də mövcudluğunu qoruyur".¹⁵¹ Aydın ki, M.İ.Kalinin gündəlik həyatda keçmişin qalıqları ilə bağlı qayğılarını ifadə etdikdə, dini inancları və mərasimləri nəzərdə tuturdu. O, sovet ictimaiyyətində dini inam və mərasimlərin iqtisadi və siyasi sferadan tam təcrid edildiyini vurğulasa da, xüsusilə ailə-məişət, milli adət-ənənələr və gündəlik həyatın digər sahələrində özünü göstərdiyini etiraf etmişdir.

SSRİ-də müsəlmanların yaşadığı bölgələrdə mənəvi həyata dair məlumatlarda dini ayin və mərasimlərdə iştirak etmə dərəcəsinin çox aşağı olduğu və bunların da əsasən, yaşlı nəsillərdən ibarət olduğu bildirilirdi. Şübhə yoxdur ki, belə məlumatlar sovet ideologiyasının yayılmasına xidmət edən təbliğat xarakteri daşıyırdı. Digər tərəfdən, müşahidələr bunun əksini göstərirdi. Sovet dövründə aparılan empirik tədqiqatlar müsəlman əhəlinin öz inanclarına bağlı olduğunu təsdiqləyirdi.¹⁵² Bu mənada, Azərbaycanın müstəqilliyini əldə etdiyi ilk illərdə aparılan sosioloji araşdırmalarda cəmiyyətin çox az bir qisminin (3%) özünü ateist hesab etdiyi aşkarlanmışdır.¹⁵³ Bu da onu göstərir ki, sovet dövründə cəmiyyətin tam dünyəviləşməsi prosesi baş verməmiş, sadəcə, dini biliyin və ayinlərin yerinə yetirilməsində müəyyən azalma meydana gəlmişdir.

¹⁵¹ Xəlilova F. Adət və ənənələr (Sosialist ailə-məişət adət və ənənələri). Bakı: Gənlik, 1986, s. 32.

¹⁵² D'Encausse H.C. Sovyetlerde Müslümanlar. s. 19-20.

¹⁵³ Faradov T. "Religiosity in Post-Soviet Azerbaijan A Sociological Survey". ISIM Newsletter 8/2001, www.isim.nl, s. 27.

Nəticə olaraq, sovet dövründə din əleyhinə təbliğat və dindarlara göstərilən təzyiqlərə baxmayaraq, dini etiqad, mərasimlər və simvolların Azərbaycan mədəniyyətində, adət-ənənələrində əhəmiyyətli dərəcədə yerini qorumuşdur. Əsasən, mərasim və ayinlərlə bağlı olan dindarlıq, eyni zamanda, Azərbaycanda dini və milli kimliyin qorunmasında mühüm rol oynamışdır.¹⁵⁴ Sovet dövlətinin rəsmi siyasəti İslamın və hər hansı dinin iqtisadi və siyasi həyata, dövlət təşkilatlarının fəaliyyətinə təsir göstərmək imkanını məhdudlaşdırmışdı. Buna görə də sovet dövründə dinin sosial həyatın bütün sahələrinə sirayət edən bir faktor olduğunu iddia etmək də doğru olmazdı. Qeyd edilməlidir ki, dinin sosial həyatdan tamamilə təcrid edildiyini, dindarların ümumi əhalinin 20% faizini təşkil etdiyi iddiaları da həqiqətə uyğun deyildir.¹⁵⁵

6. Müstəqilliyə gedən yolda dinin rolu

1985-ci ildə Sov. İKP MK-nin Baş katibi seçilən M.S.Qorbaçov tərəfindən *yenidənqurma* və *aşkarlıq* siyasətinin elan edilməsindən sonra, Sovet İttifaqında siyasi və iqtisadi böhranlar daha da dərinləşmiş, dövlət dağılmağa üz tutmuşdur. Bu dövrdən etibarən, digər sovet respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycanda da müstəqillik uğrunda mübarizə prosesi başlamışdır.

¹⁵⁴ Taştan A. "Azərbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişim, Din ve Dinsel Canlanma". s. 25

¹⁵⁵ Paşazadə A. Qafqazda İslam. s. 152-153

Məlum olduğu kimi, 1991-ci ildə Sovet İttifaqının süqut etməsi nəticəsində Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini əldə etdi. 18 oktyabr 1991-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktını qəbul etmiş, Konstitusiya Aktı həmin ilin 30 dekabrında ümumxalq referendumunda təsdiqini tapmışdır.

Azərbaycanın müstəqilliyini əldə etmə prosesində dini təsisat kimi QMI mühüm rol oynamışdır. Belə ki, Azərbaycanda rəsmi İslamı təmsil edən Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi 1990-cı il 20 Yanvar faciəsindən sonra, ilk dəfə Moskvaya qarşı öz mövqeyini nümayiş etdirmişdir. İdarənin sədri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə bir bəyanatla rus əsgərlərinin Bakıda törətdiyi qırğın kəskin tənqid etdi. Bu tarix Azərbaycanda rəsmi İslamın sovet rəhbərliyinə qarşı münasibətində qırılma nöqtəsini təşkil edir. Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra, din-cəmiyyət münasibətlərində mühüm yeniliklər baş verdi. Qeyd edilməlidir ki, artıq ateizm təbliğatı aparmaq, əvvəllər din təbliğatı kimi çətin bir məsələyə çevrildi.¹⁵⁶

Müstəqillikdən sonra "Dini etiqad azaldığı haqqındakı qanun"un (1992) qəbul edilməsi din sahəsində canlanmaya səbəb oldu. Bu Qanuna görə, hər bir Azərbaycan vətəndaşına hər hansı bir dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə inanma hüququ verildiyi kimi, dini inancı ilə bağlı fikirlərini ifadə etmə və yayma hüququ da verilirdi.¹⁵⁷ Bu da öz növbəsində, dini canlanmanın mühüm amillərindən biri olmuşdur.

¹⁵⁶ Абасов А. Ислам в современном Азербайджане: Образы и реалии. s. 293

¹⁵⁷ Bax: Dini etiqad azaldığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Maddə 1. <http://www.e-qanun.az/framework/7649> (06.07.2018).

Qısa bir müddətdən sonra dini qurumlar tərəfindən qeydiyyatata alınan məscidlərin sayı 230-a çatdı. Doqquz yüzdən çox məscid isə qeyri-rəsmi olaraq fəaliyyət göstərirdi. Bəzi yerlərdə böyük məscidlərin tərkibində dini tədris ocaqları olan mədrəsələr də açılmışdı. Bununla yanaşı, QMİ-nin nəzdində ali dini təhsil verən Bakı İslam Universiteti yaradıldı.¹⁵⁸

Azərbaycanda xalq müstəqillik əldə etdikdən sonra, sürətlə öz milli və dini kimliyinə geri dönməyə başladı. Xüsusilə gənc nəsil dinə daha çox maraq göstərirdi. Müstəqilliyin erkən dövründə gənc nəsil milli və mənəvi dəyərlərə geri dönməyə daha çox ehtiyac hiss edirdi. Buna görə də yeni qurulan dini təşkilatlara da daha çox gənclərin rəhbərlik etdiyi müşahidə edilirdi.¹⁵⁹ Təbii ki, bu dövrdə dinə heç bir maraq göstərməyən kütlələr də mövcud idi. Sovet rejiminin din əleyhinə təbliğatları az da olsa, bəzi ziyalı dairələri təsiri altına almışdı.¹⁶⁰ 1990-cı illərdə Azərbaycanda dini həyat sahəsində aparılan bir araşdırmaya görə, respondentlərin 87-92%-i özünü müsəlman hesab etmişdir. Bunların, sadəcə, 3-4%-i bütün dini vəzifələri yerinə yetirdiyini söyləmiş; 3% isə ateist olduğunu ifadə etmişdir.¹⁶¹

Müstəqillikdən sonra Azərbaycanda din sovet ideologiyasının aradan qalxması nəticəsində cəmiyyətdə meydana

¹⁵⁸ Абасов А. Ислам в современном Азербайджане: Образы и реалии. s. 296.

¹⁵⁹ Yunusov A. Azərbaycan İslamı. s. 253, 266.

¹⁶⁰ Albayrak H. "Azərbaycan'da Din".s. 143.

¹⁶¹ Мотика Р. Исламские сети в Азербайджане 90-х годов. Сборник "Азербайджан и Россия: общества и государства". Москва, 2001. s. 314.

gələn ideoloji boşluğu dolduran bir mexanizm funksiyasını yerinə yetirirdi. Eyni zamanda, din insanlar üçün mənsubiyət duyğusunu gücləndirən dünyagörüşü rolu oynayırdı.¹⁶² Bu mənada, xalqın öz dininə dönüşü, İslamın ictimai həyatın müxtəlif sahələrində yenidən canlanması diqqətçəkici bir məqam olmaqla yanaşı, heç də gözlənilməz bir hadisə deyildi.

Müstəqilliyə gedən yolda postsovet məkanında yerləşən digər müsəlman ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da İslam həm dünyagörüşü, həm də milli kimlik məsələsi kimi başa düşülürdü.¹⁶³

Qeyd edilməlidir ki, Sovet İttifaqından sonra cəmiyyətdə yaranan ideoloji boşluq, insanların öz milli-mənəvi köklərinə qayıdışı, xüsusilə də Ermənistanın Azərbaycanın 20% ərazisini işğal etməsi problemləri İslamın müstəqil Azərbaycanda yerini müəyyənləşdirən başlıca amilləri təşkil edirdi.¹⁶⁴ Nəticə olaraq, qeyd edilməlidir ki, müstəqilliyə gedən yolda cəmiyyətdə dinə marağın artması və dini həyatda müəyyən qədər canlanmanın yaşandığı aydın nəzərə çarpır. Bu dövrdə dinin sosial dəyişilmə prosesinə ciddi şəkildə təsir etməsini gözləmək də doğru olmazdı.¹⁶⁵ Bununla belə, müstəqillikdən sonra Azərbaycanda cəmiyyətin hər sahəsində olduğu kimi, dini həyat sahəsində də davamlı canlanma və yeniliklərin yaşanması prosesi davam edir.

¹⁶² Taştan A. "Azərbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişim, Din ve Dinsel Canlanma". s. 27.

¹⁶³ Aktaş C. "Azərbaycan'da Kimlik Problemi". Bilgi ve Hikmet. Güz-1994/8, İstanbul: İz Yay., 1994, s. 172.

¹⁶⁴ Valiyev A. "Azerbaijan: İslam in Post-Soviet Republic". MERIA (Middle East Review of International Affairs), Vol. 9, December 2005, s. 43.

¹⁶⁵ Albayrak H. "Azərbaycan'da Din". s. 136.

ÜÇÜNCÜ HİSSƏ

MÜSTƏQİLLİKDƏN SONRA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DİN VƏ DÖVLƏT MÜNASİBƏTLƏRİ

BİRİNCİ FƏSİL

DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİNİN KONSTITUSİONAL ƏSASLARI

Müstəqillikdən sonra Azərbaycan Respublikasında dövlət-din, siyasət-din münasibətlərini tədqiq etməzdən əvvəl, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında din və dövlət münasibətlərinin hansı əsaslara görə tənzimləndiyini nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu məqsədlə, Konstitusiyada dövlətin dünyəvliyi və dinlərin qanun qarşısında bərabərliyi prinsipləri, dini etiqad azadlığının təmin edilməsi, dini ayinlərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı hüquqlar, dövlətin dini qurumlarla qarşılıqlı münasibətləri, dini qurumların hüquqi statusu, din və təhsil münasibətlərini tənzimləyən qanunların təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

1. Konstitusiyada dünyəvilik prinsipi

Azərbaycan Respublikasında dövlət-din münasibətlərinin hüquqi əsasları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən (Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası), Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunundan və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarından ibarətdir.¹⁶⁶ Dini etiqad azadlığı

¹⁶⁶ Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Maddə 2.

haqqında Qanunda göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının iştirak etdiyi beynəlxalq müqavilələr ilə Dini etiqad azadlığı haqqında Qanun arasında hər hansı bir ziddiyyət meydana gələrsə, beynəlxalq müqavilənin qanunları əsas alınır.¹⁶⁷

Azərbaycan Konstitusiyasında dövlətin dünyəvilii prinsipi açıq ifadə edilmişdir. 1995-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 18-ci maddəsi dövlət-din münasibətlərini aşağıdakı kimi tənzimləyir:

Maddə 18. Din və dövlət

I. Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır. Bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir.

II. İnsan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin (dini cərəyanların) yayılması və təbliği qadağandır.

III. Dövlətin təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır.¹⁶⁸

Dünyəvilik prinsipi Konstitusiyada dövlətin əsas prinsiplərindən biri kimi qəbul edilmişdir. Bu məsələ Konstitusiyanın 7.1-ci maddəsində də öz əksini tapmışdır:

Maddə 7. Azərbaycan dövləti

I. Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır.¹⁶⁹

Konstitusiyada və Dini etiqad azadlığı haqqında Qanunda dünyəvilinin hər hansı bir tərifinə və ya şərhinə rast

¹⁶⁷ Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Maddə 31.

¹⁶⁸ Azərbaycan Respublikası dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən rəsmi sənədlər. Bakı: Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi, 2015, s. 11.

¹⁶⁹ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Maddə 7/1.

gəlinmir. Buna baxmayaraq, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi (DQİDK) və ya digər rəsmi qurumlar dünyəviliyi “dövlətin dindən ayrı olduğu, qanunvericiliyin dini ehkamlara əsaslanmadığı” kimi xarakterizə edirlər.¹⁷⁰

Bununla yanaşı, rəsmi bəyanatlarda, adətən, dövlətin dünyəviliyinin dinə münasibətdə eksklüzivist mövqedən çıxış etmədiyi, əksinə, dövlətin öz vətəndaşlarının milli-mənəvi və dini adət-ənənələrinə qarşı biganə qalmadığı ifadə edilir. Dinin dövlətdən ayrı olduğu qəbul edilməklə yanaşı, dini dəyərlərin Azərbaycan xalqının tarix boyu formalaşan dəyərlər məcmusundan ibarət olduğu xüsusilə vurğulanır. Ulu Öndər Heydər Əliyev bir çox çıxışlarında İslam dininə sahib çıxmaqla yanaşı, heç bir dinə, yaxud konfessiyaya qarşı ayrı-seçkiliyə yol verilmədiyini dəfələrlə qeyd etmişdir.¹⁷¹ Bir çıxışında isə dövlətin dünyəviliyi prinsipinə belə münasibət bildirmişdir: *“Bizim dövlətimiz dünyəvi dövlətdir. Ancaq biz dindən ayrı deyilik. Din ilə dövlət arasında sıx əməkdaşlıq var...”*¹⁷²

Dövlətin təhsil sisteminin mahiyyətini tənzimləyən Konstitusiyaya maddəsində də dünyəvilik prinsipinin prioritetliyi özünü göstərir. Belə ki, təhsil və din münasibətlərini müəyyənləşdirən Konstitusiyanın 18-ci maddəsinin 3-cü bəndində “dövlətin təhsil sisteminin dünyəvi xarakter daşdığı” aydın ifadə edilmişdir. Buna baxmayaraq, Dini etiqad azadlığı haqqında Qanunda göstərilir ki, dövlətin təhsil

¹⁷⁰ “Cəmiyyət və din”. 15 (201), 2013, s. 1; “Cəmiyyət və din”. 09 (242), 2014, s. 3.

¹⁷¹ Abdulla F.A. Heydər Əliyev və milli mənəvi dəyərlər. Bakı: Qismət, 2007, s. 80.

¹⁷² Abdulla F.A. Heydər Əliyev və milli mənəvi dəyərlər. s. 87.

sisteminin dünyəvi olması dövlətin təhsil müəssisələrinin tədris proqramına dinə dair məlumatlandırma xarakterli mövzuların daxil edilməsinə, yaxud vətəndaşların dini təhsil almalarına mane deyildir.¹⁷³

2. Konstitusiyada dinlərarası bərabərlik prinsipi

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında bütün dinlərin qanun qarşısında bərabərliyi prinsipi öz əksini tapmışdır. Belə ki, Konstitusiyanın 18-ci maddəsində “bütün dini etiqadların qanun qarşısında bərabərliyi” təsbit edilir, 25-ci maddəsində isə vətəndaşların dini mənsubiyyət baxımından hər hansı bir ayrı-seçkiliyə məruz qalmasını qadağan edir.

Maddə 25. Bərabərlik hüququ

I. Hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir.

II. Dövlət, irqindən, etnik mənsubiyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətdən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, etnik, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır.¹⁷⁴

¹⁷³ Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Maddə 6.

¹⁷⁴ Azərbaycan Respublikası dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən rəsmi sənədlər. s. 11.

Həmçinin, 1992-ci ildə qəbul edilmiş Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda da dinlərarası bərabərlik məsələsi əksini tapmışdır. Qanunun 5-ci maddəsində dinlərarası bərabərlik prinsipi aşağıda göstərilən tərzdə tənzimlənmişdir:

Bütün dinlər və dini qurumlar qanun qarşısında bərabərdir. Heç bir din (dini cərəyan) və dini qurum barəsində digərlərinə nisbətən hər hansı üstünlük və ya məhdudiyət müəyyən edilə bilməz.¹⁷⁵

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan xalqının 96%-i müsəlmanlardan təşkil olunmasına baxmayaraq, dövlətin bütün dinlərə bərabər münasibət bəsləməsi aydın nəzərə çarpır; məsələn: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti hər il İslam dinində müqəddəs sayılan günlər və bayramlar münasibətilə xalqı təbrik etdiyi kimi, digər dinlərə mənsub olan vətəndaşların da müqəddəs bayramlarını rəsmi şəkildə təbrik edir. Ümumilikdə, ölkədə mövcud olan azlıq dinlərin bütün hüquqları qorunur və fəaliyyətləri üçün hər cür şərait yaradılır.

Dinlərarası bərabərlik prinsipi dövlətin dinə münasibətinin əsas prinsipi hesab edilir. Azərbaycanda dövlətin rəsmi dini yoxdur. Buna baxmayaraq, din ilə bağlı məsələlərdə dövlət vətəndaşların tələblərinə biganə qalmır, müvafiq dövlət qurumları vasitəsilə dini ehtiyac və tələblərə cavab verir. Dövlət dini qurumların sosial xidmətlər, ictimai layihələrlə bağlı fəaliyyətini dəstəkləmək işində də bərabərliyə

¹⁷⁵ Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Maddə 5/3.

xüsusi diqqət yetirir. Belə ki, dini icmaların sosial layihələrinin maliyyə yardımları ilə təmin olunmasında dövlət həm İslam, həm də qeyri-islam dini icmalarına bərabər maliyyə yardımları ayırır.

3. Konstitusiyada dini etiqad və vicdan azadlığı

Bütün dinlər özünəməxsus etiqadlar sisteminə malikdir. Etiqadlar sistemi olmayan din təsəvvür etmək mümkün deyildir. Dini etiqad dinin strukturunun əsas elementi olmaqla yanaşı, həm də müəyyən fəaliyyəti ehtiva edir. Yəni, dinin mahiyyəti, sadəcə, mücərrəd ideya və inamdan ibarət deyil, din, eyni zamanda, müəyyən ayinlər, mərasimlər, yaxud ictimai münasibətlərin tənzimlənməsini nəzərdə tutan qayda-qanunlardan ibarətdir.¹⁷⁶ Odur ki, dini etiqad azadlığını insan hüquqlarının tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirən liberal dövlətlər bu azadlığın həyata keçirilməsini təmin edir, eləcə də hüquqi müstəvidə onun sərhədlərini müəyyənləşdirir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 48-ci maddəsi də məhz dini etiqad və vicdan azadlıqlarını təmin edir. Bu maddəyə görə, hər bir Azərbaycan vətəndaşı istədiyi dinə inana, dini etiqadını təbliğ edə və ya heç bir dinə etiqad etməyə bilər. Həmin maddələr Konstitusiyada aşağıdakı kimi öz əksini tapmışdır:

Maddə 48. Vicdan azadlığı

¹⁷⁶ Arslantürk Z., Amman T. Sosyoloji: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler, Teoriler. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001, s. 148.

I. Hər kəsin vicdan azadlığı vardır.

II. Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdir-mək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə mü-nasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır.

Konstitusiyanın 47-ci maddəsinin 1-ci bəndində hər kəsin fikir və ifadə azadlığı təminat altına alınmış, həmin maddənin 3-cü bəndində isə irqi, milli, dini, sosial və başqa meyarlara görə ədavət və düşmənçilik oyadan təşviqat və təbliğata yol verilmədiyi ifadə edilmişdir.¹⁷⁷

4. Konstitusiyada dini ayin və ibadət azadlığı

Dinin mahiyyətini meydana gətirən ikinci mühüm element dinin ayin və ya ritual aspektidir. Din institutu, əvvəl qeyd edildiyi kimi, inamlar, hisslər, davranışlar və dini ayinlər kimi təzahür edir.¹⁷⁸

Məlumdur ki, bütün dinlər müəyyən mərasimlər və ayinləri vacib hesab edir. İslam dini də ardıcılardan bəzi dini mərasimlər və ibadətləri yerinə yetirməyi tələb edir. Deməli, dini etiqad azadlığı dini ayinləri yerinə yetirmə hü-ququnu da ehtiva etməlidir. Bu məqsədlə, Azərbaycan Konstitusiyası vətəndaşların dini etiqad və ibadət azadlı-ğınə hüquqi müstəvidə tənzimləyir. Eyni zamanda, heç kəsin dini etiqadını ifadə etməyə və ya dini mərasimləri

¹⁷⁷ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Maddə 47.

¹⁷⁸ Freyer H. Din Sosyoloji. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1964, s. 34.

yerinə yetirməyə məcbur edilə bilməyəcəyini müəyyənləşdirir. Konstitusiyanın 48-ci maddəsinin müvafiq bəndləri aşağıdakı kimidir:

III. Dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi, ictimai qaydanı pozmursa və ya ictimai əxlaqa zidd deyildirsə, sərbəstdir.

V. Heç kəs öz dini etiqadını və əqidəsini ifadə etməyə (nümayiş etdirməyə), dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilə bilməz.¹⁷⁹

Dini mərasimlərin təkbaşına və başqaları ilə birlikdə yerinə yetirilməsi də dini etiqad azadlığının tərkib hissəsidir. Liberal-demokratik siyasi rejimlərdə dinin fərdi və ya ictimai hər hansı bir yönünün məhdudlaşdırılması insan hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirilir. Bu mənada, həm Konstitusiyada, həm də Dini etiqad azadlığı haqqında Qanunda vətəndaşların ibadət məqsədi ilə ayrılmış məkanlarda fərdi və toplu dini mərasimləri yerinə yetirmə azadlıqları təmin edilmişdir. Dini etiqad azadlığı haqqında Qanunda dini mərasimlərlə bağlı hüquqlar aşağıdakı kimi öz əksini tapmışdır:¹⁸⁰

Maddə 21. Dini ayinlər, mərasimlər və atributlar

1. Dini qurumlar ibadətlər və dini yığıncaqlar üçün onlara münasib yerlərə, habelə bu və ya digər dində müqəddəs sayılan ziyarətgahlara himayədarlıq edib, onları saxlamaq və onlardan istifadə etmək hüququna malikdirlər.

¹⁷⁹ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Maddə 48.

¹⁸⁰ Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Maddə 21.

2. Bu Qanunun 1-ci maddəsinin tələbləri nəzərə alınmaqla ibadətlər, dini ayinlər və mərasimlər ibadətgahlarda və onlara məxsus ərazidə, ziyarətgahlarda, qəbristanlıqlarda, dini qurumların idarələrində, vətəndaşların mənzillərində və evlərində maneəsiz keçirilir.

Müstəqilliyin ilk illərində (1992) Dini etiqad azadlığı haqqında Qanunun qəbul edilməsi Azərbaycan vətəndaşları ilə yanaşı, xarici vətəndaşlara da dinin təbliğinə imkan verməsi cəmiyyətin intensiv missionerlik fəaliyyətinə məruz qalmasına səbəb oldu. Milli-mənəvi dəyərlərə dönmə prosesinin gücləndiyi bir dövrdə xarici missioner təşkilatlarının bu fürsəti öz məqsədləri istiqamətində istifadə etmələri ciddi ictimai-siyasi narahatlıqlar yaratdı və bu prosesin qarşısının alınması məqsədilə bəzi addımların atılmasının vacibliyi hiss olunmağa başladı. Bunun nəticəsində qanunvericilikdə müvafiq dəyişikliklər edilərək, xarici vətəndaşların dini yayma fəaliyyətinə və xaricdən ölkəyə dini ədəbiyyatların gətirilməsinə qanunlarda nəzərdə tutulmuş bəzi məhdudiyətlər qoyuldu. Dini etiqad azadlığı haqqında Qanunun I maddəsinə 1996-cı il 27 dekabrda edilən əlavə aşağıdakı kimidir:

“Dini mərkəz tərəfindən dəvət edilmiş din xadimləri istisna olmaqla, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən dini təbliğat aparılması qadağandır”.¹⁸¹

2015-cı ildə ilkin dini təhsilini xarici ölkələrdə almış Azərbaycan vətəndaşlarının dini ayinləri idarəetmə fəaliyyəti

¹⁸¹ Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Maddə 1.

yətini tənzimləyən qanun qəbul edildi. Bu qanunun məqsədi xaricdən idarə edilən dini hərəkətlərin və zərərli dini fəaliyyətin qarşısını almaqdan ibarət idi. Qanunun 21-ci maddəsinin 2017-ci ildə əlavə və dəyişiklik edilmiş son mətni aşağıdakı kimidir:

“İslam dininə aid ayin və mərasimlərin aparılması yalnız Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları tərəfindən həyata keçirilə bilər. Xaricdə dini təhsil almış Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi tərəfindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırmaqla İslam dininə aid ayin və mərasimlərin aparılmasına buraxıla bilərlər.¹⁸²

5. Konstitusiyada din və təhsil münasibətləri

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 18-ci maddəsinin III bəndi “Dövlətin təhsil sisteminin dünyəvi xarakter daşdığını” ifadə edərək təhsil sisteminin dünyəviliyini müəyyənləşdirir. Dini etiqad azadlığını tənzimləyən qanunlarda din və təhsilin ayrılığı və dini təhsil ilə bağlı məsələlər təfərrüatlı şəkildə göstərilmişdir. Bununla əlaqədar Dini etiqad azadlığı haqqında Qanunun 6-cı maddəsi aşağıda nəzərdən keçirilmişdir:

Maddə 6. Dinin məktəblə münasibəti

“Azərbaycan Respublikasında dövlət təhsil sistemiindən ayrılır.

¹⁸² Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Maddə 21.

Dinşünaslıq, dini-idraki, dini-fəlsəfi fənlər, müqəddəs dini kitabların əsasları ilə tanışlıq dövlət təhsil müəssisələrinin tədris programına daxil edilə bilər.

Vətəndaşlar istədikləri dildə fərdi qaydada və ya başqaları ilə birlikdə ilahiyyəti öyrənə və dini təhsil ala bilərlər.

Dini qurumlar öz nizamnamələrinə uyğun olaraq, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada gənclərin və yaşlıların dini təhsili üçün təhsil müəssisələri yaratmaqla müəyyən olunmuş formada təlim-tərbiyə prosesini həyata keçirə bilərlər.

Dini qurumlar tərəfindən gənclərin və yaşlıların müqəddəs kitabları öyrənmə kursları (qrupları) həmin dini qurumların nizamnamələrinə uyğun olaraq, təbə olduqları dini mərkəz və idarələrin razılığı ilə yaradılır.”¹⁸³

Qanunlara görə, məscidlərdə təşkil edilən dini kurslar, əsasən, Müqəddəs Kitabın oxunuş qaydalarının təlimini etibar edir. Bu kurslar bir il müddətində məscidlərdə və ya dini icmanın rəsmi qeydiyyatına alındığı yerlərdə fəaliyyət göstərə bilər.

Dinin təhsildən və məktəbdən ayrı olması konstitusional bir prinsip qəbul edilməklə yanaşı, məktəblərdə din haqqında maarifləndirməni qadağan etmir. Azərbaycanda orta məktəblərdə dinin ayrı bir fənn kimi tədris edilməsi nəzərdə tutulmasa da, Həyat bilgisi fənni çərçivəsində dinlər haqqında maarifləndirici məlumatlar verilir. Son illərdə DQİDK-nin irəli sürdüyü təşəbbüsə görə, orta məktəblərdə Həyat bilgisi fənni

¹⁸³ Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Maddə 6.

çərçivəsində din təhsilinin genişləndirilməsi, ali məktəblərdə isə bakalavr səviyyəsində dinlərin tarixini əhatə edən sistemətik biliklərin verilməsi haqqında müzakirələr aparılır.

6. Dövlət və dini qurumlar

Dini inanc və ayin aspektlərindən sonra dinin ən mühüm yönünü ictimai aspekt, yəni dinin sosial birlik və dini qrup yaratma xüsusiyyəti təşkil edir. Dinin mahiyyətini izah edən müxtəlif konsepsiyaları nəzərdən keçirərək, dinin fəvqəltəbii varlığa inam, ayinlər və mənəvi birlik meydana gətirmə funksiyalarından bəhs edilir. Müasir dövrdə müxtəlif dini qruplar və konfessiyaların mövcudluğu sosial reallıqdır. Bu reallığı nəzərə alaraq, siyasi sistemlərdə dini qruplar, təşkilatlar və dövlətlə qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinə ehtiyac yaranır. Müstəqilliyinin ilk illərindən etibarən, bu ehtiyaca cavab olaraq, Azərbaycan Respublikasında 1992-ci ildə qəbul edilən Dini etiqad azadlığı haqqında Qanunda dövlətin dini qurumlarla əlaqəsi qanun çərçivəsində tənzimlənməmişdir. Bununla bağlı Qanunun 5-ci maddəsini nəzərdən keçirək: ¹⁸⁴

Maddə 5. Dövlət və dini qurumlar

1. Azərbaycan Respublikasında din və dini qurumlar dövlətdən ayrındır.

2. Dövlət ona aid olan hər hansı işin yerinə yetirilməsini dini qurumlara tapşırır və onların fəaliyyətinə qarışır.

¹⁸⁴ Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Maddə 5. Azərbaycan Respublikası dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən rəsmi sənədlər. s. 64-65.

3. Bütün dinlər və dini qurumlar qanun qarşısında bərabərdir. Heç bir din (dini cərəyan) və dini qurum barəsində digərlərinə nisbətən hər hansı üstünlük və ya məhdudiyət müəyyən edilə bilməz.

4. Dini qurumlar ictimai həyatda iştirak etmək, habelə ictimai birliklərlə yanaşı, kütləvi məlumat vasitələrindən istifadə etmək hüququna malikdirlər.

5. Dini qurumlar siyasi partiyaların fəaliyyətində iştirak etmir və onlara maliyyə yardımı göstərmirlər.

6. Din xadimləri dövlət orqanlarına seçildikdə və ya təyin olunduqda onların peşəkar dini fəaliyyəti həmin vəzifədə olduqları müddətdə dayandırılır.

Qanunun 5-ci maddəsinin 6-cı bəndi din ilə siyasətin qəti ayrıldığını ifadə edir. Həmin maddədə fərdi və ictimai qurum kimi, din və siyasət institutu arasında sərhədlər müəyyənləşdirilir. Belə ki, din xadimləri dövlət orqanlarına seçildikdə onların dini xidməti dayandırılır. Dini qurumlar isə ümumiyyətlə, siyasi fəaliyyətlə məşğul ola bilməz. Qanunda “peşəkar dini fəaliyyət” dedikdə, “dini tərbiyəyə və dini təhsilə, dindarların dini tələbatının ödənilməsinə, dinlərin yayılmasına, dini ayinlərin icrasına, moizələrin (xütbələrin) oxunmasına, dini qurumun inzibati və təşkilati idarəetməsinə yönəlmiş fəaliyyət” nəzərdə tutulur. Din xadimi isə “peşəkar dini fəaliyyətlə məşğul olan dini ali və orta ixtisas təhsilli şəxslərdir”.¹⁸⁵

¹⁸⁵ Dini etiqad azaldığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Maddə 5. Azərbaycan Respublikası dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən rəsmi sənədlər. s. 64-65.

Qanunun 7-ci maddəsində “Dini mərkəz və idarələr, dini təhsil müəssisələri və dini icmalar, onların birlikləri dini qurumlar” kimi xarakterizə edilir. Dini icmalar dini qurumların xüsusi bir növü olaraq, “dinə birlikdə ibadət etmək və digər dini tələbatı ödəmək məqsədilə könüllülük əsasında birləşmiş yetkinlik yaşına çatmış dindar şəxslərin yerli dini qurumudur. Dini icmalar tabe olduqları dini mərkəzlərlə təmsil olunur. Qanunda qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasında təşkilat məsələlərində İslam dini icmaları Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinə tabedir. İslam dininə aid ibadət yerlərinə rəhbərlik edən din xadimləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məlumat verilməklə, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi tərəfindən təyin edilir.¹⁸⁶

Məscidlər, ziyarətgahlar və digər ibadət məkanlarının fəaliyyəti üçün dini icmaların yaradılması zəruridir. Dini etiqad azadlığı haqqında Qanunda dini icmanın yaradılması üçün ən azı, əlli nəfər yetkinlik yaşına çatmış Azərbaycan vətəndaşının dini mərkəzə və ya idarəyə müraciət etməsi tələb edilir.¹⁸⁷ Dini icma üzvləri öz aralarında bir nəfəri sədr seçirlər. Dini icmalar maliyyə baxımından müstəqil qurumdur. Buna baxmayaraq, dini icmalar sosial layihələrin həyata keçirilməsi məqsədi ilə maliyyə yardımları ala bilərlər.

¹⁸⁶ Dini etiqad azaldığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Maddə 5. Azərbaycan Respublikası dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən rəsmi sənədlər. s. 66.

¹⁸⁷ Dini etiqad azaldığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Maddə 12.

Dini mərkəzlər, idarələr və dini təhsil müəssisələri dini qurumların digər növlərini təşkil edir. Dini mərkəzlər dini qurumlar arasında ən geniş səlahiyyətə malikdir. Dini etiqad azadlığı haqqında Qanunda qeyd edildiyi kimi, dini təhsil müəssisələri yaratmaq səlahiyyəti, sadəcə, dini mərkəzlərə verilmişdir. Bu, Qanunun 9-cu maddəsinin 1-ci və 4-cü bəndlərində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan Respublikasında İslam dini qurumları öz tarixi İslam dini mərkəzində – Qafqaz Müsəlmanları İdarəsində birləşirlər.

4. Dini mərkəz və idarələr öz nizamnamələrində nəzərdə tutulmuş qaydada ibadətgahlar və dini təhsil müəssisələri yarada bilərlər.

Dini qurumların başqa bir növünü təşkil edən dini təhsil müəssisələri, Qanuna görə, “din xadimləri və dini ixtisaslar üzrə digər kadrlar hazırlanması” məqsəsilə yaradılır. Eyni zamanda, göstərilir ki, “dini tədris müəssisələri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən verilən xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında fəaliyyət göstərir” və dini mərkəzin nəzdində, sadəcə, bir dini təhsil müəssisəsi yaradıla bilər.¹⁸⁸

DQİDK-nin verdiyi rəsmi məlumata görə, dini qurumların yenidən dövlət qeydiyyatına alınması prosesi başlayandan (01.09.2009-cu il) sonra, 940 dini qurum qeydiyyatdan keçmişdir. Konfessional mənsubiyyət baxımından

¹⁸⁸ Dini etiqad azaldığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Maddə 9-10.

bunların 907-si İslam, 33-ü isə qeyri-islam (xristian – 22; yəhudi – 8; krişna – 1; bəhai – 2) dini qurumlarından ibarətdir. Məlumatda bildirilir ki, 2017-ci ildə dini təhsil müəssisələrinin (kollec) qeydiyyatına alınması prosesi başlayan 10 dini təhsil müəssisəsi dövlət qeydiyyatına alınıb. Ümumilikdə, ölkə ərazisində 2250 məscid mövcuddur, onlardan 136-sı Bakı şəhərində yerləşir. Qeyri-islam ibadət yerlərinə gəlicə, ölkə ərazisində 14 kilsə, 7 sinaqoqun fəaliyyət göstərdiyi haqqında rəsmi məlumat verilir. Həmçinin məlumatda bildirilir ki, ölkədə 748 pir və ziyarətgah fəaliyyət göstərir, onlardan 25-i Bakı-Abşeron bölgəsinin payına düşür.¹⁸⁹

¹⁸⁹ Dini sahə ilə bağlı statistik rəqəmlər.

http://scwra.gov.az/az/view/pages/306?menu_id=83 (14.02.2018).

İKİNCİ FƏSİL

AZƏRBAYCANDA DİNİ FƏALİYYƏTİN TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ DİN TƏHSİLİ

Dövlət və dinin ayrı olduğu prinsipini qəbul edən Avropa ölkələrində dövlətin din işlərini idarə etməsi və ya tənzimləməsini nəzərdə tutan xüsusi rəsmi orqanlar mövcud deyildir. Din işlərini tənzimləyən xüsusi bir dövlət qurumu olmadığı təqdirdə, bu istiqamətdə aparılan işlər dövlət nazirliklərinin, bilavasitə dini qurumlarla qarşılıqlı razılaşması ilə həyata keçirilir.¹⁹⁰ Müstəqilliyə yeni qovuşmuş, keçid prosesinin davam etdiyi ölkələrdə isə adətən, bu sahənin xüsusi dövlət qurumları tərəfindən tənzimləndiyi müşahidə edilir. Bəzi Qərb tədqiqatçıları bunu tarixi-siyasi ənənənin təsiri kimi izah etməyə çalışırlar.¹⁹¹ Hesab edirik ki, bu, daha çox mövcud ictimai-siyasi və dini durumun yaratdığı çağırışlar, onların həlli istiqamətində aparılan işlər nəticəsində, başqa sözlə, ictimai tələbatlara cavab olaraq meydana gəlir. Belə ki, müstəqillikdən sonra Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi və din işlərinin idarə edilməsinin əsas hədəfi dini etiqad azadlığının təmin edilməsi üçün münasib şəraitin yaradılması, ölkədə radika-

¹⁹⁰ Robbers G. "Almanya da Din-Devlet İlişkisi". AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi. İstanbul: İsam Yayınları, 2008, s. 52.

¹⁹¹ Bedford S. İslamic Activism in Azerbaijan: Repression and Mobilization in Post-Soviet Context. Stockholm, 2009, s. 95-97.

lizmin qarşısının alınması, beləliklə, dini tolerantlığın bərqərar edilməsi kimi vacib məsələlər təşkil edir. Odur ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında dövlət və dinin ayrı olduğu qəbul edilməklə yanaşı, ölkədə vətəndaşların və dini konfessiyaların dini ehtiyaclarının təmin edilməsi iki qurum vasitəsilə – Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi və Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi vasitəsilə həyata keçirilir.

1. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi

Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsi ilk dəfə XIX əsrin 20-30-cu illərində Qazqazda din işlərinin idarə edilməsi məqsədi ilə iki müstəqil qurum – şeyxülislamlıq və müftilik qurumu kimi yaradılıb.¹⁹² 1872-ci ildə Zaqafqaziya şiiə və sünni ruhanilər idarəsi haqqında Əsasnamə Rusiya Çarı tərəfindən təsdiq edilir və Ruhani İdarə rəsmi status qazanır. Həmin idarə 1872-ci ildən 1917-ci ilədək – bolşevik inqilabına qədər fəaliyyət göstərmişdir.¹⁹³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Ruhani İdarə “Məşyəxəti-İslamiyyə” adlı yeni rəsmi quruma çevrilir.¹⁹⁴ 1920-ci ilin 28 aprelində bolşeviklərin Azərbaycanı işğal etməsindən sonra, “Məşyəxəti-İslamiyyə” qurumu ləğv edilmişdir.

¹⁹² Quliyeva V. “Müsəlman ruhanilərinin Azərbaycan Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı apardıqları mübarizəyə Türkiyənin münasibəti”. A.Ü. Türkiyat Araşdırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı 25, Erzurum, 2004, s. 278.

¹⁹³ Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. s. 58.

¹⁹⁴ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. C. II, s. 199.

Məlum olduğu kimi, sovet dövründə azərbaycanlı siyasi liderlərlə yanaşı, həm də din xadimləri təqiblərə və sürgünə məruz qalmışdır. Tanınmış siyasi liderlər, ziyalılar, din xadimlərinin bir çoxu kütləvi respessiyaların qurbanı oldu. Kommunist ideologiyasının dinə qarşı ateist münasibəti nəticəsində, bütün dini qurumlar – məscidlər, vəqflər, dini təhsil müəssisələri bağlandı, vəqf mülkiyyətləri müsadirə edildi, dini ədəbiyyatın böyük qismi məhv olundu.¹⁹⁵ Sovet İttifaqının dinə qarşı amansız mübarizəsi II Dünya müharibəsinədək davam etdi.

1941-ci ildə Sovet İttifaqı rəhbərliyi Almaniya ilə müharibənin ağır vaxtlarında müsəlman xalqların etimadını qazanmaq məqsədi ilə din sahəsində bəzi islahatlar etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bundan irəli gələrək, dini idarələr təsis edilmiş, məhdud çərçivədə din və ibadət azadlığı təmin olunmuşdur. Bu çərçivədə, 1943-cü ildə mərkəz Bakı şəhəri olmaqla, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin (QMİ) bərpa edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. Axund Ağa Əlizadə sovet dövründə İdarənin ilk şeyxülislamı seçilmişdir. 1980-ci ildən etibarən, Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə QMİ-nin sədri vəzifəsinə təyin olunmuşdur.¹⁹⁶ Sovet İttifaqının süqutundan sonra, QMİ müstəqil Azərbaycan Respublikasında fəaliyyətini davam etdirmişdir. QMİ Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin sədrliyi ilə günümüzdə də səlahiyyətləri çərçivəsində məscidlərin, dini icmaların və din təhsil müəssisələrinin işlərini idarə edir.

¹⁹⁵ Benningsen A. "Sovyetlər Birliyi'nde İslami Uyanış ve Bazı Gelişmeler". s. 52.

¹⁹⁶ İsgəndərov A., Mövlayi A. Şeyxülislamlığın tarixi. s. 209.

QMİ-nin Nizamnaməsinə görə, bu qurumun ən yüksək şurası hər beş ildən bir keçirilən Qafqaz Müsəlmanları Qurultayıdır. İdarə bütün mühüm qərarlarını Qurultayda qəbul edir.¹⁹⁷ QMİ-nin sədri də məhz Qurultayda səs çoxluğu ilə seçilir. 2003-cü ildə keçirilən Qurultayda Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə QMİ-nin ömürlük sədri seçilmişdir. Ümumilikdə, 1823-cü ildən bu günədək İdarənin 12 şeyxülislamı, 11 müftisi seçilmişdir.

QMİ-nin nəzdində Qazılar Şurası fəaliyyət göstərir. Qazılar Şurasının üzvləri bütün bölgələrin təmsil olunması şərti ilə Qurultayda təyin olunurlar.¹⁹⁸ Ali dini təhsilli din xadimlərindən seçilən qazılar bölgələrdə dini məsələlərə nəzarət edir. İdarənin Elmi-Dini Şurası isə İlahiyyat və Şərqsünaslıq sahəsində tanınmış alimlərdən təşkil olunmuşdur. 1997-ci ildən etibarən, idarənin Elmi-Dini Şurasının sədri görkəmli şərqsünas alim, akademik Vasim Məmmədaliyevdir.

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin fəaliyyət sahələri müxtəlifdir. İdarə və ona bağlı olan dini qurumlar xeyriyyəçilik məqsədi ilə Qocalar və Əlillər evləri, xəstəxanalar təsis edə bilər, yaxud bu istiqamətdə digər fəaliyyətlər göstərə bilər. QMİ dini bayramlar, əlamətdar günlər, mərasimlərin başlanma günləri ilə bağlı fətvalar verir. Dini bayramlar və mərasimlər İdarənin təyin etdiyi qazılar, axundlar, din xadimləri tərəfindən yerinə yetirilir.¹⁹⁹ Qeyd edilməlidir ki,

¹⁹⁷ Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin Nizamnaməsi. Maddə 3/1, Bakı, 2009, s. 4.

¹⁹⁸ Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin Nizamnaməsi. Maddə 3/9, s. 4.

¹⁹⁹ Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin Nizamnaməsi. Maddə 8/3,4, s. 6.

İslam dini qurumları İdarənin fətvalarına riayət etmək məcburiyyəti daşıyır.

QMİ maliyyə baxımından dövlətdən müstəqildir. İdarə gəlirlərinin bir qismini məscid və ziyarətgahlarda toplanan ianələr təşkil edir. Bununla yanaşı, müxtəlif qurumların və ya xeyriyyə təşkilatlarının yardımları da qeyd edilməlidir. QMİ, əsasən, özünümaliyyələşdirmə prinsipi ilə fəaliyyət göstərir. Ehtiyac yarandıqda, dövlət büdcəsindən dini işlərin idarəsi, yaxud məscid, ziyarətgah və digər müəssisələrin təmiri məqsədi ilə İdarəyə maliyyə yardımı göstərilməkdədir. Belə yardımlara misal olaraq, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinə maliyyə yardımı göstərilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 dekabr 2018-ci il tarixli Sərəncamı qeyd edilə bilər. Sərəncamda Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinə 4,0 (dörd) milyon manatın ayrılmasına qərar verilmişdir.²⁰⁰ QMİ-nin müvafiq orqanları İdarənin, dini qurumların və icmaların maliyyə xərclərinə nəzarət edir.²⁰¹

QMİ-nin nizamnaməsinə görə, bütün məscidlər, pirlər, türbələr və ziyarətgahlar İdarəyə tabedir; dini ayinlər və mərasilər İdarənin təyin etdiyi din xadimləri tərəfindən həyata keçirilir. Kəbin kəsmə, dəfn mərasimləri və s. dini

²⁰⁰ "Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinə maliyyə yardımı göstərilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.

<https://president.az/articles/31379> (20.04.2019).

²⁰¹ Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin Nizamnaməsi. Maddə 7, s. 6.

vəzifələri də həmçinin axund və imamlar yerinə yetirir, yaxud rəhbərlik edir. QMİ din təhsil sahəsində mədrəsələr, Quran kursları yaratmaq, qabiliyyətli tələbələri xarici ölkələrə ali dini təhsil mərkəzlərinə göndərmək səlahiyyətinə malikdir.²⁰²

Qeyd olunduğu kimi, QMİ ali dini təhsil müəssisəsi yaratmaq hüququna malik olan yeganə dini qurum hesab edilir. İdarənin nəzdində Bakı İslam Universiteti və üç İslam Kolleci – Şəki İslam Kolleci, Əliabad İslam Kolleci və “Şəbnəm” Qız Quran Kursu fəaliyyət göstərir.

Böyük nüfuza malik olan Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin başçılığı ilə İdarə ölkədə dini tolerantlığın möhkəmləndirilməsi və radikalizm təmayüllərinin qarşısının alınması istiqamətində müxtəlif sosial-mədəni layihələr, konfranslar, maarifləndirmə tədbirləri həyata keçirir; axund və imamlar üçün təkmilləşdirmə kursları təşkil edir, təbii fəlakətlərdə zərər çəkmiş və ya maddi ehtiyacı olan vətəndaşlara maliyyə yardımı göstərir, dindarların dini-mənəvi ehtiyaclarını təmin etmək məqsədi ilə müvafiq dövlət qurumları ilə sıx əməkdaşlıq edir.

2. Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi

Azərbaycan xalqı müstəqilliyini qazandıqdan sonra, bir çox xarici missioner təşkilatlar, radikal qruplar ölkəyə nüfuz etməyə başladılar. Bu da ölkədə radikal və qeyri-

²⁰² Taştan A. “Azerbaycan’da Sosyo-Kültürel Değişim, Din ve Dinsel Canlanma”. s. 29.

ənənəvi dini qrupların çoxalmasına səbəb oldu. Dini sahənin tənzimlənməsi ehtiyacı özünü daha qabarıq hiss etdirməyə başlamışdı. QMİ struktur və səlahiyyətlər baxımından yeni çağırışlara adekvat cavab verməyə qadir deyildi. Qeyd edilməlidir ki, İdarə, əsasən, islami konfessiyalar üzərində önəmli təsir gücünə malik idi. Ölkədə yeni yayılmış qeyri-ənənəvi islami cərəyanlara təsiri cüzi miqdarda idi. Digər tərəfdən, QMİ islami dini mərkəz olduğu üçün Azərbaycanda yeni yayılmış xristian yevangelist və digər dinlərə mənsub olan dini qruplara nəzarət etmə funksiyası onun səlahiyyətləri xaricində idi.²⁰³

Bütün bu qeyd edilənlər Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi və dini fəaliyyətin müasir tələbatlara cavab verən müstəvidə təşkili üçün rəsmi dövlət qurumunun yaradılmasına ehtiyac yaradırdı. Beləlikə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 iyun 2001-ci il tarixli 512 nömrəli Fərmanı ilə dini fəaliyyət sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı - Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi təsis edildi.²⁰⁴ DQİDK dövlətin din sahəsində rəsmi siyasətini həyata keçirir, dini qurumlar və dini fəaliyyətə nəzarət edir, onların dövlətlə qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyir. Eyni zamanda, dini qurumların dövlət qeydiyyatına alınması işini yerinə yetirir, ölkəyə dini ədəbiyyatın gətirilməsi və dini ədəbiyyatın nəşrinə də nəzarət edir.

²⁰³ Cornell S.E. The Politicization of Islam in Azerbaijan. s. 64-65.

²⁰⁴ Yenə orada.

Komitənin əsas vəzifələri arasında dini etiqad azadlığının təmin olunması istiqamətində münasib şəraitin yaradılması, dini etiqad azadlığı sahəsində vahid dövlət siyasətinin formalaşdırılması, dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi və inkişafının təmin edilməsi, dini etiqad sahəsində maarifləndirmə işinin aparılması, dini qurumların dövlət qeydiyyatının həyata keçirilməsi, öz səlahiyyətləri daxilində dini təhsil ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsi və s. qeyd edilir. DQİDK, həmçinin müxtəlif dini qurumlar arasındakı əlaqələrin yaradılması, onlar arasındakı problemlərin həll edilməsi prosesində iştirak edir; dini təhsil müəssisələrinin tədris proqramlarının yoxlanılması, bu sahədə lazımi dəyişikliklər və əlavələrin edilməsi təklifləri ilə çıxış edir.²⁰⁵

Komitə dövlət-din münasibətləri və dini etiqad azadlığının təmin edilməsi ilə bağlı qanunvericilikdə dəyişikliklərin edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və Nazirlər Kabinetinə müraciət etmək səlahiyyətinə malikdir. Dövlət Komitəsi eyni zamanda dini və konfessional zəmində ayrı-seçkilik, milli təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı Prezident və Nazirlər Kabinetini məlumatlandırır, dövlətin təhsil müəssisələrində dinşünaslıq, dinlər tarixi, dini idrak və dinin fəlsəfəsi sahəsində, eləcə də müqəddəs kitabların əsasları üzrə tədris proqramlarının və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasına öz töhfəsini verir, qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər hüquqları həyata keçirir.²⁰⁶ Komitə dövlət-din

²⁰⁵ Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi Bülleteni. Say 1, Bakı, 2003, s. 6.

²⁰⁶ Azərbaycan Respublikası dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən rəsmi sənədlər. s. 33-38.

münasibətlərinin tənzimlənməsində qanunazidd hərəkət edən dini qurumlar, yaxud şəxslər haqqında müvafiq orqanları məlumatlandırır.

DQİDK-nın sədr və müavinləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təyin edilir. Hazırda Dövlət Komitəsinin sədri Mübariz Qəhrəman oğlu Qurbanlıdır. Mübariz Qurbanlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 21 iyul 2014 tarixli Sərəncamı ilə Komitə sədri təyin olunmuşdur.²⁰⁷ Dövlət Komitəsinin strukturu rəhbərlik, Mərkəzi Aparat və bölgə şöbələrindən ibarətdir. Mərkəzi Aparatda 9 şöbə, bölgələrdə 15 şöbə fəaliyyət göstərir.

Dövlət Komitəsinin struktur bölmələrindən olan Dinşünaslıq ekspertizası şöbəsi Azərbaycan Respublikası ərazisində dini təyinatlı ədəbiyyatın, eləcə də audio və videomaterialların, dini məzmunlu başqa məlumat materiallarının yayılmasına nəzarət funksiyasını yerinə yetirir. Dinşünaslıq ekspertizası şöbəsi ölkədə nəşr edilən, yaxud xaricdən idxal edilən dini təyinatlı ədəbiyyatın qanunvericiliyə və ölkədəki dini tolerantlıq mühitinə zidd olub-olmadığına nəzarət edir. Təhlil və proqnozlaşdırma şöbəsi ölkədəki dini durumla bağlı təhlillər aparır, dini duruma mənfi təsir edən daxili və xarici faktorları öyrənib təhlil edərək, mümkün təhdidlər barədə proqnozlar və təkliflər hazırlayır. Xarici əlaqələr şöbəsi, Dövlət Komitəsinin həyata keçirdiyi siya-

²⁰⁷ "M.Q.Qurbanlının Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri təyin edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://president.az/articles/12420> (12.06.2018).

sətlə bağlı beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın yaradılması, dini etiqad azadlığını müdafiə edən beynəlxalq təşkilatların müraciət, məktub və hesabatlarının təhlili və cavablandırılması fəaliyyətini yerinə yetirir.²⁰⁸

Qeyd edilməlidir ki, Komitə din təhsili sahəsində, sadəcə, nəzarət mexanizmi kimi çıxış etmir, həm də dini maarifləndirmə tədbirlərinin təşkili və həyata keçirilməsi işində bilavasitə iştirak edir. Dövlət Komitəsinin Dini maarifləndirmə işinin təşkili şöbəsi bu istiqamətdə müxtəlif fəaliyyətləri həyata keçirir. Şöbə dini maarifləndirmə xarakterli regional konfranslar, seminarlar təşkil edir, eyni zamanda, dini məzmunlu jurnal, qəzet və digər materiallar nəşr edərək, ölkədə tolerantlıq mühitinin qorunması, dinlərarası qarşılıqlı hörmət mədəniyyətinin inkişafına töhfə verir, dini xurafat və fanatizm təmayüllərinin aradan qaldırılması istiqamətində fəal işlər görür. Komitənin rəsmi nəşriyyatı olan “Dövlət və din” ictimai fikir toplusu və “Cəmiyyət və Din” qəzeti, Dini maarifləndirmə şöbəsi tərəfindən nəşrə hazırlanır.

Qeyd olunduğu kimi, Komitənin bölgələrdə 15 regional şöbəsi fəaliyyət göstərir. Həmin regional şöbələr ümumilikdə dini duruma, dini icmaların və ibadət məkanlarının fəaliyyətinə nəzarət edir, yerli dini icmaların dövlət qeydiyyatına alınması işinə köməklik göstərir, bölgənin dini vəziyyəti ilə bağlı Komitəyə məlumat verir. Dövlət Komitəsinin regional şöbələri din sahəsindəki fəaliyyətini QMİ-

²⁰⁸ <http://scwra.gov.az/branch/44/> (13.05.2017).

nin bölgələrdəki şöbələri ilə sıx əməkdaşlıq içərisində həyata keçirməyə xüsusi əhəmiyyət verir.

DQİDK-nin tabeliyində 2017-ci ildən etibarən, Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondu və 2018-ci ildən ali dini təhsil müəssisəsi olan Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 10 oktyabr 2017-ci il tarixli Fərmanı ilə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin tabeliyində ölkədə mövcud dini konfessiyaların dəstəklənməsini, mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişafını, habelə bu sahəyə dövlət dəstəyinin gücləndirilməsini təmin etmək məqsədi ilə təsis edilmişdir.²⁰⁹ Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 9 fevral 2018-ci il tarixli Sərəncamı ilə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin tabeliyində yaradılmışdır. Sərəncamda İnstitutun yaradılmasının əsas məqsədi “Azərbaycan xalqının tarixi ənənələrinə söykənən və dövlət siyasətinin məntiqi nəticəsi olan yüksək dini-mənəvi mühitin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi, dini fəaliyyətin təşkili sahəsində yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasının təmin edilməsi” göstərilir.²¹⁰

²⁰⁹ “Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondunun yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. <https://president.az/articles/25489> (23.05.2018).

²¹⁰ “Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://president.az/articles/27001> (23.05.2018)

3. Din xidmətlərinin maliyyələşdirilməsi

Azərbaycanda dini qurumlar maliyyə baxımından müstəqildir və özünümaliyyələşdirmə prinsipinə görə fəaliyyət göstərir. Bu, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Dini etiqad azadlığı haqqında Qanunda təsdiqlənən “dinin dövlətdən ayrılığı” və “bütün dinlərin qanun qarşısında bərabərliyi” prinsipindən irəli gəlir. Bu prinsip dövlətin dini qurumların cəmiyyət üçün faydalı layihələrinə, ibadət yerlərinin təmir və inşa edilməsinə maliyyə dəstəyi ayırmasına maneə təşkil etmir. Belə ki, Hökumət konfessiyalararası bərabərlik prinsipi çərçivəsində, İslam və ya qeyri-islam dini qurumlarının ictimai-mədəni layihələrini maliyyə yardımları ilə dəstəkləməyə xüsusi əhəmiyyət verir.

Bu istiqamətdə həyata keçirilən dövlətin din siyasətinin bariz örnəklərini, ilk növbədə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin verdiyi sərəncamlar təşkil edir. Belə ki, Prezident İlham Əliyev 18 yanvar 2014-cü tarixində Azərbaycanda dini mədəniyyətin, tolerantlığın, dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqun təbliğinin gücləndirilməsini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan “Dini Mədəniyyətin İnkişafı” fonduna 3,0 (üç) milyon manatın ayrılması haqqında Sərəncam imzalamışdır.²¹¹ Azərbaycan Res-

²¹¹ “Azərbaycanda dini mədəniyyətin, tolerantlığın, dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqun təbliğinin gücləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər

publikasının Prezidenti İlham Əliyev, həmçinin ölkədə dini maarifləndirmə və milli-mənəvi dəyərlərin təbliği işini daha da gücləndirmək məqsədilə dini icmalara maliyyə yardımı göstərilməsi üçün 2014-cü il 27 noyabr tarixdə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinə 2,5 milyon manat vəsait ayrılması haqqında Sərəncam imzalamışdır. Sərəncamdan irəli gələn vəzifələrin icrası istiqamətində 2015-ci ilə ərzində ölkənin bütün bölgələrini əhatə edən 87 dini icmaya Komitə tərəfindən 400 min manat maliyyə vəsaiti ayrılıb. Bunlardan 68-i İslam, 19-u isə qeyri-islam dini icmalarından ibarətdir. Həmin dini icmaların layihələri çərçivəsində keçirilən və ümumilikdə sayı 300-ə çatan tədbirlərdə 10 mindən artıq insanın iştirakı təmin olunub.²¹²

Dövlətin din sahəsinə göstərdiyi maliyyə yardımlarının başqa bir istiqamətini məscid, kilsə, sinaqoq və digər ibadət yerləri və ziyarətgahların əsaslı təmiri, inşası, dini qurumların maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi və s. fəaliyyətlər təşkil edir.

Qeyd edilməlidir ki, dövlət həmin yardımların həyata keçirilməsində dinlərarası tərəfsizlik və bərabərlik prinsipinə sadıq qalmağa xüsusi diqqət yetirir. Azərbaycan xalqının əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarət olsa da, İslam ibadət məkanları və ziyarətgahların təmirinə ayrılan maddi yardımlarla yanaşı, qeyri-islam konfessiyalarının ibadət yer-

haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı. <http://www.president.az/articles/10843> (25.05.2018).

²¹² Dövlət və din: İctimai fikir toplusu. 01 (42), Bakı: DQİDK, s. 9-10.

ləri, yaxud məbədlərinin inşası və təmirinə də eyni qaydada yardımlar göstərilir.

Dövlət büdcəsindən köçürülən maliyyə vəsaiti ilə 1999-cu ildə Bibiheybət məscid ziyarətqah-kompleksinin əsaslı təmiri başa çatmışdır. Ümumilikdə, 2003-2013-cü illər arasında ölkədə 216 məscid ibadət üçün açılıb, bunlardan 10-u dövlətin maliyyə dəstəyi ilə inşa edilmiş və ya əsaslı təmir olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müvafiq sərəncamları əsasında Təzəpir məscidi, İçərişəhər Cümə məscidi, Həzrət Məhəmməd məscidi, Əjdərbəy məscidi, Şamaxı Cümə məscidi və Gəncə şəhərində yerləşən İmamzadə ziyarətqah-kompleksində təmir-bərpa işləri aparılmışdır. Həmçinin Heydər Əliyev Fondu tərəfindən 7 məscid və ziyarətqah – Daşkəsən Şəhər Cümə məscidi, Gəncə Şəhər Şah Abbas məscidi, Həzrət Zeynəb məscidi, Binə qəsəbəsi Möhsün Səlim və İmam Rza məscidlərinin inşa və təmir-bərpa işləri həyata keçirilmişdir.

2014-cü ildə Bakıda Qafqazın ən böyük məscidi olan Heydər məscidi dövlət büdcəsi hesabına tikilərək dindarların istifadəsinə verilmişdir.²¹³

Qeyri-islam ibadət yerlərinə gəlincə, 1997-ci ildə Gürcüstan yəhudilərinin sinaqoqu təmir edilmiş, 2003-cü ildə isə Bakıda Avropanın ən böyük yəhudi sinaqoqlarından hesab edilən Aşkenazi Yəhudi Sinaqoqu açılmış, 2007-ci ildə isə Bakıda Xristian Pravoslav Kilsəsinin təmir-bərpa

²¹³ Muradova B. "Azərbaycanda multikulturalizm dövlət siyasətinin prioritet istiqamətidir". Heydər Əliyev irsi və multikultural dəyərlər. Bakı: Azərnaşr 2016, s. 72.

işləri başa çatmışdır. Eyni zamanda, Bakıda yaşayan yəhudilər üçün Heydər Əliyev Fondu və “Or-Avner” Beynəlxalq Fondu tərəfindən “Habad Or-Avner” Yəhudi Tədris Kompleksi inşa edilmişdir.²¹⁴

Dövlətin din siyasətinin həyata keçirilməsində və dini qurumların maliyyə dəstəyi ilə təmin olunmasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 oktyabr 2017-ci il tarixli Fərmanı ilə DQİDK-nın tabeliyində yaradılmış Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondu xüsusi yer tutur. Fərmanda “Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondu mənəvi dəyərlərin qorunmasına və inkişafına, bu sahədə sosial layihələrin reallaşdırılmasına, habelə vətəndaşların dini etiqad azadlığının həyata keçirilməsinə dövlət dəstəyi göstərən qeyri-kommersiya hüquqi şəxs” kimi xarakterizə edilir. “Fondun saxlanması və fəaliyyətinin təmin edilməsi dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait, habelə kreditlər, qrantlar və texniki yardımlar, fiziki və hüquqi şəxslərin ianələri və qanuna uyğun əldə etdiyi digər vəsaitlər hesabına həyata keçirilməsi və Fondun nizamnamə kapitalının 100 min manat miqdarda və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına formalaşdığı” müəyyənləşdirilir.²¹⁵

Əsasən, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, inkişafı və təbliği istiqamətində tədbirləri reallaşdıran Fond, eyni zamanda, müxtəlif dini maarifləndirmə, xeyriyyəçilik, şəhid

²¹⁴ Muradova B. “Azərbaycanda multikulturalizm dövlət siyasətinin prioritet istiqamətidir”. s. 71.

²¹⁵ “Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondunun yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. <https://president.az/articles/25489> (23.05.2018).

ailələrinə maddi dəstək, tələbələr üçün təqaüd proqramları və digər fəaliyyəti həyata keçirir. Fondun əhəmiyyətli xidmətləri arasında məscidlərdə çalışan din xadimlərinə maddi yardımın göstərilməsi qeyd edilməlidir. Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondunun yaydığı məlumatlara görə, 2018-ci il ərzində Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi tərəfindən rəsmi olaraq təyinat alan 1060-dan çox imam, imam müavini və mütəvəllilərə maddi dəstək göstərilib.²¹⁶ 2018-ci il üzrə din xadimlərinə maddi dəstəklə bağlı müqavilə 10 ay müddətinə bağlandığından, növbəti illər üçün də müqavilə müddətinin uzadılmasının nəzərdə tutulduğu bildirilir.

4. Azərbaycanda din təhsili: reallıqlar və perspektivlər

Müstəqillikdən sonra Azərbaycanda din sahəsində ali təhsil vermək üçün yaradılan təhsil müəssisələrindən biri Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsi olmuşdur. İlahiyyat fakültəsi 1992/93-cü tədris ilində Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Dövlət Universiteti və Türkiyə Dəyanət Vəqfi arasında bağlanmış müqavilə əsasında təsis olunmuşdur. İlahiyyat və Dinşünaslıq ixtisası üzrə təhsil verən fakültədə 2017-ci ilədək, təxminən, 700-ə yaxın tələbə təhsil almışdır.²¹⁷ İlahiyyat fakültəsindən

²¹⁶ Dövlət Komitəsində 2018-ci ilin yekunları və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan kollegiya iclası keçirilib.

<http://www.dqdk.gov.az/az/view/news/8547/dovlet-komitesinde-2018-ci-ilin-yekunlari-ve-qarshida-duran-vezifelere-hesr-olunan-kollegiya-iclası-kechirilib> (23.05.2018).

²¹⁷ http://theology.bsu.edu.az/az/content/_147 (16.06.2016).

Fərqlənmə ilə məzun olan tələbələrin bir qismi Türkiyə Respublikasında və fakültənin özündə magistratura və doktorantura səviyyəsində dini təhsilinə davam etmişdir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2018-ci il tarixli Sərəncamına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin tabeliyində Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu yaradıldı. Sərəncamda Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinə Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun strukturuna daxil edilməsinin təmin olunması tapşırığı verildi. Sərəncamın icrası qısa müddətdə həyata keçirilərək, 2018-ci tədris ilindən etibarən, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu tədris prosesinə başlamışdır.

Müstəqilliyin ilk illərində yaradılan digər ali dini təhsil müəssisəsi isə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi nəzdində fəaliyyət göstərən Bakı İslam Universiteti olmuşdur. Bakı İslam Universiteti 1991-ci ildə QMİ-nin tabeliyində Bakı İslam Mədrəsəsinin bazası əsasında təsis edilmişdir. Hazırda BİU-də İslamşünaslıq və Şəriət fakültələri mövcuddur. Təhsil Nazirliyi 2009-cu ildə Bakı İslam Universitetinin fəaliyyəti göstərməsi üçün lisenziya vermişdir. Həmin lisenziyaya əsasən, universitetdə bakalavr səviyyəsində Dinşünaslıq ixtisası, magistratura səviyyəsində isə Dinlərin tarixi və İslamşünaslıq ixtisaslaşmaları üzrə tədris prosesi aparılır. Universitetdə İslam hüququ, ərəb-fars dilləri, Quran elmləri və sosial elmlər tədris proqramına daxil edilib. QMİ-nin rəsmi məlumatına görə, 2016-cı ilədək 2235

nəfər BİU-dan məzun olmuş, 1286 tələbə isə (2016) təhsilinə davam edir.²¹⁸

1995-ci ildən universiteti bitirən tələbələrdən 450 nəfəri xarici ölkələrdə təhsil almağa göndərilib. 1998-ci ildən etibarən BİU-nin Zaqatala şöbəsi fəaliyyətə başlamışdır. Bakı İslam Universitetində 2018-2019-cu tədris ilindən etibarən, Təhsil Nazirliyinin Qərarı ilə tələbə qəbulu dayandırılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2018-ci il tarixli Sərəncamına əsasən təsis edilən Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu hal-hazırda İslamşünaslıq və Dinşünaslıq ixtisasları üzrə tələbə qəbulu həyata keçirən yeganə ali dini təhsil müəssisəsidir. Aİİ-nin rektoru Ceyhun Valeh oğlu Məmmədov 2018-ci il mayın 31-də Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə təyin edilmişdir. 2018-ci ilin 17 sentyabrında açılış mərasimi edilən Aİİ-də hazırda bir fakültə - İlahiyyat, üç kafedra - İslamşünaslıq, Dinşünaslıq, Dillər və ictimai fənlər kafedraları mövcuddur. İslamşünaslıq kafedrasında, əsasən, İslam elmləri – Qurani-Kərim, İslam hüququ, kəlam, hədis, təsəvvüf, fiqh üsulu, təfsir və s.; Dinşünaslıq kafedrasında Dinşünaslıq və sosial elmlərin müxtəlif istiqamətləri – dinlər tarixi, din sosiologiyası, din psixologiyası, din fəlsəfəsi, sosial elmlərin metodologiyası və s.; Dillər və ictimai fənlər kafedrasında isə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, ərəb, fars və ingilis dilləri; Azərbaycan tarixi, informatika və kompüter texnologiyası, multikulturalizmə giriş və digər fənlər üzrə tədris prosesi aparılır.

²¹⁸ <http://qafqazislam.com/index.php?lang=az§ionid=109>, (15.06.2016).

Aİİ-də, həmçinin magistratura səviyyəsində Dinşünaslıq ixtisası üzrə – Dinin psixologiyası, Dinin sosiologiyası, Dinlər tarixi, İslamşünaslıq ixtisaslaşmaları üzrə təhsil verilir. Nazirlər Kabinetinin Qərarına əsasən, 2019-cu ildən etibarən İnstitutda fəlsəfə doktoru üzrə doktorantura təhsilinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.²¹⁹

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu elmi-publisistik istiqamətlərdə də müxtəlif fəaliyyətlər həyata keçirir. İnstitut publisistik sahədə “İlahiyyatçı” qəzetini, elmi fəaliyyət sahəsində isə beynəlxalq elmi tələblərə cavab verən “Din araşdırmaları” jurnalını nəşr edir.²²⁰

Aİİ-də təhsil dövlət hesabına, ödənişsiz əsaslarla həyata keçirilir. 2018-ci ildə III ixtisas qrupu üzrə iki istiqamətdə – Dinşünaslıq və İslamşünaslıq həyata keçirilən qəbul imtahanında Dinşünaslıq ixtisası üzrə 25 tələbə, İslamşünaslıq ixtisası üzrə isə 35 tələbə qəbul olunmuşdur. Hal-hazırda İnstitutda ümumilikdə 103 tələbə təhsilinə davam edir.

Azərbaycanda din təhsili verən digər təhsil müəssisələri QMİ-nin nəzdində fəaliyyət göstərən İslam kollecləridir. QMİ nəzdindəki Şəki İslam kolleci 1997-ci ildə təsis edilmişdir. Şəki İslam Kollecinə Qurani-Kərim hafizlərinin

²¹⁹ Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 14 dekabr tarixli 235 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Doktoranturalar yaradılan Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin, elmi müəssisə və təşkilatların Siyahısı”nda dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 yanvar 2019-cu il tarixli, 6 nömrəli Qərarı. <https://cabmin.gov.az/az/document/3319/>

²²⁰ Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun elmi nəşrləri. <https://ait.edu.az/az/tedqiqat/elmi-n-srl-r/> (24.12.2018)

yetişdirilməsi istiqamətində dini təhsil həyata keçirilir. 2002-ci ildə Zaqatala rayonunda QMİ-nin tabeliyində Əliabad İslam Kolleci dini təhsil müəssisəsi kimi fəaliyyətə başlamışdır. Əliabad İslam Kollecinə tədris müddəti üç ildir. Kollece 9-cu sinfi bitirən və orta məktəbə davam edən şagirdlər daxil olur. Əliabad İslam Kollecinə təhsilin əsas məqsədi din xadimliyi üçün kadrların hazırlanmasıdır. Kollecin tədris proqramı QMİ tərəfindən müəyyənləşdirilir. Tədris proqramı Qurani-Kərim, İslam dininin əsasları, ərəb dili və digər fənlərin tədrisindən ibarətdir. QMİ-nin nəzdində fəaliyyət göstərən digər dini təhsil müəssisəsi isə Bakıda yerləşən “Şəbnəm” Qızlar İslam Kollecidir. Kollecin orta məktəbi bitirən qızlar üçün İslam dininin əsasları və Qurani-Kərimin qiraətinin tədris edilməsi məqsədi ilə açılmışdır. “Şəbnəm” Qızlar İslam Kolleci İdarənin Qazılar Şurasının Qərarı ilə 2003-cü ildə təsis edilmişdir.²²¹ Eyni zamanda, bütün bölgələr üzrə məscidlərdə, Dini etiqad azadlığı haqqında Qanunda nəzərdə tutulmuş çərçivədə, dövlət qeydiyyatından keçmiş dini icmalar tərəfindən 1 il müddətli Quran kursları təşkil edilir.

Hal-hazırda orta məktəblərdə din təhsili ayrı bir fənn kimi tədris edilmir. Qeyd edildiyi kimi, orta məktəblərdə Həyat bilgisi fənni çərçivəsində din təhsili həyata keçirilir. Həmin fənnin ehtiva etdiyi dini maarifləndirmənin genişləndirilməsi və ali məktəblərdə multikulturalizmə giriş fənni çərçivəsində dinlərin tarixi haqqında sistemli məlu-

²²¹ Samadov E. Azərbaycan'da Din Eğitimi (Doktora Tezi). İstanbul, 2006, s. 82-83.

matın verilməsi isə hazırda ölkədə geniş müzakirə edilən mövzulardan biridir.

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında dinin təhsildən ayrı olduğu qəbul edilmişdir. Buna baxmayaraq, Qanunda qeyd olunmuşdur ki, "Dinşünaslıq, dini-idraki, dini-fəlsəfi fənlər, müqəddəs dini kitabların əsasları ilə tanışlıq dövlət təhsil müəssisələrinin tədris proqramına daxil edilə bilər."²²² Orta məktəblərdə din təhsilinin əsas məqsədi ictimai və tarixi bir institut olan dini fəlsəfi, sosioloji, fenomenoloji aspektlərdən öyrənməkdir. Dinin fərd və cəmiyyət üçün oynadığı rolların müəyyənləşdirilməsi, o cümlədən dini radikalizm, fanatizm və mövhumatçılığın aradan qaldırılması din təhsilinin əsas hədəflərini təşkil edir.²²³ Dövlətin din təhsili ilə bağlı siyasətini dini təhsil qanunları çərçivəsində, dinlərarası dözümlülük və könüllülük prinsipləri əsasında reallaşdırılması və bütün ayrı-seçkilik təmayüllərinin aradan qaldırılması təşkil edir.²²⁴

Dini maarifləndirmə ilə əlaqəli görülən işlər arasında Komitənin yerli icra hakimiyyəti orqanları ilə birlikdə orta məktəblərdə, universitetlərdə, habelə dini icmaların, din xadimlərinin və gənclərin cəlb edildiyi mədəniyyət mərkəzlərində, o cümlədən penitensiar xidmətlərində təşkil etdiyi konfranslar, seminarlar və digər maarifləndirmə tədbirləri xüsusilə qeyd edilməlidir.

²²² Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Maddə 6.

²²³ Albayrak H. "Azərbaycan'da Din". s. 138.

²²⁴ Əliyev R. Din və dövlət. Bakı: İrşad Nəşriyyatı, 2004, s. 8.

Məlum olduğu kimi, Komitə dini təhsil və maarifləndirmə işinə, sadəcə, nəzarət etmir, eyni zamanda, həmin fəaliyyətin bilavasitə təşkilatçısı və iştirakçısı kimi çıxış edir; məsələn: 2015-ci ildə “Ənənəvi İslam dəyərləri və müasirlik” adlı ikigünlük silsilə konfranslar ölkənin bütün bölgələrində həyata keçirilmişdir. Sayı 19-a çatan həmin konfranslarda, təxminən, 8 min nəfərin iştirakı təmin edilmişdir. Konfranslarda sahənin mütəxəssisləri və ilahiyatçı alimlər məruzələrlə çıxış etmişlər. Ekspert qismində çıxış edən alimlər “Dini radikalizmlə mübarizə”, “Dini tolerantlığın təmini” və oxşar məruzələrlə çıxış edərək, konfrans iştirakçılarını bu sahədə maarifləndirməyə və dini radikalizmin fəsadları və təhdidləri haqqında onları məlumatlandırmağa səy göstərmişlər. Bunlardan başqa, Komitənin maliyyə dəstəyi ilə dini icmaların reallaşdırdıqları layihələr çərçivəsində həyata keçirilən maarifləndirici tədbirlərin sayı 300-ə çatmış, 10 min nəfərdən çox insanın bu tədbirlərə cəlb edilməsi təmin olunmuşdur.²²⁵ Ekspertlərin iştirakı ilə keçirilən həmin tədbirlərdə dini radikalizmi meydana gətirən səbəblər, radikalizmlə mübarizə metodları, dini tolerantlığın zəruriliyi, fərdi və ictimai hüquq və vəzifələrin mənimsənilməsi istiqamətində məlumatlar verilmiş və mövzu ətrafında geniş müzakirələr aparılmışdır.

Azərbaycanda mövcud olan qeyri-hökumət təşkilatları da dini maarifləndirmə işinə öz töhfələrini verir. QHT-lərin birbaşa dini təhsillə məşğul olma səlahiyyətləri olmasa da,

²²⁵ Qurbanlı M. Dövlət və din: İctimai fikir toplusu. 01 (42), s. 10.

yardım fondları və milli-mənəvi dəyərlərin təbliği, radikalizmlə mübarizə çərçivəsində konfranslar, seminarlar, təlimlər təşkil edir, həmin mövzuları əhatə edən kitablar, broşürlər və jurnallar nəşr edirlər. Qeyd edilənlərdən başqa, əsasən, Türkiyəyə bağlı yardım fondları və vəqflər tərəfindən ölkədə rəsmi orqanların nəzarəti və əməkdaşlığı ilə həm humanitar yardım, həm də dini maarifləndirmə ilə bağlı müxtəlif layihələr həyata keçirilir.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

AZƏRBAYCANDA DİNİ KONFESSİYALAR: ƏNƏNƏVİ DİNLƏR VƏ AZLIQLAR

1. Ənənəvi dini konfessiyalar və dindarlıq

Azərbaycan xalqının konfessional müxtəliflik baxımından tərkibinə nəzər saldıqda, əhalinin böyük çoxluğunun müsəlmanlardan ibarət olduğu nəzərə çarpır. Dini azlıqlara gəlicə, tarixən Azərbaycanda yaşamış xristian pravoslav kilsəsinin və müxtəlif yəhudi icmalarının ardıcılları ənənəvi dini konfessiyalar arasında mühüm yer tutur. Nəhayət, müstəqillikdən sonra Azərbaycanda yayılmağa başlamış bir çox xristian yevangelist, bəhai, krişnaçılıq və digər dini azlıqların nümayəndələrinə də rast gəlmək mümkündür. “Pyu Araşdırma Mərkəzi”nin 2010-cu ildə həyata keçirdiyi “Qlobal din araşdırması”nın statistikalarına əsasən, Azərbaycan əhalisinin 96.9%-i müsəlman, 3%-i xristian (əsasən, xristian provaslav), 0.1%-i isə yəhudi və digər din mənsublarından ibarətdir.²²⁶ Bəzi tədqiqatlarda müsəlmanların məzhəb baxımından 65%-i şiə, 35%-i isə sünni məzhəbinin ardıcılları kimi göstərilir.²²⁷ Sünnilərin

²²⁶ The Global Religious Landscape: A Report on the Size and Distribution of the World's Major Religious Groups as of 2010. December 2012, Pew Research Center's Forum on Religion & Public Life, s. 45.

²²⁷ 2012 International Religious Freedom Report (Azerbaijan Executive Summary), USA State Department, <http://www.state.gov/documents/organization/208502.pdf>, (26.07.2016), s. 1.

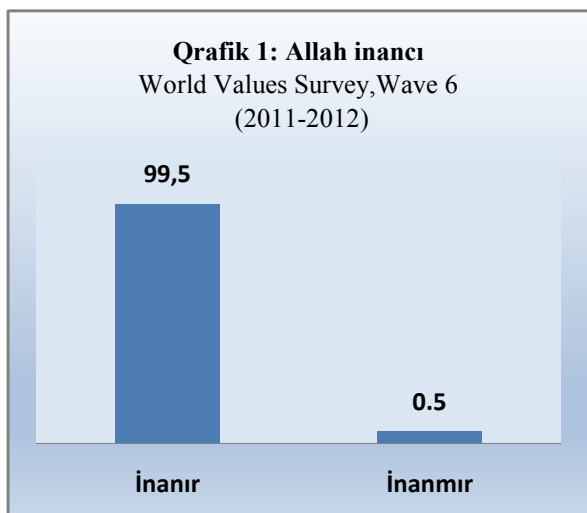
qismən hənəfi, qismən də şafii məzhəbinə mənsub olduğu məlumdur.²²⁸ Bu mövzuda dəqiq statistik məlumatlar mövcud deyildir.

Müstəqilliyinin ilk illərində əhalinin dindarlıq səviyyəsi, məlum ideoloji, tarixi-ictimai vəziyyətdən irəli gələn səbəblərə görə, nisbətən aşağı idi. Müşahidələr göstərir ki, sovet dövründə əhalinin əksəriyyəti dinin etiqad əsasları və dini ehkamlar haqqında kor-təbii məlumata malik idi, dini və məzhəb kimliyi, əsasən, ənənəvi dini kimliklə əlaqələndirilirdi.²²⁹ Müstəqillikdən sonra aparılan araşdırmalara görə, Azərbaycan əhalisinin özünü müsəlman adlandıran kəsimində dinin inanc aspektinin yüksək, dinin praktik (ayinlər və ibadətlər) aspektinin isə aşağı səviyyədə olduğu aşkarlanmışdır.²³⁰ Bununla bağlı, aşağıda Azərbaycanda yaşayan əhalinin dindarlıq dərəcəsini ölçməyə çalışan tədqiqatlardan götürülmüş bəzi statistik məlumatları nəzərdən keçirməyi məqsədüyükün hesab edirik.

²²⁸ Motika R. "İslam in Post-Soviet Azerbaijan". Archives de Sciences Sociales des Religions. Vol. 115, September 2001, s. 112; Buniyatov Z. "Azərbaycan". s. 317.

²²⁹ Əhədov A. Azərbaycanda din və dini təsisatlar. s. 94.

²³⁰ Religiosity in the South Caucasus: Religiosity, practice and different perceptions of God. September 1, 2013, Caucasus Research Resource Centers (CRRC), s. 9-10.

2011-2012-ci illərdə Azərbaycanın da daxil edildiyi “Dünya Dəyərlər Araşdırması” adlı (World Values Survey) qlobal empirik tədqiqatın nəticələrinə görə, Azərbaycan əhalisinin 99.5%-nin bu və ya digər dinə etiqad etdiyi, sadəcə, 0.5%-nin heç bir dinə etiqad etmədiyi məlum olmuşdur. Tədqiqatda “Din sizin həyatınızda nə qədər əhəmiyyətlidir?” sualına respondentlərin 35.9%-i “Çox əhəmiyyətlidir”, 33.3%-i “Daha əhəmiyyətlidir”, 20.5%-i “O qədər də əhəmiyyətli deyil”, 10.2%-i isə “Heç əhəmiyyətli deyil” cavablarını verir.²³¹ Bu tədqiqatın nəticələri bir daha göstərir ki, Azərbaycanda dini inanc və dünyagörüşü geniş yayılmış, həmçinin dini dünyagörüşü insanların həyatında əhəmiyyətli rola malikdir.

²³¹ World Values Survey. Wave 6, Azerbaijan.

<http://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp> (03.06.2018).

Dünya Dəyərlər Araşdırmasında əhəlinin dindarlığı ilə bağlı suallar da yer alıb. Bunlardan birini dindarlıq baxımından respondentlərin özünüqiymətləndirməsi ilə əlaqədar sual təşkil edir. Tədqiqatın nəticəsinə görə, (Qrafik-5) respondentlərin 27.7%-i özünü “dindar”, 72%-i “dindar olmayan”, 0.3%-i isə “ateist” kimi xarakterizə etmişdir. Yuxarıda keçən yüksək dini inanc və dinin əhəmiyyəti ilə bağlı məlumatlarla sonuncu müqayisə edildikdə maraqlı nəticələr əldə edilir: Azərbaycanda ictimai müstəvidə dindarlığın əsas əlamətləri, əsasən, dinin praktik aspekti hesab edilir, yəni dindarlıq ibadətlərlə əlaqələndirilir. Halbuki, nəzəriyyədə dini inancın və dinin təsir (dinin əhəmiyyətini göstərən meyar, məhz dinin təsiri ilə əlaqəlidir) aspektlərinin dindarlığın əsas göstəricilərindən olduğu qeyd edilir.

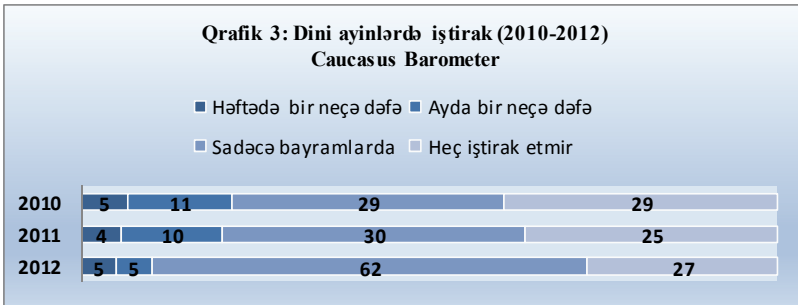
Digər tərəfdən, başqa analoji araşdırmaların da göstərdiyi kimi, bu tədqiqat Azərbaycan xalqının sovet dövründə

din əleyhinə həyata keçirilən ateizm təbliğatlarından ciddi təsirlənmədiyini göstərir. Bu baxımdan, Beynəlxalq Sosiologiya Mərkəzinin 1999-cu ildə Bakıda dini vəziyyəti tədqiq edən araşdırmada əldə olunan məlumatları qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə ki, qeyd edilən tədqiqatda iştirak edənlərin 63.4%-i özünü inanclı, bunların da 6.7%-i özünü çox dindar; 10.4%-i inanclı və ya inancsız olduğu barədə qərarlı, 7.1%-i inancsız, 8.6%-i isə bu mövzuya maraq göstərmədiyini ifadə edib. Özlərini qəti ateist hesab edənlərin nisbəti isə cəmi 3.8% təşkil etmişdir.²³² Müstəqilliyin ilk onilliyində həyata keçirilən bu araşdırma, bir daha dindarlığın aşağı səviyyədə olmasına baxmayaraq, ateizmin Azərbaycanda çox az yayıldığını təsdiq edir.

Müstəqillikdən sonra Azərbaycanda əhalinin dindarlığının praktik aspektini araşdıran müxtəlif tədqiqatlar həyata keçirilmişdir. Şübhəsiz, dindarlığın praktik aspekti dedikdə, əhalinin əksəriyyətinin müsəlman olduğu cəmiyyətdə namaz və oruc tutma kimi ayinlər ön plana çıxır. 2009-2012-ci illərdə Azərbaycanda “Qafqaz Barometri” adlı genişmiqyaslı sosioloji sorğuda dindarlığın müxtəlif göstəriciləri, eləcə də ayin və ibadətlərlə bağlı durum empirik metodlarla araşdırılmışdır. Həmin araşdırmanın 2010-2012-ci illər ərzində “*dini ayinlərdə iştirak etmə*” səviyyəsi aşağıdakı qrafikdə verilmişdir.²³³

²³² Faradov T. “Religiosity in Post-Soviet Azerbaijan A Sociological Survey”. s. 27.

²³³ Religiosity in the South Caucasus: Religiosity, practice and different perceptions of God. s. 10.

Yuxarıdakı qrafikdən də göründüyü kimi, həftədə və ayda bir neçə dəfə dini ayinlərdə (əsasən, namaz nəzərdə tutulur) iştirak edənlərin sayı digərləri ilə müqayisədə çox aşağıdır. Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də odur ki, 2012-ci ilin göstəricilərinə görə, “ayda bir neçə dəfə” dini ayinlərdə iştirak edənlərin sayı iki dəfə azalmış (10%-dən 5%-ə qədər geniləmiş) və “sadəcə, bayram günlərində” dini ayinlərdə iştirak edənlərin sayı isə 62%-ə çatmaqla əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir.

Dünya Dəyərlər Araşdırmasının 2011-2012-ci illərdə Azərbaycanda reallaşdırdığı rəy sorğusunun əldə etdiyi nəticələr isə aşağıda qeyd olunub

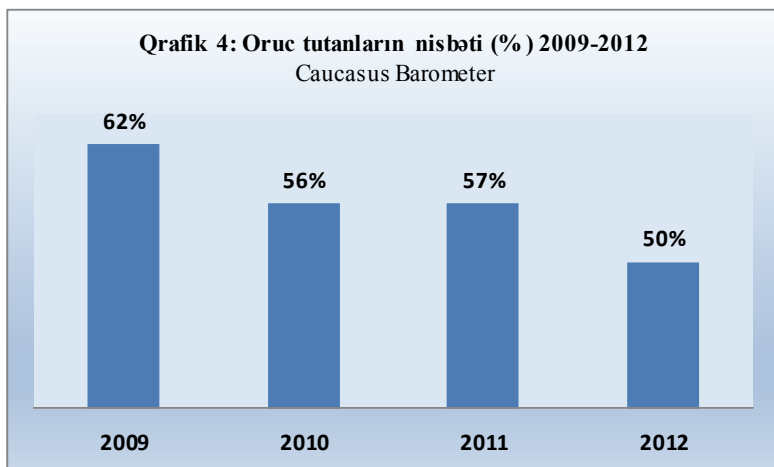
Dini ayinlərdə “həftədə bir neçə dəfə” iştirak edənlər 5.2%, “ayda bir neçə dəfə” iştirak edənlər 4.2%, “sadəcə, əlamətdar dini günlərdə” dini ayinlərdə iştirak edənlər 36.4%, “heç bir dini ayində iştirak etməyənlər” isə respondentlərin 43%-ni təşkil etmişdir.²³⁴ Beləliklə, hər iki araşdır-

²³⁴ World Values Survey, Wave 6, 2011-2012,

<http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>,
(17.07.2016).

ma Azərbaycanda dini ayinlərdə iştirak etmə və ibadətlərin gündəlik yerinə yetirilməsi intensivliyinin aşağı olduğunu göstərir. Bu, fikrimizcə, dini inancın yüksək olmasına baxmayaraq, dini bilginin aşağı olması ilə müşayiət olunan kütləvi dindarlığın geniş yayılması faktı ilə bağlıdır.

Məlum olduğu kimi, dindarlığın göstəricilərindən biri də oruc tutma meyarıdır ki, müxtəlif empirik din araşdırmalarında bununla bağlı suallar yer almışdır. “Qafqaz Barometri”nin 2009-2012-ci illərdə Azərbaycanda apardığı sosioloji sorğuda “oruc tutma” intensivliyi ilə bağlı əldə edilən nəticələr aşağıdakı qrafikdə nəzərdən keçirilmişdir.²³⁵

Yuxarıdakı qrafikdə gördüyümüz kimi, Qafqaz Barometrinin nəticələrinə görə, 2009-cu ildə oruc tutanların sayı 62%, 2010-cu ildə 56%, 2011-ci ildə 57%, 2012-ci ildə isə 50%

²³⁵ Religiosity in the South Caucasus: Religiosity, practice and different perceptions of God. s. 10.

olmuşdur. Ümumilikdə, oruc tutma ibadətinin gündəlik dini ayınlərdə iştiraka nisbətən daha yüksək olduğu nəzərə çarpır. Digər tərəfdən, oruc tutma intensivliyində araşdırmanın həyata keçirildiyi zaman intervalında günümüzə doğru nisbi azalma müşahidə edilir.

2. Dini azlıqlar

Dövlətin din siyasətinin mahiyyətini göstərən amillərdən biri də dini azadlıqların təmin edilməsi prosesində konfessialararası bərabərliyin qorunması məsələsi təşkil edir. Buna görə də dövlətin dini azlıqlara münasibətinin nəzərdən keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda dini azlıqları, əsasən, iki qismə ayıra bilərik. Tarixən Azərbaycanda məskunlaşan pravoslav xristianlar və müxtəlif yəhudi icmaları ənənəvi dini konfessiyalara aid edilir.

Məlum olduğu kimi, bu dini konfessiyalara dövlət siyasətində hər hansı ayrı-seçkilik və ya məhdudiyət tətbiq edilmir. Onlar İslam dini icmaları ilə eyni hüquqlara malikdir. Əvvəl də qeyd olunduğu kimi, dini konfessiyalara göstərilən maddi yardımlar, dini ibadət yerlərinin inşası və digər sahələrdə dini azlıqlara bərabər münasibət göstərilir; məsələn: Azərbaycan Hökuməti tərəfindən dövlət büdcəsi hesabına 1997-ci ildə gürcü yəhudilərinin sinaqoqunun inşası, 2007-ci ildə Pravoslav Xristian Kilsəsinin əsaslı təmiri, Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Bakıda yəhudi uşaqlar üçün Tədris Mərkəzinin təsis edilməsi və s. fəaliyyət dini azlıqlara, qeyri-islam dini icmalarına göstərilən bərabər və

heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilməyən münasibətin bariz nümunələrini təşkil edir.

Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, ölkədə yaşayan yəhudi icmaları dini azadlıqlarına sahib olmaqla yanaşı, beynəlxalq yəhudi təşkilatları ilə əlaqələr yaratmış, özlərinin təhsil, mədəniyyət və dini tədris müəssisələrini, qeyri-hökumət təşkilatlarını, o cümlədən mətbuat orqanlarını yaratmaq üçün bütün imkanlara malik olmuşlar.²³⁶ Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanda uzun tarixi keçmişə malik yəhudi və xristian icmaları xalq arasında heç bir ayrı-seçkiliyə və dözümsüzlüyə məruz qalmamışlar. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda heç vaxt anti-semitizm təmayülləri mövcud olmamışdır.

1991-ci ildən etibarən, Azərbaycanda yayılmağa başlayan xristian dini cərəyanların, qeyri-ənənəvi islami hərəkatların bəzi nümayəndələrinin meydana gətirdiyi dini azlıqlardan da bəhs edilməlidir. Bunlara vəhhabilər, yevangelist xristian icmalarını, Yahovanın şahidlərini, Yeddinci gün adventistlərini, Hare Krişna və digər dini azlıqları misal göstərmək olar. Bu dini azlıqların bir çoxunun Bakıda mərkəzləri də mövcuddur. Beynəlxalq dini azadlıqların müdafiəsi təşkilatlarından bəziləri “qeyri-ənənəvi” olaraq xarakterizə edilən bu dini azlıqların bir çox məhdudiyətlərlə üzləşdiyini iddia edirlər. Məsələn: dövlət qeydiyyatına alınma prosesində qarşılanan çətinliklər, toplu ibadətlərin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar bəzi tənzimləmələr, dinin təbliğ

²³⁶ Muradova B. “Azərbaycanda multikulturalizm dövlət siyasətinin prioritet istiqamətidir”. s. 72; <http://scwra.gov.az/vnews/1647/> (15.06.2016).

edilməsi məqsədilə dini təyinətli ədəbiyyatın nəşri və yayılmasının ekspertizadan keçirilməsi və s. onlar tərəfindən din azadlıqlarının məhdudlaşdırılması kimi qeyd edilir.²³⁷ Hökumət bu iddiaların tərəfli və qeyri-obyektiv ittihamlardan ibarət olduğunu bildirir. Haqlı olaraq qeyd edilir ki, dini icmaların qeydiyyatına alınması, dini ədəbiyyatın ölkəyə gətirilməsi, nəşrinin ekspertizası və digər məsələlər ölkənin milli təhlükəsizliyi üçün real təhlükə törədən radikalizm, ekstremizm, dini dözümsüzlük və s. fəaliyyətlərin qarşısının alınması istiqamətində, yalnız qanunvericilikdə nəzərdə tutulan tənzimlənmələr çərçivəsində həyata keçirilən siyasətin tərkib hissəsidir. Azərbaycanda həyata keçirilən din siyasətinin prioritetlərini, bir tərəfdən, vətəndaşların dini etiqad azadlığı üçün münasib şəraitin yaradılması, digər tərəfdən, milli və dini təhlükəsizliyin təmin edilməsi təşkil edir.

²³⁷ Fox J. *A World Survey of Religion and the State*. New York: Cambridge University Press, 2008, s. 177.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

AZƏRBAYCANDA DİN-SİYASƏT MÜNASİBƏTLƏRİNİN DİNAMİKASI

Azərbaycanda dövlətin din siyasətinin istiqamətini müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri dinin (İslamın) siyasiləşməsinin, xüsusilə siyasi islamçı ideyaların yayılmasının qarşısının alınmasıdır. Şübhəsiz ki, dünyəvi dövlət kimi Azərbaycan Respublikasında dinin siyasiləşməsi narahatlıqlar yaradır və belə təmayüllər dini radikalizmin bir növü kimi xarakterizə edilir. Digər tərəfdən, ənənəvi din konsepsiyası, ictimai müstəvidə dinlərarası və konfessiyalararası tolerantlığın təmin olunması, multikultural mühitin qorunması dövlətin din siyasətinin əsas hərəkətverici amillərini təşkil edir.

1. Siyasi islam və radikalizm təhlükəsi

Qloballaşan dünyada dini və etnik müxtəlifləşmə prosesinin idarə edilməsi millət-dövlətlərin qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biridir. Ölkələrarası miqrasiyanın geniş vüsət aldığı dövrümüzdə toplumların ənənəvi, sosial-dini strukturları sürətlə dəyişir. Təbii olaraq, belə qlobal proseslər Azərbaycan cəmiyyətinə təsirsiz ötüşə bilməz. Müstəqillikdən sonra Azərbaycanda dini sahədə meydana gələn dirçəliş və dindarlaşma prosesi sürətlə inkişaf edir. Beləliklə, ölkədə cəmiyyətin ənənəvi dini strukturu dəyişməkdə və

getdikcə konfessional müxtəlifləşmə dərinləşməkdədir. Kütləvi informasiya vasitələrinin, internet və habelə sosial şəbəkələrin yeni dini cərəyanlar tərəfindən dini ideologiyalarını yaymaq üçün istifadəsi dini müxtəlifləşmə prosesini daha da sürətləndirir.

Müasir cəmiyyətin səciyyəvi cəhətlərindən biri olan fərdiyyətçiliyin inkişafı ənənəvi dinlərin kollektiv strukturunu zəiflədən amil kimi çıxış edir. Nəticədə, bu proses müəyyən bir dinin daxilində də parçalanmalar və yeni dini cərəyanların meydana gəlməsinə səbəb olur. Bəzi hallarda bu dini hərəkatların arasında xalqa tamamilə yad, ictimai-siyasi sistemə qarşı gərgin münasibətlərə malik radikal qruplaşmalar yaranır. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının müstəqillikdən sonra hüquqi müstəvidə qoşulduğu Beynəlxalq insan hüquqları konvensiyaları dini müxtəlifləşməni dəstəkləyərkən, sosial bir gerçəklik olaraq, dini və etnik müxtəflilik ictimai həyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Sosial elmlərdə dini müxtəlifləşmə və ya qısaca, dini plüralizm prosesinin inkişafına zəmin hazırlayan başqa amillər də göstərilir. Aşağıda, müstəqillikdən sonra, Azərbaycanda dini fərqliliklərdən irəli gələn radikalizm problemi ilə əlaqədar bəzi məqamları nəzərdən keçirmək istəyirik.

Müstəqillikdən sonra ölkədə, təxminən, 1993-cü ildən etibarən Körfəz ölkələrindən gələn dini təşkilatların yayılması prosesi başlayır. 1994-cü ildə Azərbaycanda müxtəlif dini və humanitar fəaliyyət göstərən 15-dən çox xarici təşkilat mövcud idi. Məsələn: İslam İrsinin Dirçəliş Fondu, Qətər İslam Xeyriyyə Fondu və digərlərini bunlara nümunə

göstərmək olar. İslam İrsinin Dirçəlişi Fondu tərəfindən 2002-ci ilədək Azərbaycanda 61 məscidin inşa edildiyi qeyd olunur. Müstəqilliyin erkən dövrlərində dini sərbəstlikdən istifadə edən belə təşkilatlar məscidlərdə Quran kursları açır, radikal təmayüllü təbliğatlarla məşğul ola bilirdilər. Belə təbliğatların nəticəsində, 1993-cü ildən etibarən Bakı, Sumqayıt və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində – Zaqatala, Quba, Qusar, Xaçmazda radikal dini təmayüllərin yayılması din sferasında ciddi problemə çevrilmişdi. 1998-ci ildən başlayaraq ərəb dini-xeyriyyə təşkilatlarının fəaliyyəti ilə bağlı mühüm siyasi qərarlar alındı, radikalizmin yayılmasının qarşısının alınması istiqamətində önəmli addımlar atıldı. 2001-ci ilin 11 sentyabrında ABŞ-da baş vermiş terror hadisəsi bütün dünyada, eləcə də Azərbaycanda radikal dini təmayüllü təşkilatların fəaliyyətinin yenidən qiymətləndirilməsini zəruri etdi. Beləliklə, Azərbaycanda radikal dini təşkilatlar fəaliyyəti və onların maliyyə mənbələri, xarici vətəndaşların ölkədə din təbliğatı və digər məsələlərlə bağlı qanunvericilikdə dəyişikliklər edildi, radikal dini qrupların təbliğatının qarşısı əhəmiyyətli dərəcədə alındı.²³⁸

Müstəqillikdən sonra Azərbaycanda dini fəaliyyət göstərən xarici dini qurumlardan bir qismi də İran İslam Respublikasına bağlı bəzi xeyriyyə və dini təşkilatlar idi. Bu dini qurumlar da Azərbaycanda bir çox məscidlərin, dini tədris müəssisələrinin açılmasında mühüm rol oynayır. Buna baxmayaraq, İİR-dən maliyyələşən dini təşkilatların

²³⁸ Samadov E. Azərbaycan'da Din Eğitimi. s. 50.

bəziləri siyasi islamçı ideyaların yayılmasında maraqlı idilər. Azərbaycanda müstəqilliyin erkən dövrlərində İslam partiyası yaratma təşəbbüsü də belə fəaliyyətin nəticəsi kimi göstərilirdi. Siyasi islamçı hərəkatların genişləndirilməsi təşəbbüslərinin qarşısı alınmışdır. Belə ki, 1995-ci ildə qəbul edilən Konstitusiya ilə dinin dövlətdən ayrı olduğunu qəti müəyyənləşdirərək, Azərbaycan Respublikasında dini-siyasi partiyaların yaradılmasının qeyri-qanuni olduğu qərara alınmışdır.

Türkiyə qaynaqlı dini cərəyanların fəaliyyətini iki qismə ayırmaq mümkündür: rəsmi və rəsmi olmayanlar. Rəsmi dini fəaliyyətlər, əsasən, Türkiyə Dəyanət İşləri İdarəsi və Dəyanət Vəqfinin həyata keçirdiyi dini fəaliyyətlərdən ibarətdir. Rəsmi olmayanlara isə müxtəlif dini qruplar və qeyri-hökumət təşkilatlarının dini maarifləndirmə istiqamətində kitablar, jurnallar nəşr etmə, humanitar yardımlar və digər fəaliyyətlərini aid etmək olar. Bu dini qrup və təşkilatların fəaliyyəti özünün mütədilliyi və dünyəvi dövlətin prinsiplərinə müvafiqliyi ilə səciyyələnir. Konfessional baxımdan, əsasən, sünni-hənəfi məzhəbinə söykənən bu fəaliyyətlər ictimai-siyasi çalarlardan uzaq, daha çox ibadətlər və əxlaqi məsələləri qarşısına əsas məqsəd qoymuşdur.²³⁹

Bir daha qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanda din-siyasət münasibətlərini tənzimləyən Konstitusiya maddələri və Dini etiqad azadlığı haqqında Qanunda dini qurumların siyasi fəaliyyətlə məşğul olmasına yol verilmir. Belə ki, Azər-

²³⁹ Hasanov B. Sovyet Kuşağından Sovyet Sonrası Kuşağına Azərbaycan'da Din (Doktora Tezi). İstanbul, 2007, s. 215.

baycanda heç bir dini qurum siyasi partiya yarada bilməz, siyasi kampaniya apara bilməz. Digər tərəfdən, siyasi partiyaların dini siyasət yürütmələri din və siyasətin ayrılığı prinsipinə uyğun deyildir.²⁴⁰

Dini radikalizmin qarşının alınması məsələsi Azərbaycan Milli Məclisində də müzakirəyə səbəb olmuş, 4 dekabr 2015-ci il tarixdə Dini ekstremizmə qarşı mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.²⁴¹ Bundan əlavə, Azərbaycan vətəndaşlığı ilə bağlı qanunvericilikdə dəyişikliklər edilərək, xarici ölkələrdə silahlı əməliyyatlarda iştirak edənlərin həbs edilməsi, yaxud Azərbaycan vətəndaşlığından məhrum edilməsini nəzərdə tutan qanun qəbul edilmişdir. Həmçinin dini qurumların maliyyə işlərinin şəffaflaşdırılması və effektiv nəzarət edilməsi istiqamətində də mühüm addımlar atılmışdır.

2. Ənənəvi din konsepsiyası və onun əsas elementləri

Ənənəvi din konsepsiyası Azərbaycanda din siyasətinin həyata keçirilməsi prosesində mühüm rola malikdir. Ənənəvi din dedikdə, Azərbaycanda uzun tarixi keçmiş malik, Azərbaycan milli kimliyi ilə ziddiyyətli olmayan, sosial-mədəni sistemin tərkib hissəsinə çevrilmiş dini inanclar, təsəvvürlər, mərasim və ayinlər nəzərdə tutulur. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanda ənənəvi dinləri təmsil edən konfessiyaların dini və digər ictimai xidmətləri dəstəklənir.

²⁴⁰ Fox J. A World Survey of Religion and the State. s. 177.

²⁴¹ "Dini ekstremizmə qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/31509> (06.12.2018).

Beləliklə də ənənəvi din konsepsiyası Azərbaycanda həyata keçirilən din siyasətinin istiqamətini təyin edən amillərdən biri kimi çıxış edir. Bu siyasətin əsas məqsədi ölkədə mövcud olan dinlərarası tolerantlıq ənənəsinin və Azərbaycan milli kimliyinin möhkəmləndirilməsidir. Bu mənada, ənənəvi din konsepsiyasının tərkib hissələri kimi, müxtəlif dini mərasimlərin, müqəddəs günlərin, dini və milli bayramların Azərbaycanda ictimai həmrəyliyin və milli kimliyin möhkəmlənməsinə verdiyi töhfələr çox mühümdür.

2.1. Dini mərasimlər

Mərasimlər, ayinlər və adət-ənənələrin xalqın mədəniyyətinə təsiri inkaredilməz bir faktdır. Xüsusilə də dindarlığı və mühafizəkarlığı yüksək olan cəmiyyətlərdə adət-ənənələrin qorunub-saxlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə cəmiyyətlərdə dəyişikliklərə qarşı müqavimət göstərmək təmayülü də yüksək olur.²⁴² E.Dürkheyim hesab edirdi ki, mərasim və ayinlər sosial qrup daxilindəki həmrəyliyi möhkəmləndirən əsas amillər kimi çıxış edir. Bu səbəbdən, mərasim və ayinlər, sadəcə, toplu ibadətlər əsnasında deyil, həm də doğum, ölüm, evlənmə və digər əlamətdar vaxtlarda da geniş müşahidə olunur. Demək olar ki, bütün cəmiyyətlərdə doğum, ölüm və evlənmə kimi mərasimlərin dini çalarlara malik olduğu və toplu ayinlərlə icra edildiyi aydın nəzərə çarpır.²⁴³

²⁴² Mensching G. Dini Sosyoloji. Konya: Tekin Kitabevi, 1994, s. 138.

²⁴³ Giddens A. Sosyoloji. s. 471.

Sovet dövründə Azərbaycanda dini etiqad azadlığının təminatı ilə bağlı məhdudiyətlərdən irəli gələn dini bilgisizlik cəmiyyətdə dini mərasim və ənənələrdə təzahür edən kütləvi dindarlığın yayılmasına səbəb olmuşdur. Bəzi sosio-loqların da ifadə etdiyi kimi, sosial qrup və xalqların milli kimliklərini mühafizə etmə prosesində rəmzi dəyərlərə malik olan mərasimlər mühüm rol oynayır. Mərasimlər dini və milli kimliyin qorunub saxlanılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.²⁴⁴

Din mədəniyyətin inkişafı, nəsildən-nəslə ötürülməsi və qorunub-saxlanması prosesində də böyük təsirə malikdir. Bəzi cəmiyyətlərdə mədəni həyat, demək olar ki, dini inanc və fəaliyyətin fərdi və ictimai inikasından ibarətdir. Bu onunla izah edilir ki, fundamental ictimai institutlardan biri olan din bəzən əxlaqi dəyərlərin, sosial normaların, gündəlik həyatın və ümumiyyətlə, mədəniyyətin formalaşmasının əsas amili kimi çıxış edir.²⁴⁵

Məhz bu səbəbdən, sovet hakimiyyəti İslam mədəniyyətinin təzahürü kimi, dini və milli bayramları, milli adət-ənənələri qadağan etməyə təşəbbüs göstərmişdir: fərdi sferaya aid olsa belə, dini və milli bayramlar ya qadağan edilmiş, ya da bunlardan imtina edilməsi ısrarla tövsiyə edilmişdir. Sovet ideoloqları milli adət-ənənələr, dini mərasimlərin tam aradan qaldırılmasının mümkünsüzlüyünü başa düşdükdə, ümumi tərəqqinin zamanla bunları aradan qaldıracağına, nəhayət, ənənəvi mərasimlərin, sadəcə, folklor

²⁴⁴ Albayrak H. "Azərbaycan'da Din". s. 134.

²⁴⁵ Sülün M. Türk Toplumunun Kuran Kültürü. s. 14.

nümunəsi kimi qalacağına ümid bəsləyirdilər.²⁴⁶ Azərbaycanda belə mərasimlərin nümunələri kimi – Aşurani, Ramazan, Qurban, Novruz bayramlarını, mövlud günlərini, yaxud yas mərasimlərini göstərmək mümkündür.

2.2. Dini və milli bayramlar

Azərbaycanda təmtəraqlı qeyd edilən bayramlardan biri Novruzdur. Novruz bayramının Azərbaycanda tarixi kökləri çox qədimdir. Sovet dövründə cəmiyyətdə millidini bayramlar arasında Novruz xüsusi yer tuturdu. Sovet dövründə bu bayram özündə həm milli, həm də dini çalarları ehtiva edirdi: müsəlmanlar bu günlərdə qəbirləri ziyarət edir, Quran oxutmağa önəm verirdilər.²⁴⁷ Müstəqillikdən sonra da Novruz günləri rəsmi bayram kimi keçirilməyə, ümumiyyətlə, Qurban və Ramazan bayramlarından daha təntənəli qeyd edilməyə davam edir.

Milli və dini bayram günlərində həm dövlət başçısı, həm dini qurumların rəhbərləri televiziya və mətbuat vasitəsilə xalqın milli bayramını təbrik edir, rəsmi çıxışlarla xalqa müraciət edilir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda Novruz, Qurban və Ramazan bayramları günləri rəsmi tətil elan edilir, bu münasibətlə müxtəlif ümumi şənliklər keçirilir. Şübhə yoxdur ki, bütün bunlar xalqın öz milli-mənəvi dəyərlərinə qayıtmaq, dini kimliyinə sahib çıxmaq zəminində təzahür edir.

²⁴⁶ D'Encausse H.C. Sovyetlerde Müslümanlar. s. 79,

²⁴⁷ Albayrak H. "Azərbaycan'da Din". s. 144.

Digər tərəfdən, milli və dini bayramların məzmununda da müəyyən dəyişikliklərin baş verməsi diqqətçəkən məqamlardandır. Belə ki, Azərbaycanda dini və milli bayramlar, əlamətdar dini günlər xalqın mənəvi həyatında mühüm yer tutur. Novruz kimi bəzi milli bayramların mahiyyətinin dəyişilməsi, daha aydın ifadə etsək, dini zəmindən tam milli zəminə keçməsi prosesi müşahidə olunur.

Sovet dövründə dindarlığın tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilən Novruz bayramı, artıq bəzi dini qruplar tərəfindən qeyri-islam, hətta dinsizlik kimi xarakterizə edilir. Qeyd edilməlidir ki, daha çox radikal təmayüllü dini cərəyanlar Novruzun qeyd edilməsini İslama zidd hesab edərək, bununla mübarizə aparmağın dini vəzifə olduğunu təbliğ edir. Yəni də sovet dövründə xalq arasında böyük populyarlığa malik olan Yeni il bayramı da əhalinin dindar-mühafizəkar qrupları arasında getdikcə əhəmiyyətini itirir. Milli bayramlara münasibətin dəyişilməsi ilə bağlı cəmiyyətdə gərginliyə səbəb olan belə hadisələr, təbii ki, ənənəvi dini konfessiyalar və ümumilikdə, cəmiyyət tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Bu hadisə, ilk növbədə, müstəqillikdən sonra Azərbaycanda dini kimliyin sürətli transformasiyası prosesindən xəbər verir. Belə görünür ki, dini etiqad azadlığının təmin olunduğu plüralist ictimai-siyasi mühitdə ənənəvi dini baxışlara fərqli münasibətlərin yaranması cəmiyyətin çoxluğu tərəfindən təsdiqlənməyən, lakin qaçılmaz bir proses kimi təzahür edir.

2.3. Yas mərasimləri

Dini ənənənin qorunması və davam etdirilməsində dəfn və yas mərasimlərinin əhəmiyyətli rolu vardır. Şübhə yoxdur ki, dini duyğuların ən çox qabardığı məqamlardan biri də dəfn mərasimləridir. Ənənəvi adətlərin tərkib hissəsi olan dəfn mərasimi çox vaxt dindar olmayan insanlar tərəfindən də israrla icra edilir. Yas mərasimlərində icra olunan bir çox ayin – cənazənin dəfnə hazırlanması, Quran oxunulması, ehsan verilməsi və digər xüsusi dini məna və əhəmiyyətə malik olmaqla, cəmiyyətin mənəvi həyatının qorunub saxlanmasının mühüm vasitələridir. Bu da onu göstərir ki, müsəlman cəmiyyət üçün İslam dini gündəlik həyatın bütün sahələrinə nüfuz edərək, onların həyat tərzini, dünyagörüşü, adət və ənənələrində varlığını hiss etdirməyə davam edir.²⁴⁸ E.Qiddens yas mərasiminin əhəmiyyətini – ağır itki yaşamış insanın dəyişən duruma adaptasiya olmasının effektiv vasitəsi kimi çıxış etməsi, beləcə sosial qrupa aid olan dəyərlərin daha uzunmüddətli varlığını göstərməsi ilə izah edir. Belə ki, yas tutma duyulan kədərin keçici ifadəsi olmayıb, sosial qrupun birlikdə daşdığı bir vəzifə borcudur.²⁴⁹

Yas mərasimləri həm sovet dövründə, həm də müstəqillikdən sonra Azərbaycanda dini motivlərin ən çox təzahür etdiyi başlıca dini mərasimdir. Eyni zamanda, bu mərasimlər məscid və dini tədris müəssisələrindən kənarında dinin

²⁴⁸ Taştan A. "Azərbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişim, Din ve Dinsel Canlanma". s. 24.

²⁴⁹ Giddens A. Sosyoloji. s. 471.

yayılması və təbliği funksiyasını yerinə yetirir.²⁵⁰ Sovet dövründə isə yas mərasimi dini yaymanın yeganə vasitəsi rolunu oynamışdır, çünki həmin dövrdə dini zəmində toplaşmanın başqa yolları qadağan idi. Bəzi tədqiqatçılar, Azərbaycanın milli adət-ənənələrində dərin kök salmış yas mərasimlərinin bəzi elementlərinin şiə ənənəsindəki məhərrəmlik mərasimindən ciddi təsirləndiyini iddia edir.²⁵¹

Yas mərasimlərinin tərkib hissəsi kimi, cənazənin dəfn edilməsindən sonra üç gün, o cümlədən yeddinci gün, cümə axşamları, qırxıncı gün, bəzi bölgələrdə əlli ikinci gün, həmçinin vəfat edənin ilinin qeyd edilməsi və bu günlərdə ehsan süfrələrinin açılması adəti geniş yayılıb. Həmin günlərin qeyd edilməsi üçün ayrıca çadırlar qurulur, mərasim zalları və digər vasitələr yaradılır.²⁵²

Məlum olduğu kimi, belə adətlər, bəzən, insanlar üçün bir çox çətinliklərin yaranmasına səbəb olur. Bunun qismən asanlaşdırılması məqsədilə yas mərasimlərində maddi yardım göstərmək adəti formalaşmışdır. Lakin bu yardımların, əslində, ehtiyacı qalşılamaqdan uzaq olduğu qeyd edilir.

Yas mərasimlərində insanlar üçün çətinliklər yaradan belə adətlərin aradan qaldırılması məqsədi ilə DQİDK-nin 2015-ci ildə başladığı tövsiyə xarakterli təşəbbüslər cəmiyyətdə böyük əks-sədaya səbəb olmuşdur. Komitə yas mərasimlərində böyük maddi vəsait tələb edən "ehsan"ların

²⁵⁰ Əhədov A. Azərbaycan da din və dini təsisatlar. s. 133-134.

²⁵¹ Albayrak H. "Azərbaycan'da Din". s. 145.

²⁵² Erten H. Azərbaycan Üni versite Gençliğinde Dini Hayat (Bakü Devlet Üniversitesi Örneği). Konya: İdeal Usta Basım Yayın, 2008, s. 219.

ləğv edilməsi istiqamətində mühüm addım atmışdı. Cəmiyyətdə geniş müzakirə olunan və əsasən, müsbət əks-səda doğuran bu təşəbbüsün qanunvericilikdə öz əksini tapması məsələsi ətrafında geniş müzakirələr aparıldı. QMİ-nin nümayəndələri bu mövzuda Dövlət Komitəsi ilə əsasən razılaşdığı, lakin yas mərasimlərində ehsan verməyin dini baxımdan qadağan olunmadığı, ehsanlarda, sadəcə, israfçılığın arzuolunmayan adət halı aldığını bildirdilər. Nəticədə, Komitə sədri bu təşəbbüsün, sadəcə, tövsiyə xarakterli olduğunu və bu mövzuda heç bir qadağadan söhbət getmədiyini vurğulayaraq, məsələyə aydınlıq gətirdi.²⁵³ Bununla belə, qeyd edilməlidir ki, Komitənin təşəbbüsü bir çox din xadimi tərəfindən tətbiq edilməyə başlanmış və bu adətin dəyişilməsinə müəyyən qədər müsbət təsir göstərə bilmişdir.

2.4. Ənənəvi dinin təmsilçiləri

Xalq arasında geniş yayılmış ənənəvi sünnilik və şiəliklə yanaşı, ənənəvi sufi cərəyanlarının da dini dəyərlərin qorunub saxlanması istiqamətində mühüm rolu olmuşdur. Bu mənada, Sovet İttifaqı dövründə müəyyən qırılımların meydana gəlməsinə baxmayaraq, ənənəvi sufi cərəyanları bu və ya digər ölçüdə öz təsirini saxlaya bilmişdir.

Tanınmış şərqşünas alim A.Benninqsen (1913-1988) qeyd edir ki, Sovet İttifaqında qeyri-rəsmi formada dörd sufi cərəyanı mövcudluğunu qorumuşdur: Qafqaz və Mər-

²⁵³ Mübariz Qurbanlıdan ehsan qadağası ilə bağlı açıqlama.

<https://oxu.az/society/49930> (12.06.2018).

kəzi Asiyada nəqşbəndilik; Şimal-Şərqi Qafqazda fəaliyyət göstərən və II Dünya müharibəsindən sonra Mərkəzi Asiyaya keçən qadirilik; əsasən, Türkmənistanda xəlvətlik; nəhayət, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistanda yayılan yəsəvilik cərəyanı. Adları çəkilən sufi cərəyanları, əsasən, köçəri qəbilələrin yaşadığı ərazilərdə fəal olmuş, qəbilə sosial strukturundan faydalanaraq geniş yayılmışdır.²⁵⁴

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində Sovet İttifaqı dövründən əvvəl, ənənəvi sufi cərəyanları mövcud olmuşdur. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra, sufi cərəyanları zəifləmiş və tədricən aradan qalxmışdır. Müstəqillikdən sonra Azərbaycanda sufilik və təsəvvüfi cərəyanlar yenidən formalaşmağa başlamışdır. Hal-hazırda Azərbaycanda, əsasən, Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikası və Türkiyə Respublikası mənşəli sufi cərəyanlara bağlı nəqşbəndilik və qadiriliyin ardıcıllarına rast gəlinir.

Azərbaycanda təsəvvüfi cərəyanların özünəməxsus tarixi yaddaşı və kökləri mövcud olmuşdur: xalq arasında “kəramət sahibi şeyxlər”in, “seyidlər”in, “vəlilər”in hekayələri nəsildən-nəslə ötürülmüşdür. Eyni zamanda, ölkədə mövcud olan bir çox müqəddəs qəbul edilən məkanlar, ziyarət yerləri və s. xalqın yaddaşında müsbət iz qoyan şəxsiyyətlərin adları ilə bağlıdır. Məhz bunlara görə Azərbaycanda ənənəvi kökləri olan təsəvvüfi cərəyanlar xalq arasında nisbətən müsbət qarşılır. Empirik din araşdırmalarından əldə edilən nəticələr bu fikri dəstəkləyir.

²⁵⁴ Benningsen A. “Sovyetlər Birliyi’nde İslami Uyanış ve Bazı Gelişmeler”. s. 58.

2003-cü ildə Azərbaycanın beş regionunda 981 respondentin iştirakı ilə keçirilən sosioloji rəy sorğusunda müxtəlif dini cərəyanlara münasibət öyrənilmişdir. Ümumilikdə, ənənəvi dinlərə münasibətin müsbət olduğu məlum olur. Araşdırmaya görə, respondentlərin 41%-i Sovet İttifaqının süqutundan sonra Azərbaycanda meydana gələn islami təşkilatları mənfi, 27%-i isə müsbət qiymətləndirmişdir. Vəhhabiliyə münasibətə gəlincə, araşdırmaya əsasən, Azərbaycanda, ümumilikdə, bu cərəyana qarşı 69% nisbətində mənfi münasibət göstərilərkən, ölkənin Cənub bölgəsində bunun 80% nisbətində olduğu aşkarlanmışdır.²⁵⁵ Bu fərqlilik, zənnimizcə, Azərbaycanın Cənub bölgəsinin tarixi-dini ənənələrinə daha çox bağlı olması və bölgənin, əsasən, ənənəvi şiəliyə mənsub olması ilə izah edilə bilər.

3. Dini dözümlülük – din siyasətinin əsas amili kimi

1991-cı ildə Sovet İttifaqının dağılmasından və “soyuq müharibə” dövrü bitdikdən sonra, dünyada mübarizə aparan qüvvələrin siyasi və ya iqtisadi ideologiyalar deyil, mədəniyyətlər olacağını, tarixin gedişində mədəniyyətlərarası toqquşma amilinin mühüm rol oynayacağını iddia edən nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür.²⁵⁶ Bu nəzəriyyənin mahiyyəti qismən də ondan ibarət idi ki, tarixin sonu adlandırılan bu dövrdən sonra Qərb mədəniyyəti qarşısında yalnız İslam mədəniyyəti duracaqdır. Beləliklə, bəzi müsəlman

²⁵⁵ Yunusov A. Azərbaycanda İslam. s. 273.

²⁵⁶ Huntington S.P. Clash of Civilizations? Foreign Affairs. Vol. 72, No. 3 (Summer, 1993), (22-49), s. 22.

ölkələrində konfessiyalararası zorakılığın artması prosesi beynəlxalq münasibətlərdə, sanki “mədəniyyətlərin toqquşması” konsepsiyasının reallaşması kimi təqdim edilir. İslam dininin lıderal demokratiya əleyhinə olan bir mədəni sistem kimi təqdimi, təbii ki, birmənalı qəbul edilə bilməz; bu, ilk növbədə, İslam dininin prinsiplərinə və tarixi faktlara uyğun gəlmir.

3.1. Dözümlülük ənənəsinin islami mənbələri

İslam mədəniyyətində dözümlülük ənənəsi, birinici növbədə, əsasını müsəlmanların müqəddəs kitabı olan Qurandan götürmüşdür. Qurani-Kərim “*Dində heç bir məcburiyyət (zorakılıq) yoxdur*”²⁵⁷ qaydasını qoymuşdur. Buna görə də İslama qorxu altında, zorakı yollarla qəbul edilən etiqad və mərasimlər doğru hesab edilmir. Bir başqa Quran ayəsində “*Sizin öz dininiz var, mənim də öz dinim!*”²⁵⁸ – deyə dini müxtəliflik aydın ifadə olunur. Dini dözümlülüyə misal göstərilən Quran ayələrinin sayını daha da artırmaq mümkündür. Quranda müharibə aparmaqla əlaqədar məqamlara gəlincə, bunlar dövrün xüsusi şərtləri və ya özünü müdafiə strategiyası kimi anlaşılmalıdır. Belə ki, müharibə ilə bağlı əhkamları dövrün tarixi kontekstindən ayıraraq, günümüzdəki zorakılıq halları ilə əlaqələndirmək obyektiv yanaşama deyildir. İslamda müharibə və ya cihad, ilk növbədə, insanın özünü kamilləşdirməsi kimi izah edilir.

²⁵⁷ Quran, 2/256.

²⁵⁸ Quran, 109/6.

Bununla yanaşı, cihad insanın öz vətəninə, millətini, həmçinin özünü düşmən təhlükəsindən qorumaq kimi başa düşülməlidir.

İslam dinində fərqli din, məzhəbə münasibətlər, beynəlxalq əlaqələr və s. aid prinsiplər, məlum olduğu kimi, müxtəlif şəkildə interpretasiya edilə bilər. İslam tarixində fərqli din və mədəniyyətlərin özünəməxsus siyasi sistemdə ehtiva edildiyi, beləliklə, fərqli din, mədəniyyət və millətlərin birgəyaşayışının təmin edildiyini göstərən presedentlər mövcuddur.

Hər şeydən əvvəl, Məhəmməd peyğəmbərin həyatı, sözləri və fəaliyyəti dözümlülük ənənəsinin nümunəsi kimi təqdim edilə bilər. İslam tarixində verilən məlumatlara görə, İslamın erkən dövrlərində müsəlmanlar Məkkədə uzun müddət zülm və işgəncələrə məruz qalmış, sonda evini-yurdunu tərk edərək, 622-ci ildə Yəsribə (Mədinə) köçmək məcburiyyətində qalmışdılar. Məkkə şəhəri on ildən sonra fəth ediləndə isə müsəlmanlar cinayət törətmiş bir neçə şəxs istisna olmaqla heç kəsi cəzalandırmamış, köhnə ədavətlər unudulmuşdur. İslam dinini qəbul etməyənlər də əqidələrində sərbəst buraxılmışlar.²⁵⁹ Həmin dövrdə müsəlmanlar Mədinə şəhərinə köçdükdə orada müsəlmanlardan başqa iki icma mövcud idi: bunlar yəhudilər və bütperəstlərdən ibarət idi. Məhəmməd peyğəmbərin Mədinəyə yerləşməsindən dərhal sonra, orada yaşayan üç fərqli icma arasında Mədinə müqaviləsi adlandırılan anlaşma imzalandı.

²⁵⁹ Hamidullah M. İslam Peyğəmbəri (Hayatı və Faaliyyəti). C. I, Ankara: İmaj, 2003. s. 268.

Bu müqaviləyə əsasən, Mədinə şəhər-dövləti yaradılmış və şəhərdə yaşayan hər kəs bu şəhər-dövlətin bərabərhüquqlu üzvü hesab edilmişdir: hər bir dini icma xarici təhdidlərə qarşı bir yerdə dövləti müdafiə vəzifəsi daşıyır, eyni zamanda, öz daxili işlərində, əqidəsində və qanun-qaydalarında müstəqil hüquqlara malik idilər.²⁶⁰

İslam tarixində dinlərarası dözümlülük və fərqli dinlərə tolerant yanaşmaya verilə biləcək digər bir nümunə Məhəmməd peyğəmbərin Nəcran xristianları ilə görüşməsi hadisəsidir. Məhəmməd peyğəmbər xristianlardan ibarət heyət ilə görüşüb, onları İslama dəvət etmişdir. Onlar bu dəvəti qəbul etməyincə sərbəst buraxılmış, heç bir təzyiqa məruz qalmamış, təqib edilməmişlər.²⁶¹ Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, müsəlmanlarla nəcranlılar arasında müqavilə bağlanmışdır. Müqaviləyə əsasən, Nəcran xristianlarının bütün təhlükəsizlik, mülkiyyət və dini ayinlərini yerinə yetirmə hüquqlarının qorunmasına zəmanət verilmişdir. Onların adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşılacağı, dini işlərinə müdaxilə edilməyəcəyi də bu müqavilənin maddələri arasında yer almışdır.²⁶²

İslam tarixinin xilafət dövründə də eyni siyasət davam etmişdir. Xristian və yəhudi icmalara tanınan hüquqlar həm

²⁶⁰ Hamidullah M. El-Vesaiku`'s-Siasiyye Hz. Peygamber Döneminin siyasi-idari belgeleri. İstanbul: Kitabevi, 1997, s. 66-71; Hamidullah M. İslam Peygamberi. C. I, s. 202-210.

²⁶¹ Yurdaydın H.G. "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 27 / 1 (Ağustos 1986), (97-110), s. 98.

²⁶² Hamidullah M. İslam Peygamberi. C. I, s. 622.

də zərdüştilik, hinduizm və buddizmə etiqad edənlər üçün də tətbiq edilmişdir.²⁶³ Onlar İslam dinini qəbul etmələri xüsusunda məcbur edilməmişlər, əksinə, İslamı seçmək, yaxud öz dinlərində qalma baxımından tam sərbəstlik hüququna malik olmuşlar. Bu, onu göstərir ki, dini etiqad azadlığı müsəlman cəmiyyətlərində xüsusi statusa malik "kitab əhli", yəni xristian və yəhudilərdən başqa dinlərə də şamil edilmişdir: hakim dindən fərqli olan icmaların öz daxili işlərində, yəni evlənmə, boşanma, miras, habelə din işlərinin idarə edilməsi və din təhsili hüquqları tam təmin edilmişdir.²⁶⁴ Osmanlı imperiyasında isə fərqli dini və etnik qruplar "millət sistemi"ndə, başqa sözlə, özünü idarə edən icmalar olaraq, plüralist hüquqi sistemdə azad yaşayırdılar.²⁶⁵

Ümumilikdə, İslam tarixinə nəzər saldıqda, müsəlman cəmiyyətlərində yaşayan qeyri-islam dini icmalar və etnik qruplara verilən hüquqlar aşağıdakı kimi xülasə edilə bilər:

- qeyri-müsəlmanların dini əqidələrinə, ibadət yerlərinə, dini həyatlarına müdaxilə edilməmişdir;

- onlara yaşamaq və mülkiyyət hüquqları, istədikləri yerdə məskən tutma sərbəstliyi verilmişdir;

- qeyri-müsəlmanların din xadimlərini yetişdirə bilmələri üçün din təhsili hüquqları təmin edilmişdir;

²⁶³ Bozkurt N. Abbasiler (750-1258). İslam Tarihi. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, s. 474.

²⁶⁴ Yurdaydın H. "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu". s. 107-108.

²⁶⁵ Kymlicka W. Multicultural Citizenship: Liberal Theory of Minority Rights. Oxford: Clarendon Press, 1995, s. 156.

- müsəlman cəmiyyətində başqa dinlərin bayramlarına və ənənələrinə hörmətlə yanaşılmışdır;

- müsəlman cəmiyyətlərində “plüralist hüquq sistemi” (millət-sistemi) tətbiq edilmişdir: qeyri-müsəlmanlara İslamın qanun-qaydaları deyil, özlərinin hüquqi qanun-qaydalarına görə ictimai-siyasi həyatlarını tənzimləmə imkanı verilmişdir.²⁶⁶

3.2. Azərbaycanda dini dözümlülük ənənəsi

İslam dini Azərbaycanda yaşayan millətlərin vahid bir xalq kimi formalaşması prosesində mühüm rol oynadığı kimi, bu ərazidə dini tolerantlıq ənənəsinin də əsasını qoymuşdur. İslam dininin təsiri altında ölkəmizdə tarixən formalaşmış dini tolerantlıq və dözümlülük Azərbaycan cəmiyyətini səciyyələndirən bir ənənəyə çevrilmişdir. Bu ənənəni təhdid edən radikal dini cərəyanların yayılması, sosial dəyişikliklərin gözlənilməyən bəzi mənfi nəticələri və digər problemlərin aradan qaldırılması, beləliklə, tolerantlıq ənənəsinin qorunub-saxlanması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edilməlidir ki, radikalizmlə mübarizə çərçivəsində milli-mənəvi dəyərləri əsas götürən dini maarifləndirmə, eyni zamanda, çoxmədəniyyətli cəmiyyətin inkişafı üçün zəruri olan sosial, mədəni, hüquqi şəraitin təmin edilməsi də mühüm rol oynayır.

²⁶⁶ Güneş A. “İslam Hukukunda Gayrimüslimlərin Vətəndaşlıq Statüleri”. İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi. Say 11, 2018, s. 255-268.

Günümüzdə Azərbaycanca dini tolerantlıq məsələsi aktual problemlərdən biridir. Dini tolerantlığın qorunması və inkişafı dövlət-din münasibətləri çərçivəsində həyata keçirilən siyasətin prioritetlərindən birini təşkil edir.

Azərbaycanda tolerant dini mühitin yaranmasında, zənnimizcə, iki mühüm amil – dünyəvi dövlətçilik ənənəsi və nisbətən homogen dini-mədəni sosial struktur xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dünyəvi dövlətçilik ənənəsi Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərindən etibarən formalaşmağa başlamış, Azərbaycan maarifçiliyi və ictimai-fikir tarixində özünə yer tapmış bir ənənədir.

Məlum olduğu kimi, dünyəvi dövlətçilik ənənəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə zirvəyə çatmış, sovet dövründə də davam etmişdir. Müstəqillikdən sonra da Azərbaycan Respublikası AXC-nin varisi kimi dünyəvi dövlətçilik ənənəsi üzərində bərqərar olunmuşdur. Hal-hazırda dünyəvilik dini etiqad azadlığının təmin olunması, dinlərarası bərabərlik və tolerantlıq mühitinin yaradılmasının vacib şərtlərindən biri sayılır.

Dini tolerantlığın ikinci mühüm amili hesab etdiyimiz homogen dini-mədəni mühit isə bəzi konfessional fərqliliyə baxmayaraq, sovet ideologiyasının təsiri altında dini təcürbənənin nəzəri ifadəsini təşkil edən etiqadi təlimlərin zəifləməsi və daha çox adət-ənənələr, ayinlər və mərasimlərdə təzahür edən kütləvi dindarlığın yayılması nəticəsində konfessiyaların və məzhəblərin bir-birinə yaxınlaşması ilə bağlıdır. Bu, o deməkdir ki, cəmiyyətdə ortodoks dindarlığın yüksəlməsi konfessiyalararası məsafələri artıracağı kimi,

ümumilikdə, cəmiyyətdə dini dözümlülük mühitinə də mənfi təsir göstərə bilər. Bu xüsusda qeyd edilməlidir ki, müstəqillikdən sonra dini konfessiyaların sayının artması dini-mədəni sosial strukturun nisbətən dəyişməsinə və ictimai müstəvidə dini plüralizmin inkişafına səbəb olmaqdadır. Bu da bəzi hallarda dini qrupların qütbləşməsinə gətirib çıxaran amillərdən birinə çevrilir.

Dünyəvi dövlətçilik ənənəsi cəmiyyətin nisbətən sekulyarlaşması üçün zəmin yaradır: din, əsasən, fərdi məsələyə çevrilir, adət-ənənələrdə mühüm rol oynasa da, ictimai-siyasi sferada əhəmiyyəti azalır. Bu baxımdan, Azərbaycan cəmiyyətinin sekulyarlaşmış bir cəmiyyət olması diqqəti cəlbə edən məqamlardan biridir. Azərbaycanda dini vəziyyətlə bağlı nəzərdən keçirilən statistik məlumatlarda cəmiyyətin dindarlıq dərəcəsinin aşağı olduğu müşahidə olunur. Eyni zamanda, ölkədə xalq tərəfindən dünyəvi dövlətçilik ənənəsinin güclü bazası mövcuddur: belə ki, Pyu Araşdırma Mərkəzinin müsəlman ölkələrində islamçı ideologiyaya münasibəti araşdıran empirik tədqiqatda dünyəvi dövlət quruluşunu ən çox dəstəkləyən ölkənin Azərbaycan olduğu aşkar olunmuşdur. Həmin tədqiqatda Azərbaycan 36 müsəlman ölkəsi arasında dini qayda-qanunlara görə idarə olunan dövlət quruluşuna münasibətdə ən aşağı dərəcədə yer tutmuşdur: araşdırmada respondentlərin, sadəcə, 8%-i dini qayda-qanunları ilə idarə edilən dövlət quruluşunu dəstəklədiyini bildirmişdir.²⁶⁷ Bu, Azərbaycanda sekulyar

²⁶⁷ The World's Muslims: Religion, Politics and Society. Pew Research Center's Forum on Religion & Public Life. April 30, 2013, s. 15.

dünyagörüşün ictimai müstəvidə də geniş yayıldığını göstərir. Doğrudur, müstəqillikdən sonra Azərbaycanda nisbətən dindarlaşıma prosesi həyata keçmişdir, lakin postsovet məkanında, xüsusilə də Cənubi Qafqaz ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycanda dindarlığın daha aşağı səviyyədə olduğu aydın nəzərə çarır.²⁶⁸ Bununla belə, ölkədə milli-mənəvi dəyərlərə qayıtmanın, dini dəyərlərin yayılmasının və inkişafının konfessiyalararası münasibətlərə təsirsiz ötürməsi mümkün deyildir. Odur ki, dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsində cəmiyyətin sekulyarlıq dərəcəsi və dinlərarası tolerantlıq münasibətləri daim diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

4. Multikulturalizm - din siyasətinin əsas istiqaməti kimi

Müasir dünyada siyasət elminin aktual problemlərdən olan multikulturalizm siyasəti milli-etnik və dini müxtəlifliyin tənzimlənməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. "Çoxmədəniyyətçilik" kimi başa düşülən bu siyasət mütərəqqi demokratik quruluşların milli və etnik azlıqlarla bağlı həyata keçirdikləri yeni siyasi konsepsiyanın tərkib hissəsidir.

Məlum olduğu kimi, milli, etnik və dini cəhətdən rəngarəng, çoxmillətli və çoxkonfessiyalı cəmiyyətlər həmişə mövcud olmuşdur. Yəni multikulturalizmin, sadəcə, demografik (milli, etnik, dini) müxtəliflik kimi anlaşılması doğru

²⁶⁸ Religiosity in the South Caucasus: Religiosity, practice and different perceptions of God. s. 6-11.

deyildir. Multikulturalizm siyasi nəzəriyyə olaraq, milli və etnik müxtəlifliklərin qorunması ilə əlaqəli xüsusi nəzəriyyə və praktikalarından bəhs edir. Bu yeni nəzəri yanaşmaya etnik müxtəlifliyi dəstəklədiyi üçün “fərqlilik siyasəti”, xüsusi mədəni kimlikləri inkişaf etdirməyə zəmin hazırladığı üçün “kimlik siyasəti”, milli və etnik azlıqlara rəsmi statuslar verdiyi üçün isə “tanınma siyasəti” deyilmişdir. Qısaca, multikulturalizm azlıqların təmsil olunma hüquqlarını, mədəni irsinin qorunub-saxlanmasını və inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

Multikulturalizm siyasəti Azərbaycan Respublikasında da milli, mədəni və dini müxtəlifliklərin tənzimlənməsində dövlət siyasətinin prioritetlərindən biridir. Azərbaycanda son onillikdə multikulturalizm siyasətinin aktullaşmağa başladığı nəzərə çarpır. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanda multikulturalizm, əsasən, müxtəlif milli, mədəni, dini konfessiyaların harmoniyası, birgəyaşayış təcrübəsi, tolerantlıq və qarşılıqlı hörmət formasında başa düşülür. Bu, hər şeydən öncə, xalqın yaşayış tərzini və mədəniyyətinə çevrilmiş bir ənənə, eyni zamanda, çoxmədəniyyətli bir cəmiyyət təcrübəsi kimi təzahür edir. Dövlətin multikulturalizm siyasətinin məhz bu tarixi təcrübənin məntiqi nəticəsi və davamı olduğu qeyd olunur.

2010-cu ildə keçirilən İkinci Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun açılış mərasimində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev multikulturalizmin Azərbaycanda dövlət siyasəti olduğunu diqqətə çatdırmışdır:

“Multikulturalizm bizim həyat tərzimizdir. Nisbətən yeni anlayış olmasına baxmayaraq, multikulturalizm əsrlər boyu xalqımıza xas olan bir anlayışdır. Əsrlər boyu müxtəlif dinlərin, millətlərin nümayəndələri Azərbaycanda bir ailə kimi yaşamışlar.

Azərbaycanda heç vaxt dini, yaxud da ki, milli zəmində qarşıdurma, anlaşılmazlıq olmamışdır və əminəm ki, olmayacaqdır. Multikulturalizmlə bağlı son illər ərzində dünyada müxtəlif fikirlər vardır. Bəziləri hesab edir ki, multikulturalizm iflasa uğrayıb-dır, onun gələcəyi yoxdur. Biz isə hesab edirik ki, onun bu günüü və gələcəyi vardır...”²⁶⁹

Azərbaycanda multikulturalizm siyasətinin daha effektiv həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 may 2014-cü il tarixli Fərmanı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradılmışdır. Növbəti illərdə Mərkəzin xaricdə də bir neçə şöbəsi açılmışdır.

BBMM-nin Himayəçilər Şurasının sədri Kamal Abdullayev çoxmədəniyyətli və çoxetnikli bölgə olmaqla seçilən Zaqatala rayonunda multikulturalizmlə bağlı bunları söyləmişdir:

“Bu gün Zaqatalada sayı 20-yə çatan etnik azlıqlar yaşayır. Onların hamısı özlərini azərbaycanlı hesab edir. Onların bir-birinə olan münasibətləri, sadəcə, dözümlülük əsasına söykənmir, onlar, həm də bir-birlərinə qardaş kimi münasibət göstərirlər.”

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2016-cı ilin yanvar ayında Azərbaycanda multikulturalizm ənənəsinin qorunub saxlanması və inkişafı məqsədi ilə

²⁶⁹ İkinci Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumun açılış mərasimində İlham Əliyevin nitqi. <http://president.az/articles/6390> (20.06.2016).

Sərəncam imzalayaraq, 2016-cı ili “Multikulturalizm ili” elan etmişdir.²⁷⁰ Günümüzdə multikulturalizm mövzusunda çoxlu elmi konfranslar, seminarlar, “dəyirmi masa”lar təşkil edilir, bu sahədə tədqiqatlar həyata keçirilir. Multikulturalizm İli çərçivəsində 2016-cı il 15 yanvar tarixində Heydər məscidində şiə və sünni dindarların birgə iştirak etdikləri Vəhdət namazı icra olunmuşdur. Həmin tarixdən etibarən Vəhdət namazı konfessiyalararası dostluq, dini tolerantlıq və multikulturalizmin simvolu kimi ənənəyə çevrilmişdir. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan fərqli məzhəblərə mənsub dindarların birlikdə ibadət etdikləri yeganə müsəlman ölkəsidir. Bunu əsas götürərək, Azərbaycanın dinlərarası və məzhəblərarası münasibətlər modelinin dünyanın bir çox müsəlman ölkəsi üçün nümunə təşkil etdiyi vurğulanır.

Məlum olduğu kimi, multikulturalizmin əsas elementlərindən biri də milli kimlik və ana dili məsələsidir. Azərbaycanda həm milli kimlik, həm də Ana dilindən istifadə hüququ Konstitusiyaya ilə tənzimlənir. Bununla bağlı Konstitusiyanın müvafiq maddələrini qısaca nəzərdən keçirək.

Maddə 21. Dövlət dili

I. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

²⁷⁰ 2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturaliz ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı <http://president.az/articles/17437>, (20.06.2018).

II. Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan dilini dövlət dili olaraq təsbit etmişdir. Buna baxmayaraq, Konstitusiyada xalqın danışdığı digər dillərin azad istifadəsi və inkişafı təmin edilir. Dövlət dilinin xaricində qalan dillərin istifadəsi və inkişafının vurğulanması dövlətin azlıqların mədəniyyətinə pozitiv münasibətini nümayiş etdirir.

Konstitusiyanın ana dilindən istifadə ilə əlaqədar 45-ci maddəsində isə ana dilindən istifadə hüququ daha təfərrüatlı əksini tapıb. Qeyd edilir ki, hər kəs istədiyi dildə tərbiyə və təhsil almaq, yaradıcı fəaliyyətlər göstərmək hüququna malikdir:

Maddə 45. Ana dilindən istifadə hüququ

I. Hər kəsin ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Hər kəsin istədiyi dildə tərbiyə və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ vardır.

II. Heç kəs ana dilindən istifadə hüququndan məhrum edilə bilməz.

Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili haqqında Qanunda "Azərbaycan Respublikasında başqa dillərdə təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirildiyi təsbit edilir. Qeyd edilir ki, belə müəssisələrdə dövlət dilinin tədrisi məcburidir."²⁷¹

Yuxarıda göstəriləndiyi kimi, multikulturalizmin əsaslarından biri də milli kimliyin ifadəsi üçün şəraitin yaradıl-

²⁷¹ Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, <http://www.e-qanun.az/framework/1865>, (16.06.2018).

masıdır. Bu xüsusda, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 44-cü maddəsi milli mənsubiyyətlə bağlı vətəndaş hüquqlarını aşağıdakı kimi tənzimləyir.

Maddə 44. Milli mənsubiyyət hüququ

I. Hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır.

II. Heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz.

Nəticə olaraq, milli, etnik və dini baxımdan müxtəlifliyi ilə diqqət çəkən, eyni zamanda, hüquqi, demokratik, unitar və dünyəvi quruluşa malik olan Azərbaycan Respublikası multikulturalizmlə bağlı hüquqların təmin edilməsində liberal demokratik prinsipləri rəhbər tutmuşdur. Azərbaycanda milli və etnik müxtəlifliyin qorunması ilə yanaşı, Azərbaycan xalqının vahidliyi ideologiyası da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətinin əsas hədəfi milli, etnik, mədəni, dini müxtəlifliyi qoruyub-saxlamaqla birlikdə, Azərbaycan xalqı ideyasını və Azərbaycan kimliyi anlayışını da möhkəmləndirməkdən ibarətdir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan xalqı XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərindən etibarən, böyük siyasi və ictimai dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Çar Rusiyası və Sovet İttifaqının tərkibində Azərbaycan xalqının dini kimliyi, milli və mənəvi dəyərləri, bir sözlə, xalqın əsrlər boyu yaratdığı mədəniyyət məhv edilməyə çalışılmışdır. Bütün bu təzyiqlərə baxmayaraq, İslam dini hər zaman cəmiyyətdəki əhəmiyyətini qorumuş, fərqli formalarda dəyişən ictimai və siyasi şəraitə uyğunlaşaraq, cəmiyyətdə varlığını davam etdirmişdir. Xüsusilə Sovet İttifaqının tərkibində İslam dini müəyyən qədər ayin və rituallardan təcrid olunmuş, daha çox dini mərasimlərə əsaslanan və vicdanlara sıxışdırılmış kütləvi dindarlıq formasını almışdır. Müstəqillik dövründən sonra isə din sferasında tarixi köklərə qayıdış və dini dəyərlərin canlanması prosesi geniş vüsət almışdır.

Müstəqilliyin erkən dövrlərində bəzi tədqiqatçılar Azərbaycanda siyasi İslamın yüksəlişini, hətta dinə əsaslanan dövlət ideyasının xalq arasında geniş yayılacağını proqnozlaşdırırdılar. Azərbaycanın keçdiyi modernləşmə, maariflənmə və dünyəvi dövlətçilik təcrübəsi belə proqnozların doğru olmadığını göstərmişdir. Dünyəvi dövlətçilik ənənəsi, habelə cəmiyyətdə meydana gəlmiş sekulyarizasiya prosesi nəticəsində dini dövlət ideyası heç bir rəğbətlə qarşılanmamışdır.

1995-ci il 12 noyabrda ümumxalq referendumu ilə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dövlətin hüquqi, demokratik, unitar, dünyəvi respublika olduğunu təsbit etmişdir. Konstitusiyada, həmçinin təhsil sisteminin dünyəviləyi, dövlət və dinin ayrılığı prinsipi qərarlaşdırıldı. Beləcə, müstəqilləyin ilk illərində yaradılmış bəzi siyasi-dini təşkilatlar siyasi arenadan uzaqlaşdırıldı.

Qeyd edilməlidir ki, müstəqilləkdən sonra ölkədə dindarlaşma prosesi nisbətən sürətlənmişdir. Bu, ilk növbədə, xalqın öz milli-mənəvi və dini dəyərlərinə qayıtması ilə bağlıdır. Dindarlaşma, eyni zamanda, konfessional müxtəlifləşməni intensivləşdirməkdə, başqa sözlə dinlərarası, məzhəblərarası məsafəni böyütməkdədir. Nəticədə, bəzi dini konfessiyalar və dini qruplar arasında sürətli qütbləşmə prosesi müşahidə olunur. Onu da qeyd edək ki, dindarlığın intensivliyini ölçən bəzi empirik araşdırmalarda, 2010-cu illərdən etibarən, Azərbaycanda dindarlaşma prosesinin nisbətən zəiflədiyi aşkarlanmışdır. Digər tərəfdən, Azərbaycanın digər Cənubi Qafqaz ölkələri ilə müqayisədə dindarlığın aşağı olduğu nəzərə çarpır. Bu mənada, hesab edirik ki, cəmiyyətdə dinə münasibətin dəyişilməsini və inkişafını sosioloji metodlarla araşdıran rəy sorğularının həyata keçirilməsi zəruridir. Bu, din sahəsində cəmiyyətdə gedən prosesləri daha dərinləndirən başa düşməyin ən mühüm üsuludur. Ölkədə qısamüddətli və uzunmüddətli dövrdə din və dövlət münasibətlərinin tənzimlənməsi, tolerant şəraitdə dinlərarası münasibətlərin bərqərar edilməsində qarşıya çıxan

problemlərin müəyyənləşdirilməsi və həlli istiqamətində empirik tədqiqatlardan istifadə böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının müvafiq maddələri və Dini Etiqad Azadlığı haqqında Qanunun təfərrüatlı təhlili onu göstərir ki, ölkədə yaşayan vətəndaşların dini etiqad, ibadət, dini təbliğ etmə və digər əlaqədar hüquqları tam təmin edilir. Azərbaycanda mövcud olan azlıq dini konfessiyalar da həmçinin bütün hüquqlardan azad istifadə edir. Onlar hər hansı bir hüquqi məhdudiyət və ya ictimai müstəvidə izolyasiyaya məruz qalmır. Dövlət dini konfessiyalara münasibətdə bütün dinlərə bərabər mövqedən yanaşmağa xüsusi əhəmiyyət verir.

Qeyd edilməlidir ki, dini radikalizmlə mübarizə çərçivəsində dini etiqad azadlığını təmin edən qanunlarda bəzi dəyişikliklərin həyata keçirilməsi, vətəndaşların hüquqlarının məhdudlaşdırılması məqsədini deyil, əksinə, ölkədə mövcud olan tolerant və multikulturalizm ənənəsinin qorunub saxlanması, inkişafını təmin etmək, o cümlədən dini zəmində qarşıdurma və münaqişələrin qarşısını almaq məqsədini daşıyır. Azərbaycanda dini etiqad azadlığının təmin edilməsi beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası dünyəvi dövlətdir. Yəni dövlətin rəsmi statusa malik dini yoxdur. Buna baxmayaraq, Azərbaycanda dünyəvilik dövlətin dinə maliyyə dəstəyi verməsinə maneə təşkil etmir. Dövlət ənənəvi dini konfessiyaların ictimai layihələrinə, radikalizmlə mübarizə çərçivə-

sində fəaliyyətinə dəstək verir, həmçinin dini məbədlərin inşası və təmirinə dövlət büdcəsindən maliyyə yardımları ayırır. Dinə dövlət qayğısı adlanan bu siyasət dövlət tərəfindən heç bir dinə qarşı ayrı-seçkilik edilmədən, dini konfessiyalara münasibətdə bərabərlik və bitərəflik mövqeyinin qorunması prinsipini rəhbər tutaraq həyata keçirilir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında bu siyasət multikulturalizm və tolerantlıq ənənəsinin özünəməxsus forması kimi təcəssüm edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aktaş Cihan. "Azerbaycan'da Kimlik Problemi". Bilgi ve Hikmet, Güz-1994/8, İstanbul: İz Yay., 1994.
2. Albayrak Halis. "Azerbaycan'da Din". Türk Dünyasının Dini Meseleleri. Ömer Turan (der.), Ankara: TDV Yayınları, 1998.
3. Altstadt Audrey. The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule. Standford: Hoover Institution Press, 1992.
4. Anderson John. Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
5. Anderson John. Religious Liberty in Transitional Societies: The Politics of Religion. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2003.
6. Arslantürk Zeki, Amman Tayfun. Sosyoloji: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler. Teoriler. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001.
7. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası. [http://www.echr.coe.int/Documents/ Convention_TUR.pdf](http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_TUR.pdf) (22 Ağustos 2016), Council of Europe, 2010.
8. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Yaqub Mahmudov (red.), C. I, II, Bakı: Lider Neşriyyatı, 2004.
9. Azərbaycan Respublikasında dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən rəsmi sənədlər. Bakı: DQİDK, 2015.

10. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Azərbaycan Respublikasında dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən rəsmi sənədlər. Bakı: DQİDK, 2011.
11. Azərbaycan tarixi. C. I, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958.
12. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. Bakı: "Elm" Nəşriyyatı, 2007.
13. Balayev Aydın. Tarix terminləri lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2017.
14. Balayev Məhəmməd. İslam ve onun ictimai-siyasi həyatta rolu. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991.
15. Bauberut Jean. Laiklik: Tutku ve Akıl Arasında 1905-2005. Alev Er (çev.) İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
16. Baykara Hüseyn. Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi. İstanbul: Azərbaycan Halk Yayınları, 1975.
17. Bedford Sofie. İslamic Activism in Azerbaijan: Repression and Mobilization in Post-Soviet Context. Stockholm, 2009.
18. Beichelt Timm. "Forms of Rule in the Post -Soviet Space: Hybrid Regimes". Presidents, Oligarchs and Bureaucrats: Forms of Rule in the Post -Soviet Space. Susan Stewart-Margarete Klein-Andrea Schmitz and Hans Henning Schröder (ed.) England, USA: Ashgate Publications, 2012.
19. Benningsen Alexandre, Quelquejey Chantal Lemercier. Step'de Ezan Sesleri Rus Egemenliği Altındaki İslam'ın 400 Yılı. Nezih Uzel (çev.), İstanbul: İrfan Yayınevi, 1997.

20. Benningsen Alexandre. "Sovyetler Birliđi'nde İslami Uyanıř ve Bazı Geliřmeler". Çöküř Öncesi Sovyetler Birliđi'nde İslamiyet ve Müslümanlar. İsmail Orhan Türköz (çev.), Ankara: TDV Yay., 1997.
21. Berger Peter L. "Sekülerizmin Gerilemesi". Sekülerizm Sorgulanıyor: 21. Yüzyılda Dinin Geleceđi. Ali Köse (der.), İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002.
22. Bozkurt Nahide. Abbasiler (750-1258). İslam Tarihi. Eyüp Bař (ed.), Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
23. Buniyatov Ziya. "Azerbaycan". DİA, C. IV, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
24. Casanova Jose. Public Religions in the Modern World. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1994.
25. "Cəmiyyət və din" qəzeti. 15 (201), (25 aprel – 1 may), DQİDK, 2013.
26. "Cəmiyyət və din" qəzeti. 09 (242), (6-12 mart), DQİDK, 2014.
27. Cornell E. Svante. The Politicization of Islam in Azerbaijan. Washington: Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program, 2006.
28. Crisostomo Rosemarie. "Sovyetler Birliđi'ndeki Müslümanlar". Çöküř Öncesi Sovyetler Birliđi'nde İslamiyet ve Müslümanlar. İsmail Orhan Türköz (çev.), Ankara: TDV Yayınları, 1997.
29. D'Encausse Helene Carrerere. Sovyetlerde Müslümanlar. İstanbul: Ađaç Yayıncılık, 1992.

30. Davie Grace. Modern Avropada Din. Akif Demirci (çev.), İstanbul: Küre Yayınları, 2005.
31. Davison Andrew. Türkiyə'de Sekülarizm ve Modernlik: Hermenötik Bir Yeniden Değerlendirme. İstanbul: İletişim Yay., 2006.
32. Demerath N.J. Crossing the Gods: World Religions and Wordly Politics. New Jersey and London: Rutgers University Press, New Brunswick, 2001.
33. Diamond Larry. "Elections Without Democracy: Thinking About Hybrid Regimes". Journal of Democracy. Vol. 13, No. 2, April 2002.
34. Dini etiqad azaldığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikası dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən rəsmi sənədlər. Bakı: DQİDK, 2011.
35. Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi Bülleteni. Say 1, Bakı, 2003.
36. Enyedi Zsolt. "Emerging issues in the Study of State-Church Relations". Church and State in Contemporary Europe, Erten Hayri. Azərbaycan Üniuersite Gençliğinde Dini Hayat (Bakü Devlet Üniversitesi Örneği). Konya: İdeal Usta Basım Yayın, 2008.
37. Əfəndiyev Oqtay. Azərbaycan Səfəvilər dövləti XVI əsrdə. Bakı: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı, 1993.
38. Əhədov Abdulla. Azərbaycanda din və dini təsisatlar. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991.
39. Əliyev Rafiq. Din və dövlət. Bakı: İrşad Nəşriyyatı, 2004.

40. Faradov Tair. "Religiosity in Post-Soviet Azerbaijan A Sociological Survey". ISIM Newsletter 8/2001, [https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/17523/ISIM 8 Religiosity in PostSoviet Azerbaijan A Sociological Survey.pdf?sequence=1](https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/17523/ISIM_8_Religiosity_in_PostSoviet_Azerbaijan_A_Sociological_Survey.pdf?sequence=1), (17.06. 2016).
41. Fox Jonathan. A World Survey of Religion and the State. New York: Cambridge University Press, Cambridge, 2008.
42. Freyer Hans. Din Sosyolojisi. Turgut Kalpsüz (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1964.
43. Fukuyama Francis. Political Order and Political Decay. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2014.
44. Fukuyama Francis. The Origins of Political Order. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011.
45. Giddens Anthony. Sosyoloji. 1. Basım, Yayına Hazırlayan: Cemal Güzel, Hüseyin Özel, Ankara: Ayraç Yayınevi, 2000.
46. Günay Ü., Güngör H., Ecer V. Laiklik, Din ve Türkiye. Ankara: Adım Yayınları, 1997.
47. Güneş Ahmet. "İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Vatandaşlık Statüleri". İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi. Say 11, (255-268), 2018.
48. Habermas Jürgen, Goode Luke. Democracy and the Public Sphere. London: Pluto Press, 2005.
49. Hallencreutz Carl F., Westerland David. Questioning the Secular State: The Worldwide Resurgence of Religion in Politics. David Westerland (ed.), London: Hurst and Company, 1996.

50. Hamidullah Muhammed. El-Vesaiku`s-Siasiyye Hz. Peygamber Döneminin siyasi-idari belgeleri. Kitabevi, 1997.
51. Hamidullah Muhammed. İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti). C. I, (tər. Salih Tuğ), Ankara: İmaj, 2003.
52. Hammond Phillip E., Machacek David W. "Din ve Devlet". Din Sosyolojisi: Yaşadığınız Dünya. Peter Clarke (ed.), Ankara: İmge Kitapevi, 2012.
53. Hasanov Bahram. "Osmanlı-İran İlişkileri, Rus İsgali ve Sovyet Politikaları Çerçevesinde Azərbaycan'da Din". Azərbaycan'da Din ve Kimlik. Özcan S.A., İmanov V. (ed.), İstanbul: Küre Yayınları, 2014.
54. Hasanov, Bahram. Azərbaycan'da Din: Sovyetler'den Bağımsızlığa Hafıza Dönüşümləri, İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
55. Hasanov, Bahram. Sovyet Kuşağından Sovyet Sonrası Kuşağına Azərbaycan'da Din (Doktora Tezi). İstanbul, 2007.
56. Haynes Jeff. Religion in Global Politics. London: Pearson Longman, 1998.
57. Huntington S.P. Clash of Civilizations? Foreign Affairs. Vol. 72, No. 3 (Summer, 1993), (22-49).
58. Xəlilova F. Adət və ənənələr (Sosialist ailə-məişət adət və ənənələri). Bakı: Gənclik, 1986.
59. İsgəndərov Anar, Mövlayi Adil. Şeyxülislamlığın tarixi. Bakı: Elm və Təhsil, 2016.
60. Kara İsmail. Cumhuriyet Türkiyesinde Bir Mesele Olarak İslam. 1. Basım, İstanbul: Dergah Yayınları, 2008.

61. Koesel Karrie J. Religion and Authoritarianism: Cooperation, Conflict and the Consequences. Cambridge: Cambridge University Press, 2014, s.17-19; Paul L.Heck, Religion in Authoritarian State: The Case of Syria, Democracy & Society, Volume 3, Fall 2005.
62. Köktaş Emin. Din ve Siyaset: Siyasal Davranış ve Dindarlık, Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
63. Köse Ali, Küçükcan Talip. Avrupada Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkileri. İstanbul: İsam Yayınları, 2008.
64. Kuru Ahmet T. Secularism and State Policies Toward Religion: The United States, France and Turkey. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
65. Kymlicka Will. Contemporary Political Philosophy: An Introduction. New York: Oxford: University Press, 2002.
66. Kymlicka Will. Multicultural Citizenship: Liberal Theory of Minority Rights. Oxford: Clarendon Press, 1995.
67. Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin Nizamnaməsi. Bakı, 2009. <https://www.qafqazislam.com/userfiles/nizamname.pdf> , (25.06.2016).
68. Quelquejay Chantal Lemercier. Azərbaycan'da İslamiyyətin Durumu. Nursel İçöz (çev.), Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yay., 1986.
69. Quliyeva Vəfa. "Müsəlman ruhanilərinin Azərbaycan Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı apardıqları mübarizəyə Türkiyənin münasibəti". A.Ü. Türkiyə Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı 25, Erzurum, 2004.

70. Levitsky Steven, Way Lucan A. Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After Cold War. New York: Cambridge University Press, 2010.
71. Madeley Jhon, Enyedi Zsolt. Church and State in Contemporary Europe: The Chimera of Neutrality. London: Frank Cass, 2003.
72. Mardin Şerif. "19. Ve 20. Yüzyıllarda Osmanlı'da ve Türkiye'de İslam". Türkiye, İslam ve Sekülerizm. 1. Basım, Gen E., Bozluolcay M. (çev.), İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2011.
73. Məmmədov M., Mahmudov P., Cəlilov M. Cəmiyyət, din və ateizm. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1985.
74. Məmmədov Zakir. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı: "Şərq-Qərb" Nəşriyyatı, 2006.
75. Motika Raoul. "İslam in Post-Soviet Azerbaijan". Archives de Sciences Sociales des Religions. Vol. 115, September 2001.
76. Muradova Bahar. "Azərbaycanda multikulturalizm dövlət siyasətinin prioritet istiqamətidir". Heydər Əliyev irsi və multikultural dəyərlər. Bakı: Azər nəşr 2016.
77. Mustafayev Qədim. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı: Maarif Nəşriyyatı, 1973.
78. Nəsirov Elnur. Raşidi Xəlifələr Dövründə Azərbaycanın Fəthi (634-661). Bakı, 2006.
79. Öztuna Yılmaz. Devletler ve Hanedanlar: İlk Çağ ve Asya Afrika Devletleri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

80. Paşazadə Allahşükür. Qafqazda İslam. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991.
81. Pont Blandine Chelini. "Religion in Public Sphere: Challenges and Opportunities", Brigham Young University Law Review, 2005, <http://digitalcommons.law.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2238&context=lawreview> (22 August 2016).
82. Robbers Gerhard. "Almanya'da Din-Devlet İlişkisi". AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi. Köse A., Küçükcan T. (ed.), İstanbul: İsam Yayınları, 2008.
83. Robert Jacques. Batıda Din-Devlet İlişkileri: Fransa Örneği. 1. Basım, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
84. Samadov Elsavar. Azərbaycan'da Din Eğitimi (Doktora Tezi). İstanbul, 2006.
85. Sezgin Abdulkadir. "Eski Sovyetler Birliği'nde ve Azerbaycan'da Dini Hayat". I. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1995.
86. Slattey Martin. Sosyolojide Temel Fikirler. 3. Basım, İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2010.
87. SSRİ Konstitusiyası (Əsas Qanun). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1977.
88. Sülün Murat. Türk Toplumunun Kuran Kültürü. 2. Basım, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
89. Swietochowski Tadeusz. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliye Rus Azerbaycanı 1905-1920. Nuray Mert (çev.), Ankara: Bağlam Yayınları, 1988.

90. Taştan Abdulvahap. "Azerbaycan'da Dini Yaşayışın Gele-
neksel Tezahürü: Muharremlik Merasimleri". Erciyes Üni-
versitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 11, Kayseri: 2001.
91. Taştan Abdulvahap. "Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel
Değişim, Din ve Dinsel Canlanma". Bilig Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 25, Ankara: Bahar 2003.
92. Valiyev Anar. "Azerbaijan: İslam in Post-Soviet
Republik". MERIA (Middle East Review of International
Affairs), Vol. 9, December 2005.
93. Wallis Roy, Bruce Steve. "Secularization: The Orthodox
Model". Religion and Modernization. Steve Bruce (ed.),
Oxford: Clarenton Press, 1992.
94. Yunusov A. Azərbaycanca İslam. Bakı: Sülh və Demokra-
tiya İnstitutu Nəşriyyatı, 2004.
95. Yurdaydın Hüseyin G. "İslam Devletlerinde Müslüman
Olmayanların Durumu". Ankara Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi Dergisi 27 / 1, (97-110), Ağustos 1986.
96. Абасов Али. Ислам в современном Азербайджане:
Образы и реалии. Сборник "Азербайджан и Россия:
общества и государства". Москва, 2001.
97. Мотика Раул. Исламские сети в Азербайджане 90-х
годов. Сборник "Азербайджан и Россия: общества и
государства". Москва, 2001.

SOSIOLOJİ TƏDQİQAT HESABATLARI

98. International Religious Freedom Report. 2012 (Azerbaijan Executive Summary), USA State Department, <http://www.state.gov/documents/organization/208502.pdf> (26.07.2016).
99. Religiosity in the South Caucasus: Religiosity, practice and different perceptions of God. Caucasus Research Resource Centers (CRRRC), September 1, 2013.
100. Rising Tide of Restriction on Religion, Pew Research Center, September 2012, <http://www.pewforum.org/files/2012/09/RisingTideofRestrictions-fullreport.pdf> (22 August 2016).
101. The Global Religious Landscape: A Report on the Size and Distribution of the World's Major Religious Groups as of 2010. Pew Research Center's Forum on Religion & Public Life, December 2012.
102. The World's Muslims: Religion, Politics and Society. Pew Research Center's Forum on Religion & Public Life, April 30, 2013.
103. World Values Survey, Wave 6, 2011-2012, <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>, (17.07.2016).

İNTERNET RESURLARI

104. "Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://president.az/articles/27001> (23.05.2018)
105. "Azərbaycanda dini mədəniyyətin, tolerantlığın, dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqun təbliğinin gücləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı. <http://www.president.az/articles/10843> (25.05.2018).
106. "Dini ekstremizmə qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/31509> (06.12.2018).
107. "Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinə maliyyə yardımı göstərilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://president.az/articles/31379> (20.04.2019).
108. "M.Q.Qurbanlının Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri təyin edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://president.az/articles/12420> (12.06.2018).
109. "Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondunun yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. <https://president.az/articles/25489> (23.05.2018).

110. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun elmi nəşrləri. <https://ait.edu.az/az/tedqiqat/elmi-n-srl-r/> (24.12.2018).
111. Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/1865>, (16.06.2018).
112. Dövlət Komitəsində 2018-ci ilin yekunları və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan kollegiya iclası keçirilib. <http://www.dqdk.gov.az/az/view/news/8547/dovlet-komitesinde-2018-ci-ilin-yekunlari-ve-qarshida-duran-vezifelere-hesr-olunan-kollegiya-iclası-kechirilib> (23.05.2018).
113. Mübariz Qurbanlıdan ehsan qadağası ilə bağlı açıqlama. <https://oxu.az/society/49930> (12.06.2018).
114. 2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizmi” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı <http://president.az/articles/17437>, (20.06.2018).

ASƏF QƏNBƏROV

**AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT-DİN
MÜNASİBƏTLƏRİ**

**Dünyəvilinin
nəzəri və hüquqi əsasları**

Texniki redaktor:
HÜSEYN KƏRİMOV

Tərtibat:
SƏDAQƏT KƏRİMOVA

Çapa imzalanmışdır: 26.11.2019.
Ölçü: 60x90 1/16. Çap vərəqi: 13,5. Sifariş: 089/19. Say: 1000 ədəd.
Müqavilə qiyməti ilə.

NURLAR
NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ

Bakı, Az1122, H.Zərdabi 78
Tel: 4977021 / Faks: 4971295
E-poçtu: office@nurlar.az